

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૪૫૦૦

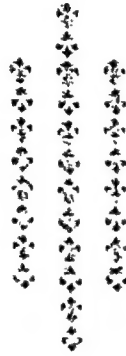
વીજ નિ. સં. ૨૪૯૩

વિ. સં. ૨૦૨૩

દ્વિતીય આવૃત્તિ : પ્રત ૧૫૦૦

વીજ નિ. સં. ૨૫૦૩

વિ. સં. ૨૦૩૩

પ્રત ૧

નવનિર્મિત ગ્રંથ

અંગ્રિકા દરમિયાન

સે. ૧૦૦૦ (સે. ૧૦૦૦)

અર્પણ

કેમનો આ પામર પર અકલ્પ્ય અનંત અનંત
 ઉપકાર વર્તે છે, કેમની પાવન હૃદયકાયામાં
 રહીને સમયસાર-કલશનો આ ગુજરાતી અનુવાદ
 નૈયાર થયો છે, કેમના સમયસાર-કલશમાં ભરેલા
 પરમ કલ્યાણકારી આધ્યાત્મિક વાંચાને ખોલીને
 સદૃષ્ટેશ દ્વારા વીતરાગ કેનકર્મની મદદાન
 પ્રજ્ઞાવતા કદી રહ્યા જે અને સમયસાર-કલશમાં
 રેઘેરમાં ગાયેલી આત્માનૃત્યની વિભૂષિત
 સદૃષ્ટ કેમનું હૃદય છે, તે પરમ પૂજ્ય પરમ
 દુષાણ સદગુરુદેવ શ્રી માનજીસ્વામીનાં પવિત્ર
 હસ્તમળમાં આ અનુવાદપુષ્પ અત્યંત ભક્તિભાવે
 સમર્પણ કરું છું.

—અનુવાદક

❀ શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ ❀

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે તૌકા ભલી,
જ્ઞાની મુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની મુકાની બહુ બહુ હોઘિલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો અહો! ગુરુ કંહાન તું નાવિક મળ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના!
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખરિણી)

સદા દ્રષ્ટિ તારી ચિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞાપિમાંહી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિઃસંસારીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભળે,
નિમિત્તો વરિવારે ચિદધન વિષે કાંઈ ન મળે.

(શાર્દૂલવિદીરિત)

હેનું 'સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન' ધણકે ને વજ્રવાણી છૂટે,
તે વળે મુમુક્ષુ સરવ જળકે, પરદ્રવ્ય નાતે તૂટે;
—સાગરેય રુચે ન, જાંપ ન વળે ભાવેદ્રિમાં—અંશમાં,
કંદોન્દીર્ણ અકોપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્ય મુખાઝરણ ચંદ્ર! તને નમું હું,
કરુણા આકારણ સમુદ્ર! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપ્રેમક મુખેશ! તને નમું હું,
આ જાણના ઇવનશિલ્પી! તને નમું હું.

(અવ્યય)

કોઈ કોઈ, કોઈથી મુખનિધિ સતતા વાયુ નિત્ય વહતી,
કર્તા ચિન્મુનિ! તારી ઉરઅનુભવના મૂલમ ભાવે ભરેલી;
તારા કોઈ ચિન્તારી, અનિત્ય મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
નિઃસંસારી સત્—સત્ય સતમેલ: પૂરેતે શક્તિશાળી!

શ્રી સમયસારાય નમઃ ।

પ્રકાશકીય નિવેદન

‘સમયસાર’ તો જગતચક્ર છે. તેની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત ‘આત્મખ્યાતિ’ ટીકા આત્માની વિશિષ્ટ પ્રકારે પ્રસિદ્ધિ કરે છે. તેમાં આવેલ કૃત્યો શુદ્ધામૃતથી ભરેલા છે. તે કૃત્યો ઉપર જૈનધર્મના મર્મી પંડિતપ્રવર શ્રી રાજમલ્લજીએ મૂળ દ્વંદારી ભાષામાં ટીકા કરી છે. તેનો આધુનિક દિંદીમાં અનુવાદ શ્રી પં. કૃલચંદ્રજી ચિદાંત-શાસ્ત્રીજી કરેલ છે. તેની ૩૩૦૦ પ્રત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. તે બહુ અલ્પ સમયમાં ખપી જતાં, તેની બીજી આવૃત્તિરૂપે ૩૩૦૦ પ્રત છપાવવામાં આવી છે. તે ગ્રંથ કેટલો મહત્વનો છે અને તે જિજ્ઞાસુઓને કેટલો પ્રિય છે તેનું માપ આ ઉપરથી નીકળી શકે છે.

મૂળ દ્વંદારી તથા તેના દિંદી અનુવાદ ઉપરથી આ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રથમ વાર જ પ્રકાશિત કરતાં હૃદય અત્યાનંદ અનુભવે છે.

સમયસારરૂપ ચૈતન્યરત્નાકરનું ઊંડું અવગાહન કરીને, આત્માનુભવી સંત પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીજી જે અધ્યાત્મનિધાન વર્તમાનકાળે જગત સમક્ષ પ્રગટ કરેલ છે તે અનેક ભવ્ય જીવોને આત્મકલ્યાણની અનોખી પ્રેરણા આપે છે; તે તેમનો મહા ઉપકાર છે. તેથી તેમનાં પાવન ચરણારવિંદમાં અત્યંત ભક્તિભાવે નમસ્કાર કરીએ છીએ.

લગભગ છવીશ વર્ષથી પૂજ્ય શુરુદેવશ્રીના સાન્નિધ્યમાં નિરંતર વસી તેમની મહામૂલી સેવાનો અનુપમ લહાવો લેવાનું મહાન સદ્ભાગ્ય જેમને સાંપડ્યું છે તે બ્ર. શ્રી ચંદુભાઈજી આ ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કરી આપ્યો છે.

શ્રી ચંદુભાઈ કુમારબ્રહ્મચારી છે. તેમણે ચૌતાનું સગવડ જીવન પૂજ્ય શુરુદેવશ્રીનાં પાવન ચરણોમાં સમર્પણ કર્યું છે. તેમની એ અર્પણતા અનુકરણીય છે. તેઓ જૈન શાસ્ત્રોના ચારે અનુયોગના સારા અભ્યાસી છે. તેમની સ્મરણશક્તિ તીવ્ર છે અને તેથી પૂજ્ય શુરુદેવશ્રીની આજ્ઞા થતાં તેઓ કોઈ પણ શાસ્ત્રનો આધાર તુરત જ કાઢી આપે છે. તેઓ નમ્ર, વિનયી, ભક્તિવંત, સાધર્મી પ્રત્યે વાતસલ્ય ધરાવનાર, નિરભિમાની, મૃદુભાષી, વૈરાગ્યવંત, અધ્યાત્મરસિક સન્નજન છે. તેમણે આ શાસ્ત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ જિનવાણી પ્રત્યેની ભક્તિ અર્થે અત્યંત ચીવટપૂર્વક, ઉલ્લસિત પરિણામે, તદ્દન નિઃસ્વૃહભાવે કરી આપ્યો છે. તે માટે આ સંસ્થા તેમની ઋણી છે અને તેમને ધન્યવાદ આપવા સાથ અભાર પ્રદર્શિત કરે છે.

આ આખાથે અનુવાદને સૂક્ષ્મતાથી તપાસી આપવામાં, યોગ્ય સલાહ-સૂચન-પૂર્વક તેનું યથોચિત સંશોધન કરી આપવામાં સર્વતોમુખી સહાય સદ્ગર્ભવત્સલ પં. લાઈશ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહે આપી છે; તેથી તેમનો અંતરથી આભાર માનવામાં આવે છે.

અજિત મુદ્રણાલયના માલિક શ્રી મગનલાલજી જૈને કુશળતાપૂર્વક આ ગ્રંથની સુંદર છપાઈ આદિ કાર્ય કરી આપ્યું છે તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

આ સમયસાર-કળશોમાં ભરેલ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરીને ભવ્ય જીવો અમૃત-સંજીવનીની પ્રાપ્તિ કરે એવી ભાવના.

જ્ઞાનગઢ
કાગળ પદ દશમ
વિ. સં. ૨૦૨૨

સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ,
શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
જ્ઞાનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

ॐ

શ્રી શુદ્ધચિદ્રૂપાયનમોનમઃ

પ્રકાશકીય નિવેદન

(દ્વિતીય આવૃત્તિ)

ત્રણસો દસ વર્ષ પછી આ આવૃત્તિનું પુનઃ પ્રકાશન કરતાં અમોને આનંદ થાય છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી જે અધ્યાત્મજ્ઞાનામૃત નિરંતર પીરસી રહ્યા છે તેનું ધૈર્યથી અને પાઠ્યપૂર્વક રસપાન કરીને મુમુક્ષુઓ આત્માનું અમરત્વ સમજીને શીઘ્ર આત્મહિતની તપાસના કરે એવી હાર્દિક ભાવના.

આના પ્રકાશનમાં જે જે સદ્ગર્ભવત્સલ સત્જનોના જે જે પ્રકારનો સહયોગ અમને સંપર્યો છે તે સર્વનો આભાર માનીએ છીએ.

જ્ઞાનગઢ
કાગળ પદ દશમ
વિ. સં. ૨૦૨૨

સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ
શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
જ્ઞાનગઢ.

આશયોને બોલીને, જીવાદિ નવ તત્ત્વોનું શુદ્ધનયની પ્રધાનતાથી નિરૂપણ કરી મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ બતાવ્યું છે, અને અનાદિ કાળથી ભવ-ભ્રમણને દીધે દુઃખી થતા જીવોને દુઃખથી મુક્ત થવા માટે એક માત્ર સમજવું બાકી રહી ગયું છે એવા એકત્વ-વિભક્ત આત્માના સ્વરૂપને યુક્તિ, આગમ અને સ્વાતુભવ-મૂલક નિજ આત્મવૈભવ વડે પોતાની મૌલિક શૈલિથી અત્યંત સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યું છે. આ દીકા વાંચતાં પરમાર્થતત્ત્વના મધુર રસાસ્વાદી ધર્મજિજ્ઞાસુઓના હૃદયમાં નિઃસંદેહ આત્માનો અપાર મહિમા આવે છે, કેમ કે આચાર્યદેવે તેમાં પરમ હિતોપદેશક, સર્વજ્ઞવીતરાગ તીર્થંકર ભગવંતોનાં હાર્દ બોલીને અધ્યાત્મતત્ત્વનાં નિધાનો ઠાંસી-ઠાંસીને ભરી દીધાં છે. અધ્યાત્મતત્ત્વના હાર્દને સર્વાંગ પ્રકાશનારી આ ‘આત્મખ્યાતિ’ જેવી સુંદર દીકા હજી સુધી બીજા કોઈ જૈન અધ્યાત્મગ્રંથની લખાણેલી નથી. આ કળિકાળમાં જેમ શાસનમાન્ય ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે જગદ્ગુરુ તીર્થંકરદેવ જેવું કામ કર્યું છે તેમ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે, જાણે કે તેઓ કુંદકુંદ-ભગવાનના દ્વંદ્વમાં પેચી ગયા હોય તે રીતે તેમના ગંભીર આશયોને યથાર્થપણે વ્યક્ત કરીને, તેમના ગણધર જેવું કામ કર્યું છે.

‘આત્મખ્યાતિ’ દીકાનો બહુ ભાગ તો ગદ્યાત્મક છે અને થોડો ભાગ પદ્યાત્મક છે. મૂળ ગાથા કે ગાથાજૂથની ગદ્યાત્મક દીકાના અંતમાં આવતાં અધ્યાત્મરસથી અને આત્માનુભવની મસ્તીથી ભરપૂર આ મધુર પદ્યો જિનમંદિરના ઉન્નત ધવલ શિખર ઉપર શોભતા મુવર્ણકલશ સમાન દીકાની શોભામાં અત્યંત અભિવૃદ્ધિ કરે છે. આ કલશ-કાવ્યો ગ્રંથમાં નિર્દિષ્ટ વિવિધ વિષયોના આત્મસ્પર્શી વિવેચનાત્મક ગદ્યાંશની ચૂલિકાસ્વરૂપ હોવા છતાં તેમને પૃથક્કરણે લઈએ તોપણ તેઓ સંધિબદ્ધ, અર્ચનાંભીર અને પરમાર્થતત્ત્વપ્રતિપાદક એક સુંદર અધ્યાત્મગ્રંથ અને છે. તેનું નામ ‘મમથતાર-કલશ’ છે અને તેના પર અધ્યાત્મરસિક પંડિત શ્રી રાજમહલજી ‘પાંડે’એ દીકા લખી છે, જેને આ શાસ્ત્રમાં ‘અંડાન્વય સહિત અર્થ’ એ નામે આપવામાં આવી છે.

કલશ-દીકાના રચયિતા પાંડે રાજમહલજી વિક્રમ સંવતની સત્તરમી શતાબ્દિમાં થઈ ગયેલા કવિવર શ્રી બનારસીદાસજીથી થોડાંક વર્ષો પહેલાં જ થઈ ગયા હોય એમ વિશ્વનાથ મનનું છે. તેમણે આ કલશદીકા રાજસ્થાનના રૂંદાર પ્રદેશમાં બોલાતી જુની રૂંદારી ભાષામાં લખેલી છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવનાં કલશકાવ્યોમાં અધ્યાત્મ-તત્ત્વનાં કે મૂંઝવેદાયકો અતિ મંદિરથી ભરેલાં છે તેને દીકાકાર પંડિતજીએ આ દીકામાં સ્વસ્થ જુલિતા જિજ્ઞાસુ યોગે પશુ મરણનાથી સમજી શકે એ રીતે વિસ્તારથી,

સ્પષ્ટતાપૂર્વક અને જોરદાર શૈલીથી જીલ્લામાં કર્યા છે. આ દીકામાં સ્થાને સ્થાને નિર્વિકલ્પ સદૃશ સ્વાત્માનુભવનું અનિશય આદાત્મ્ય બતાવ્યું છે અને તેની પ્રાપ્તિ કરવા ઘેરણા આપી છે. વિજ્ઞાનઘન નિજ આત્માના નિર્વિકલ્પ સ્વાસ્વાદૃષ્ય અનુભવ સિવાય જીવ જે કોઈ પ્રત-નિયમ-દયા-દાન-પૂજન-ભક્તિ વગેરે બાહ્ય ક્રિયાકાંડના આવરણ-સ્વરૂપ વ્યવહારચારિત્રના વિકલ્પોમાં ગૂંચાઈ રહે તે તે તેનો વૃથા કલેશ છે, તેનાથી તેને જરા પણ સ્વાત્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિ નથી તથા તે ભવાન્તનું લેશમાત્ર પણ કારણ નથી; સ્વાત્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિ પરદ્રવ્ય, પરદ્રવ્યના ભાવો અને પરના સંબંધે થતા પોતાના વિકારી ભાવોથી પણ ભિન્ન, પોતાના ત્રિકાળી શુદ્ધ જ્ઞાતાનંદસ્વભાવી અભેદ આત્માના સદૃશ આસ્વાદથી થાય છે; એવા સમયસાર-કલશમાં સંક્ષિપ્તરૂપે ભરેલા ભાવ આ દીકામાં અનેક સ્થળે વિસ્તારપૂર્વક અત્યંત સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. સમયસાર-કલશમાં ગૂંઠપણે ભરેલા આધ્યાત્મિક ભાવોને સુગ્રાહ્ય થાય એ રીતે વિસ્તારીને જીલ્લા કરે છે તે આ દીકાની એક વિશિષ્ટતા છે. સમયસાર-કલશનો જે પ્રધાન સૂર પરથી, વિકારથી અને અપૂર્ણતાથી તથા ભેદભાવોથી રહિત પોતાના ત્રિકાળી, શુદ્ધ, ચિદાનંદમય, ભિન્ન, નિર્વિકાર, આપૂર્ણ અને અભેદ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ હૃદયગત કરાવીને તેનો સાક્ષાત્ અતીન્દ્રિય અનુભવ કરાવવાનો છે, તે પ્રયોજનને પાર પાડવામાં સહાયક થવા માટે આ દીકામાં દીકાકાર વિદ્યાને મૂળ ગ્રંથ સાથે સુસંગત અનેક વિષયોનું પોતાની સરળ, રસ્યક અને જોરદાર શૈલીથી સુંદર પ્રતિપાદન કર્યું છે.

દીકાકાર પંડિતશ્રીએ પ્રત્યેક શ્લોકની દીકામાં પ્રાયઃ દરેક અંડાન્વયનો મર્મભર્યો અર્થ બોલ્યો પછી ટૂંકા ટૂંકા ભાવાર્થમાં તેનો અનુભવપ્રધાન સંક્ષિપ્ત સાર ભરીને વિવક્ષિત વિષયને આત્મસાત્ કરાવી આપ્યો છે. તેમાં પણ વ્યવહારને માટે અભૂતાર્થ, અસત્યાર્થ અને ગૌણ એવા શબ્દો વાપરવાને બદલે ‘જૂઠો’ એવા જોરદાર શબ્દો અનેક સ્થળે ઉપયોગ કરીને તેમણે વ્યવહારની હેયતા સચોટપણે વ્યક્ત કરી છે.

વળી દીકામાં, જીવને આત્મકલ્યાણના વાસ્તવિક ઉપાયભૂત સમ્યગ્દર્શન, સમ્યજ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્રનું તથા તેના વિષયભૂત જીવાદિ નવ તત્ત્વ વગેરેનું ભૂતાર્થનયથી સરળ ભાષામાં એવું સુંદર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે જેથી કોઈ તેના દીલો-પોચો અથવા બીજો વિપરીત અર્થ કરી જ ન શકે.

સમ્યગ્દર્શન ધર્મનું મૂળ હોવા છતાં, તેના અભાવે બીજું બધું વ્યર્થ હોવા છતાં, સમ્યગ્દર્શનના અર્થ વિષે જીવોને ઘણી ભ્રાન્તિ પ્રવર્તે છે અને તેના ઘણા દીલા વિપરીત અર્થો કરવામાં આવે છે. કોઈ જૈનધર્મની કુળપરંપરાગત શ્રદ્ધાને, કોઈ દેવ-

તત્પ્રતિ પ્રીતિચિત્તેન યેન વાર્તાઽપિ હિ શ્રુતા ।
નિશ્ચિતં સ ભવેદ્ભવ્યો ભાવિનિર્વાણમાજનમ્ ॥ ૨૩ ॥

(પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા-એકત્વ અધિકાર)

અર્થ:—જે શ્વે પ્રસન્ન ચિત્તથી આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની વાત પણ સાંભળી
છે તે ભવ્ય પુરુષ ભવિષ્યમાં થનારી મુક્તિનું અવશ્ય ભાજન થાય છે.

શ્રીકુંદકુંદ-આચાર્યપદારોહણ-પર્વ
(માગરાં વદ આઠમ), પિ. સં. ૨૦૨૩

—અનુવાદક
પ્ર. ચંદુલાલ જૈન

卐 ॐ 卐

જિનજીની વાણી

(રાગ—આસાવારી અમે ચાનીચા)

સીમંધર મુખથી ફૂલડાં ખરે,
એની કુંદકુંદ ગૂંથે માળ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વાણી ભલી, મન લાગે રળી,
ઢેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે...સીમંધર

ગૂંથ્યા પાહુડ ને ગૂંથ્યું પંચાશ્વિત,
ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

ગૂંથ્યું નિયમસાર, ગૂંથ્યું રચણસાર,
ગૂંથ્યો સમયનો સાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે...સીમંધર

ત્યાદવાદ કેરી સુવાસે ભરેલો
જિનજીનો ઝંકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વંદું જિનેંધર, વંદું હું કુંદકુંદ,
વંદું એ ઝંકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે...સીમંધર

હુંડે હળે, મારા ભાવે હળે,
મારા ધ્યાને હળે જિનવાણ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

જિનેંધરદેવની વાણીના વાયરા
વાળે મને દિનરાત રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે...સીમંધર

પુવ્વપાતે દ્વૈતમેવ ન ભાતિ ” એ ખંડના ભાવાર્થમાં તેઓશ્રી કહે છે કે, “અનુભવ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એટલે વેદવેદકભાવપણે આસ્વાદરૂપ છે; તે અનુભવ પર-સહાયથી નિરપેક્ષપણે છે. આવો અનુભવ જોકે જ્ઞાનવિશેષ છે તોપણ સમ્યક્ત્વની સાથે અવિનાશૂત છે, કેમ કે તે સમ્યક્દષ્ટિને હોય છે, મિથ્યાદષ્ટિને નથી હોતો એવો નિશ્ચય છે. આવો અનુભવ થતાં જીવવસ્તુ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદે છે. તેથી જેટલા કાળ સુધી અનુભવ છે તેટલા કાળ સુધી વચનવ્યવહાર સહજ જ અટકી જાય છે, કેમ કે વચનવ્યવહાર તો પરોક્ષપણે કથક છે. આ જીવ તો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવ-શીલ છે, તેથી (અનુભવકાળમાં) વચનવ્યવહાર પર્યંત કાંઈ રહ્યું નહિ.” તથા ૧૯ મા કલશના “મેવકામેચકત્વયોઃ આત્મનઃ ચિન્તયા એવ મર્ત” એ ખંડના ભાવાર્થમાં પંડિતજી અનુભવતું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે, “અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે વિચારતાં થકાં તો અનુભવ નથી, તો અનુભવ ક્યાં છે? ઉત્તર આમ છે કે પ્રત્યક્ષપણે વસ્તુને આસ્વાદતાં થકાં અનુભવ છે.”

વળી, સમ્યક્દષ્ટિ જીવ અને મિથ્યાદષ્ટિ જીવની ક્રિયા એકસરખી હોવા છતાં બંનેના દ્રવ્યનો જે પરિણમનભેદ હોય છે તે પંડિતજીએ સુંદર રીતે સમજાવેલ છે. જેમ કે—૧૭ મા કલશના “તુ તે સર્વે અપિ મજ્ઞાનિનઃ મજ્ઞાનનિર્વૃત્તાઃ ભવન્તિ” એ ખંડના ભાવાર્થમાં તેમણે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે કે, “સમ્યક્દષ્ટિ જીવની અને મિથ્યાદષ્ટિ જીવની ક્રિયા તો એકસરખી છે, ક્રિયા સખંધી વિષય-ક્રિયાય પણ એકસરખા છે, પરંતુ દ્રવ્યનો પરિણમનભેદ છે. વિચરણ—સમ્યક્દષ્ટિનું દ્રવ્ય શુદ્ધત્વરૂપ પરિણમ્યું છે તેથી જે કોઈ પરિણામ છુદ્ધિપૂર્વક અનુભવરૂપ છે અથવા વિચારરૂપ છે અથવા વ્રત-ક્રિયારૂપ છે અથવા બાગામિત્યાયરૂપ છે અથવા ચારિત્રમોહના ઉદયે ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ છે તે મધ્યમાય પરિણામ જ્ઞાનજાતિમાં ઘટે છે, કેમ કે જે કોઈ પરિણામ છે તે સંવર-નિર્જરાતું કારણ છે; એવો જ કોઈ દ્રવ્યપરિણમનનો વિશેષ છે. મિથ્યાદષ્ટિનું દ્રવ્ય અશુદ્ધરૂપ પરિણમ્યું છે, તેથી જે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિના પરિણામ તે અનુભવરૂપ તો હોતા જ નથી; તેથી મુત્રનિદાનતના પાકરૂપ છે અથવા વ્રત-નપશ્ચરણરૂપ છે અથવા ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ છે. આવા મધ્યમા પરિણામ અજ્ઞાનજાતિના છે, કેમ કે બંધનું કારણ છે, સંવર-નિર્જરાતું કારણ નથી;—દ્રવ્યનો એવો જ પરિણમનવિશેષ છે.”

આ પ્રમાણે રીકાકાર પં. રાજમહાશયે સમયસાર-કલશમાં અતર્ગમિત અવધાનમત્તવના પરમ કલ્યાણકારી વિવિધ ભાવોને અને તેના મર્મને સચ્ચાટપણે, સરળ ભાષામાં, વિગતપૂર્વક અને નેરદાર શૈલીથી આ રીકામાં ખુદ્દા કર્યા છે.

ટીકાકારની આ કૃતિ ઝોટલી મનોહર છે કે અધ્યાત્મસરસિક કવિયર પંડિત બનારસીદાસજી ઉપર તેની સુન્દર છાપ પડી હતી. તેના આધારે પં. બનારસીદાસજીએ ‘નાટક સમયસાર’ નામની હિંદી પદ્યબદ્ધ રચના કરી છે. નાટક સમયસારમાં પાંચે રાજમહલજી તથા તેમના દ્વારા રચાયેલી આ ટીકાના સંખ્યામાં પં. બનારસીદાસજી લખે છે કે—

पांडे राजगण्ड जिनधर्मी, समयसार नाटकके मर्मी ।
 तिन्ह ग्रन्थकी टीका कीन्ही, बालबोध सुगम करि दीन्ही ॥
 इह विधि बोध वचनिका फैली, समै पाइ अध्यात्म सैली ।
 प्रगटी जगत मांही जिनघाणी, घर घर नाटक कथा बखानी ॥

ઉપરોક્ત આ પદમાં 'પ', બનારસીદાસજી પાંડે રાજમદલજી અને તેમની આ બાલાવબોધ દીકાના સંબંધમાં જે કાંઈ કહેવું હતું તે સંક્ષેપમાં બધું કહી દીધું છે. તેમણે 'નાટક સમયસાર'ની હિન્દી ભાષામાં છંદબદ્ધ રચના આ દીકાના આધારે કરી છે એવો ભાવ વ્યક્ત કરતાં તેઓશ્રી લખે છે કે—

नाटक समैसार हित जीका, सुगमरूप राजमली टीका ।
कवितवद्ध रचना जो होई, भाषा ग्रंथ पढ़ै सब कोई ॥
तव बनारसी मनमें आनी, कीजै तो प्रगटै जिनवानी ।
पंच पुरुषकी आज्ञा लेनी, कवितवद्धकी रचना कोनी ॥

વળી, નાટક સમયસારના અંતમાં પં. બનારસીદાસજી લખે છે કે—

अनुभौ-रसके रसियाने, तीन प्रकार एकत्र वखानै ।
समयसार कलसा अति नीका, राजमली सुगम यह टीका ॥
ताके अनुक्रम भाषा कीनी, बनारसी ज्ञाता रस लेनी ।
ऐसा ग्रंथ अपूर्व पाया, तासैं सबका मनहि लुभाया ॥

પોતાની મંડળીના એક સદસ્ય શ્રી માનસિંહજીના આ ગ્રંથ સંબંધી લાવેલ વ્યક્ત કરતાં 'પ', બનારસીદાસજી નાટક સમયસારમાં છેલ્લે લખે છે કે—

मानसिंघ चिन्तन कियो, क्यों पावै यह ग्रंथ ।

गोविंदसों इतनी कही, सरस सरस यह ग्रंथ ॥

આ પ્રમાણે પાંડે રાજમંદ્રીએ અને તેમના આ અધ્યાત્મરસભરપૂર દીકાચંદ્ર
વિષે પં. બનારસીદાસજીના ઉદ્ગાર છે, જેમ પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીની

પ્રવચનખંડરીનો મુખ્ય સૂર સમ્યક્દર્શન તથા સ્વાત્માનુભવનો અર્થિત્ય અદ્ભુત મહિમા છે તેમ આ દીકાતું પણ પ્રધાન કાર્ય સમયસાર-કલશમાં અંતર્ગતિત સમ્યક્-દર્શન તથા સ્વાત્માનુભવનું માહાત્મ્ય સ્પષ્ટપણે હૃદયંગમ કરાવવાનું છે. સમયસાર-કલશમાં સમાયેલાં આધ્યાત્મિક ગૂઢ તત્ત્વો સામાન્ય જુદાના જીવોને પણ સુગમતાથી સમજાય તે રીતે સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરીને પંડિત રાજમહાજીએ અધ્યાત્મતત્ત્વના જિજ્ઞાસુઓ પર ખરેખર ઉપકાર કર્યો છે.

સમયસાર-કલશના અધ્યાત્મભાવોનાં રહસ્યને જોડનારી આ દીકા જે ચાલુ દેશભાષામાં તેનો અનુવાદ થઈને, પ્રસિદ્ધ થાય તો ઘણા જીવોને તે આધ્યાત્મિક ભાવો સુગમપણે સમજવાનો સુયોગ બને;—આવો કરુણાશીલ ઉપકારી ભાવ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીને ઉદ્ભાવવાથી તેનો અનુવાદ ચાલુ હિંદી ભાષામાં થયો અને છેવટે તેનું ગુજરાતીમાં આ ભાષાન્તર થયું.

આ રીતે આ ગ્રંથ સુમુક્ષુ ભવ્ય જીવોના હાથમાં આવવાનો સુઅવસર પરમ કૃપાળુ પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીની અસીમ કૃપાનું સુખદ ફળ છે.

આ ગુજરાતી ભાષાન્તર આધુનિક હિન્દી અનુવાદના આધારે પ્રાયઃ શબ્દશઃ કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ કેટલેક સ્થળે વાચકોને પૂર્વાપર સંખંધ સમજવો સુગમ પડે તે હેતુથી કોઈ એકાદ શબ્દનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે; જેમ કે—૨૦ મા કળશની દીકામાં (પૃષ્ઠ ૨૧, પંક્તિ ૨) “ (માત્મજ્યોતિઃ) ચંતન્વ્યપ્રકાશકા ” એનું ભાષાન્તર “ (માત્મજ્યોતિઃ) આત્મજ્યોતિને અર્થાત્ ચૈતન્યપ્રકાશને ” —એમ કરવામાં આવ્યું છે. વળી, કોઈક સ્થળે એક સળંગ વાક્યની વચ્ચે પંડિતજીએ વિવરણ કે ભાવાર્થ લખ્યાં હોય છે; ત્યાં વાક્યની સળંગસૂત્રતા જાળવવા માટે આ ગુજરાતી ભાષાન્તરમાં તે વિવરણ કે ભાવાર્થ [] આવા કૌંસમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે (દા. ત. જુઓ પૃષ્ઠ ૫, પંક્તિ ૧૬ અને પૃષ્ઠ ૫૫, પંક્તિ ૬); તે સિવાય ત્યાં ભાષાન્તરમાં કોઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. ભાષાન્તરમાં સર્વત્ર લેશ પણ આશયકેર ન થાય તેની પૂરેપૂરી કાળજી રાખવામાં આવી છે.

અધ્યાત્મદષ્ટિ તથા સ્વાનુભવસંબંધિથી જેઓ સમૃદ્ધ છે, વીતરાગમાર્ગ-પ્રકારનનો દેખને અદ્ભુત થાય છે. જેમનો આ પામર ઉપર અતંત અનંત ઉપકાર જો, જેમનાં પવિત્ર જીવન તથા ચરણોની આનંદદાયી ઉપાસનાથી આ પામરને નિજ કલ્યાણ કરવાની અદક જગત થઈ તથા જેમના પુનીત પ્રવાષે તેઓશ્રીના શ્રીમુખથી મનવચન આવડે અધ્યાત્મસાક્ષિના કલ્યાણકારી શ્રવણનું પરમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું;

એવા પરમ કૃપાળુ પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીની મધુરી પવિત્ર કવ-
ઠાયામાં રહીને આ ગુજરાતી અનુવાદનું સંપાદનકાર્ય થયું છે. તેથી આ પ્રસંગે પરમ
કૃપાળુ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી પ્રત્યે ઉપકારવશતાની હૃદયગત ભાવનાને વ્યક્ત કરી, તેમનાં
પાવન ચરણારવિંદમાં અત્યંત ભક્તિભાવે વંદન કરું છું. આ અનુવાદમાં જે કાંઈ
સારું હોય તે પૂ. ગુરુદેવ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલું છે, અને જે કાંઈ ક્ષતિ રહી ગઈ
હોય તે મારી અદ્યપતાના કારણ છે, જે માટે મુમુક્ષુઓ મને ક્ષમા આપશે એમ
મનુષ્ય છું.

આ ઉપરાંત, પરમ પૂજ્ય પ્રજામમૃતિ ભગવતી બેનશ્રી ચંપાબેન તથા પરમ
પૂજ્ય બેન શાન્તાબેન કે જેમનો પૂજ્ય ગુરુદેવનિમિત્તક વીતરાગજિનશાસનપ્રભાવનામાં
અદ્ભુત સહયોગ છે અને જેમનો, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સંબંધી અનેક વિષયો સમજાવવાનો
તથા વીતરાગ દેવ-ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિપ્રેરણાનો અને અન્ય પણ, મારા ઉપર અનેકવિધ
આપાર ઉપકાર છે, તેમનાં પાવનકારી ચરણોમાં પણ આ પ્રસંગે શ્રદ્ધાંજલિપૂર્વક
ઉપકારવશતાની અંતરની ઊર્મિઓ વ્યક્ત કરું છું.

અધ્યાત્મતત્ત્વરુચિવાન વૈરાગ્યશાળી વિદ્વાનખંડુ શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ
શાહનો આ ભાષાંતર-કાર્યમાં પૂરેપૂરો સહયોગ છે; તેઓશ્રીએ પોતાનો કીમતી સમય
આપી અથક પરિશ્રમ લઈને અતિ પ્રસન્નતાપૂર્વક આ આશુ ભાષાંતર પાસે બેસીને
બરાબર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું છે, અનેક સ્થળોએ આવશ્યક સુધારો-વધારો કરાવ્યો
છે, આખરી પ્રૂફસંશોધન કરી આશુ છે તથા આ ઉપોદ્ઘાત પણ તપાસીને યોગ્ય
સુધારો-વધારો કરાવ્યો છે. બરાબર તેઓશ્રીના સહૃદય સહયોગથી જ આ ભાષાંતર
મુદ્રણયોગ્ય બન્યું છે; માટે તેઓશ્રીના કીમતી સહયોગને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને તેમનો
સાદર અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

આ ભાષાંતર દિગંબર જૈન સમાજના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રીમાન પં. ફૂલચંદ્રજી
સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રી, વારાણસીવાળાના આધુનિક હિન્દી અનુવાદના આધારે કરવામાં
આવ્યું છે, તેથી તેમના અનુવાદનો ઉપયોગ કરવા બદલ તેમનો પણ સાદર આભાર
માનું છું.

અંતમાં, આ અનુવાદ મારફત આ સમયસાર-કલશ ગ્રંથનો આપણે સૌ
અધ્યાત્મતત્ત્વપ્રેમી મુમુક્ષુ વર્ગે સ્વાનુભવની પ્રાપ્તિ માટે આત્મલક્ષી અભ્યાસ કરીને
શ્રી પદ્મનંદી મુનિરાજના નિમ્ન શ્લોક અનુસાર પરમ દશાનાં ભાજન બનીએ એવી
મંગળ ભાવના સહિત આ ઉપોદ્ઘાત પૂર્ણ કરું છું :

તત્પ્રતિ પ્રીતિચિત્તેન યેન વાર્તાઽપિ હિ શ્રુતા ।

નિશ્ચિતં સ મવેદ્ભવ્યો ભાવિનિર્વાણભાજનમ્ ॥ ૨૩ ॥

(પદ્મનદિપવિસતિકા-એકત્વ અધિકાર)

અર્થ:—જે જીવે પ્રસન્ન ચિત્તથી આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની વાત પણ સાંભળી
છે તે ભવ્ય પુરુષ ભવિષ્યમાં થનારી મુક્તિનું અવશ્ય ભાજન થાય છે.

શ્રીકૃંદકુંદ-આચાર્યપદારોહણ-પર્વ

(ભાગશર વદ આઠમ), વિ. સં. ૨૦૨૩

—અનુવાદક

અ. ચંદુલાલ જૈન

卐 ॐ 卐

જિનજીની વાણી

(રાગ-આશાવર્ધા ઝગે આવીઆ)

સીમંધર મુખથી કૂલડાં ખરે,
એની કુંદકુંદ ગૂંથે માળ રે,
જિનજીની વાણી લલી રે.

વાણી લલી, મન લાગે રળી,
ઢેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,
જિનજીની વાણી લલી રે...સીમંધર

ગૂંથ્યા પાહુડ ને ગૂંથ્યું પંચાક્ષિત,
ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,
જિનજીની વાણી લલી રે.

ગૂંથ્યું નિયમસાર, ગૂંથ્યું રચણસાર,
ગૂંથ્યો સમયનો સાર રે,
જિનજીની વાણી લલી રે...સીમંધર

રૂપાદવાદ કેરી મુવાસે ભરેલો
જિનજીનો ઝંકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી લલી રે.

વંદું જિનેંદર, વંદું હું કુંદકુંદ,
વંદું એ ઝંકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી લલી રે...સીમંધર

હુંડે હળે, મારા ભાવે હળે,
મારા ધ્યાને હળે જિનવાણ રે,
જિનજીની વાણી લલી રે.

જિનેંદરદેવની વાણીના વાયરા
વાળે મને દિનરાત રે,
જિનજીની વાણી લલી રે...સીમંધર

શ્રી સમયસાર-કલશની વિષયાનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	જીવ અધિકાર	૧-૩૬
૨	અજીવ અધિકાર	૩૭-૪૮
૩	કર્તા-કર્મ અધિકાર	૪૯-૮૪
૪	પુણ્ય-પાપ અધિકાર	૮૫-૧૦૦
૫	આસ્રવ અધિકાર	૧૦૧-૧૧૪
૬	સંવર અધિકાર	૧૧૫-૧૨૧
૭	નિર્જરા અધિકાર	૧૨૨-૧૫૨
૮	જાંધ અધિકાર	૧૫૩-૧૬૮
૯	મોક્ષ અધિકાર	૧૬૯-૧૮૨
૧૦	સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર	૧૮૩-૨૨૮
૧૧	સ્વાદ્વાદ અધિકાર	૨૨૯-૨૫૦
૧૨	સાધ્ય-સાધક અધિકાર	૨૫૧-૨૬૪

卐 શ્રી સમયસારજી-સ્તુતિ 卐

(હરિગીત)

સંસારી જીવનાં ભાવમરણા યાજવા કરુણા કરી,
સરિતા વહાંવી મુઘા તણી પ્રભુ વીર! તેં સંજીવની;
શોષાતી દેખી સરિતને કરુણાભીના હૃદયે કરી:
મુનિકુંદ સંજીવની સમયપ્રાભુત તણે ભાજન ભરી.

(અનુષ્ટુપ)

કુંદકુંદ રમ્યું શાસ્ત્ર, સાથિયા અમૃતે પૂર્યા,
અધાધિરાજ! તારામાં ભાવો બ્રહ્માંડના ભર્યા.

(શ્ચિખરિણી)

અહો! વાણી તારી પ્રશમરસ-ભાવે નીતરતી,
મુમુક્ષુને પાતી અમૃતરસ અંજલિ ભરી ભરી;
અનાદિની મૂર્છા વિષ તણી ત્વરાથી ઊતરતી,
વિભાવેથી થંભી સ્વરૂપ ભણી દોડે પરિણતિ,

(શાર્દૂલવિધીરિત)

તું છે નિશ્ચયઅંથ ભંગ સઘળા વ્યવહારના ભેદવા,
તું પ્રજાહીણી જ્ઞાન ને દિદ્યની સંધિ સહુ છેદવા;
સાથી સાધકનો, તું ભાતુ જગનો, સંદેશ મહાવીરનો,
વિસામો ભવકૂલાંતના હૃદયનો, તું પંથ મુક્તિ તણો,

(વસંતતિલકા)

મૂળ્યે તને રસનિખંધ શિથિલ થાય,
જાણ્યે તને હૃદય જ્ઞાની તણાં જણાય;
તું રુચતાં જગતની રુચિ આગસે સૌ,
તું રીઝતાં સકલજાયકદેવ રીઝે.

(અનુષ્ટુપ)

અનાનું પત્ર કુંદનનાં, રતનાના અક્ષરો લખી;
તથાપિ કુંદમૂત્રોનાં અંકાયે મૂલ્ય ના કરી.

—: श्रीसर्वज्ञवीतरागाय नमः :—

शास्त्र-स्वाध्यायन्तुं प्रार्थितं र्गल्लायरण

ओंकारं विन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ऐंकाराय नमो नमः ॥ १ ॥

अविरलशब्दधनौघप्रक्षालितसकलभूतलकलंका ।
मुनिभिरूपासिततीर्थो सरस्वती इरतु नो दुरितान् ॥ २ ॥

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानांजनशलाकया ।
नक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३ ॥

॥ श्रीपरमगुरवे नमः, परंपराचार्यगुरवे नमः ॥

मकरकल्पविश्वंसेकं, श्रेयसां परिवर्धकं, धर्मसम्बन्धकं, भव्य-
जीरमनःप्रतिबोधकारकं, पुण्यप्रकाशकं, पापप्रणाशकमिदं शास्त्रं
श्रीनिपमसारनामधेयं, अस्य मूलग्रन्थकर्तारः श्रीसर्वज्ञदेवास्तदुत्तर-
ग्रन्थरत्नारः श्रीगणधरदेवाः प्रतिगणधरदेवास्तेषां वचनानुसार-
नामाय आचार्यश्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवविरचितं, श्रोतारः सावधान-
तया शृण्वन्तु ॥

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी ।

मंगलं कुन्दकुन्दार्थो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥ १ ॥

मर्ममंगलमांगन्यं सर्वकल्याणकारकं ।

मङ्गलं मर्ममङ्गलां जैन जपतु शासनम् ॥ २ ॥

પંડિતમંદર શ્રી રાજમહાશય કૃત દીધાના

શુભશાંતી અનુવાદ સહિત

શ્રીમદ્ આચૂતચંદ્રાચાર્યદેવ વિરચિત

શ્રી

સમયસાર-કલશ

—૧—

૭૫ અધિકાર

(અનુષ્ટુપ)

નમઃ સમયસારાય સ્વાનુભૂત્યા ચક્રાસતે ।

ચિત્સ્વભાવાય ભાવાય સર્વભાવાન્તરચ્છિદે ॥ ૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ભાવાય નમઃ” (ભાવાય) પદાર્થ. પદાર્થ સંજ્ઞા છે સત્ત્વસ્વરૂપની. એથી આ અર્થ ઠર્યો—જે કોઈ શાશ્વત વસ્તુરૂપ, તેને મારા (નમઃ) નમસ્કાર. તે વસ્તુરૂપ કેવું છે? “ચિત્સ્વભાવાય” (ચિત) જ્ઞાન—ચેતના તે જ છે (સ્વભાવાય) સ્વભાવ—સર્વસ્વ જેનું, તેને મારા નમસ્કાર. આ વિશેષણ કહેતાં જે સમાધાન થાય છે;—એક તો ‘ભાવ’ કહેતાં પદાર્થ; તે પદાર્થ કોઈ ચેતન છે, કોઈ અચેતન છે; તેમાં ચેતન પદાર્થ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એવો અર્થ ઊપજે છે. બીજું સમાધાન આમ છે કે

યદ્યપિ વસ્તુનો ગુણ વસ્તુમાં ગણિત છે, વસ્તુ ગુણ એક જ સત્ત્વ છે, તથાપિ ભેદ ઉપજાવીને કહેવા યોગ્ય છે: વિશેષણ કહ્યા વિના વસ્તુનું જ્ઞાન ઉપજતું નથી. વળી કેવો છે ‘ભાવ’ ? “ સમયસારાય ” એકે ‘સમય’ શબ્દના ઘણા અર્થ છે તોપણ આ અવસરે ‘સમય’ શબ્દથી સામાન્યપણે જીવાદિ સકળ પદાર્થ જાણવા. તેમાં જે કોઈ ‘સાર’ છે, ‘સાર’ કહેતાં ઉપાદેય છે જીવવસ્તુ, તેને મારા નમસ્કાર. આ વિશેષણનો આ ભાવાર્થ છે—સાર પદાર્થ જાણી ચેતન પદાર્થને નમસ્કાર પ્રમાણુ રાખ્યા; અસારપણું જાણી અચેતન પદાર્થને નમસ્કાર નિષેધ્યા. હવે કોઈ વિતર્ક કરે કે ‘બધાય પદાર્થ પોતપોતાના ગુણપર્યાયે વિરાજમાન છે, સ્વાધીન છે, કોઈ કોઈને આધીન નથી; તો જીવ પદાર્થને સારપણું કઈ રીતે ઘટે છે ?’ તેનું સમાધાન કરવા માટે બે વિશેષણ કહે છે:—વળી કેવો છે ‘ભાવ’ ? “ સ્વાનુભૂત્યા ચકાસતે, સર્વભાવાન્તરચ્છિદે ” (સ્વાનુભૂત્યા) આ અવસરે ‘સ્વાનુભૂતિ’ કહેતાં નિરાકુલત્વલક્ષણુ શુદ્ધાત્મ-પરિણુમનરૂપ અતીન્દ્રિય મુખ જાણવું, તે-રૂપે (ચકાસતે) અવસ્થા છે જેની; (સર્વભાવાન્તરચ્છિદે) ‘સર્વ ભાવ’ અર્થાત્ અતીત-અનાગત-વર્તમાન પર્યાય સહિત અનન્ત ગુણે વિરાજમાન જેટલા જીવાદિ પદાર્થ, તેની ‘અન્તરછેદી’ અર્થાત્ એક સમયમાં યુગપદ્ અત્યક્ષરૂપે જાણુનશીલ જે કોઈ શુદ્ધ જીવવસ્તુ, તેને મારા નમસ્કાર. શુદ્ધ જીવને ‘સાર’પણું ઘટે છે. સાર અર્થાત્ હિતકારી, અસાર અર્થાત્ અહિતકારી. ત્યાં હિતકારી મુખ જાણવું, અહિતકારી દુઃખ જાણવું; કારણ કે અજીવ પદાર્થને—પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળને—અને સંસારી જીવને મુખ નથી, જ્ઞાન પણ નથી, અને તેમનું સ્વરૂપ જાણતાં જાણુનહાર જીવને પણ મુખ નથી, જ્ઞાન પણ નથી, તેથી તેમને ‘સાર’પણું ઘટતું નથી. શુદ્ધ જીવને મુખ છે, જ્ઞાન પણ છે, તેને જાણતાં—અનુભવતાં જાણુનહારને મુખ છે, જ્ઞાન પણ છે, તેથી શુદ્ધ જીવને ‘સાર’પણું ઘટે છે. ૧.

(અનુક્રુપ)

अनन्तधर्मगन्तव्यं पश्यन्ती प्रत्यगात्मनः ।

अनेकान्तमयी मूर्तिर्नित्यमेव प्रकाशताम् ॥ २ ॥

અનન્તધર્મગન્તવ્ય સહિત અર્થ:—“ નિત્યમેવ પ્રકાશતામ્ ” (નિત્યં) સદા-મિત્યમ્. (પ્રકાશતામ્) પ્રકાશ કરેા; એટલું કહી નમસ્કાર કર્યા. તે કોણ ?

“અનેકાન્તમયી મૂર્તિઃ” (અનેકાન્તમયો) ‘ન એકાન્તઃ અનેકાન્તઃ’ અનેકાન્ત અર્થાત્ સ્થાદ્વાદઃ, તે-મય અર્થાત્ તે જ છે (મૂર્તિઃ) સ્વરૂપ જેનું, એવી છે સર્વજ્ઞની વાણી અર્થાત્ દિવ્યધ્વનિ. આ આવસરે આશંકા ઊપજે છે—કોઈ જાણુશે કે અનેકાન્ત તો સંશય છે, સંશય મિથ્યા છે. તેનું આમ સમાધાન કરવું—અનેકાન્ત તો સંશયનો દૂરીકરણશીલ છે અને વસ્તુસ્વરૂપનો સાધન-શીલ છે. તેનું વિવરણ—જે કોઈ સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુ છે તે દ્રવ્ય-ગુણાત્મક છે, તેમાં જે સત્તા અલેદપણે દ્રવ્યરૂપ કહેવાય છે તે જ સત્તા લેદપણે ગુણરૂપ કહેવાય છે; આતું નામ અનેકાન્ત છે. વસ્તુસ્વરૂપ અનાદિનિધન આવું જ છે, કોઈનો સહારો નથી, તેથી ‘અનેકાન્ત’ પ્રમાણુ છે. હવે જે વાણીને નમસ્કાર કર્યા તે વાણી કેવી છે? “પ્રત્યગાત્મનસ્તત્ત્વં પश्यन्ती” (પ્રત્યગાત્મનઃ) સર્વજ્ઞ વીતરાગ, [તેનું વિવરણ—‘પ્રત્યક્’ અર્થાત્ લિપ્ત; લિપ્ત અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મથી રહિત, એવો છે ‘આત્મા’ (—જીવદ્રવ્ય) જેનો તે કહેવાય છે ‘પ્રત્યગાત્મા’;] તેનું (તત્ત્વં) સ્વરૂપ, તેની (પश्यन्ती) અનુભવન-શીલ છે. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ વિતર્ક કરે કે દિવ્યધ્વનિ તો પુદ્ગલાત્મક છે, અચેતન છે, અચેતનને નમસ્કાર નિષિદ્ધ છે. તેનું સમાધાન કરવાને માટે આ અર્થ કહ્યો કે વાણી સર્વજ્ઞસ્વરૂપ-અનુસારિણી છે, એવું માન્યા વિના પણ ચાલે નહિ. તેનું વિવરણ—વાણી તો અચેતન છે. તેને સાંભળતાં જીવાદિ પદાર્થનું સ્વરૂપજ્ઞાન જે પ્રકારે ઊપજે છે તે જ પ્રકારે જાણુવું કે વાણીનું પૂજ્યપણું પણ છે. કેવા છે સર્વજ્ઞ વીતરાગ? “અનન્તધર્મણઃ” (અનન્ત) અતિ ઘણા છે (ધર્મણઃ) ગુણો જેમને એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ મિથ્યાવાદી કહે છે કે ‘પરમાત્મા નિર્ગુણ છે, ગુણનો વિનાશ થતાં ‘પરમાત્મપણું’ થાય છે; પરંતુ એવું માનવું જૂઠું છે, કારણ કે ગુણોનો વિનાશ થતાં દ્રવ્યનો પણ વિનાશ છે. ૨.

(માલિની)

પરપરિણતિહેતોર્મોહનામ્નોઽનુભવા-

દવિસ્તમનુભાવ્યવ્યાપ્તિકલ્માપિતાયાઃ ।

મમ પરમવિશુદ્ધિઃ શુદ્ધચિન્માત્રમૂર્તે-

ર્ભવતુ સમયસારવ્યાખ્યયૈવાનુભૂતેઃ ॥ ૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“મમ પરમવિશુદ્ધિઃ ભવતુ” શાસ્ત્રકર્તા છે અમૃતચંદ્રસૂરિ. તેઓ કહે છે—(મમ) મને (પરમવિશુદ્ધિઃ) શુદ્ધસ્વરૂપપ્રાપ્તિ (તેનું) વિવરણ—પરમ-સર્વોત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ-નિર્મલતા) (ભવતુ) થાઓ. શાથી? “સમયસારવ્યાખ્યા” (સમયસાર) શુદ્ધ જીવ, તેના (વ્યાખ્યા) ઉપદેશથી આમને શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાઓ. ભાવાર્થ આમ છે—આ શાસ્ત્ર પરમાર્થ-રૂપ છે, વૈરાગ્ય-ઉત્પાદક છે; ભારત-રામાયણ જેઠે રાગવર્ધક નથી. કેવો છું હું? “અનુભૂતેઃ” અનુભૂતિ—અતીન્દ્રિય સુખ, તે જ છે સ્વરૂપ જેનું એવો છું. વળી કેવો છું? “શુદ્ધચિન્માત્રમૂર્તેઃ” (શુદ્ધ) રાગાદિ-ઉપાધિરહિત (ચિન્માત્ર) ચેતનામાત્ર (મૂર્તેઃ) સ્વભાવ છે જેનો એવો છું. ભાવાર્થ આમ છે કે—દ્રવ્યાર્થિકનયથી દ્રવ્યસ્વરૂપ આવું જ છે. વળી કેવો છું હું? “અવિસ્તમનુ-માન્યવ્યાપ્તિકલ્માષિતાયાઃ” (અવિસ્ત) નિરંતરપણે અનાદિ સન્તાનરૂપે (અનુમાન્ય) વિપય-કપાયાદિરૂપ અશુદ્ધ ચેતના, તેની સાથે છે (વ્યાપ્તિ) વ્યાપ્તિ અર્થાત્ તે-રૂપ છે વિભાવપરિણમન, એવું છે (કલ્માષિતાયાઃ) કલંકપાણું જેને એવો છું. ભાવાર્થ આમ છે—પર્યાયાર્થિકનયથી જીવવસ્તુ અશુદ્ધપણે અનાદિની પરિણમી છે. તે અશુદ્ધતાનો વિનાશ થતાં જીવવસ્તુ જ્ઞાનસ્વરૂપ સુખસ્વરૂપ છે. હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જીવવસ્તુ અનાદિથી અશુદ્ધપણે પરિણમી છે, ત્યાં નિગિત્તમાત્ર કોઈ છે કે નહીં? ઉત્તર આમ છે—નિમિત્તમાત્ર પણ છે. તે કોણ? તે જ કહે છે—“મોહનામ્નોડ્નુભાવાત્” (મોહનામ્નોડ્) પુદ્ગલપિંડરૂપ આદિ કર્મોગાં મોહ એક કર્મજાતિ છે, તેનો (અનુભાવાત્) ઉદય અર્થાત્ નિગાહ-અવસ્થા. ભાવાર્થ આમ છે—રાગાદિ-અશુદ્ધ-પરિણામરૂપ જીવદ્રવ્ય વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપે પરિણમે છે. પુદ્ગલપિંડરૂપ મોહકર્મનો ઉદય નિમિત્તમાત્ર છે. તેમ કોઈ ધતૂરો પીવાથી ઘૂમે છે, નિમિત્તમાત્ર ધતૂરાનું તેને છે. કેડું છે મોહનામ્નોડ્ કર્મ? “પરપરિણતિદ્વેતોઃ” (પર) અશુદ્ધ (પરિણતિ) જીવના પરિણામ તેનું (દ્વેતોઃ) કારણ છે. ભાવાર્થ આમ છે—જીવના અશુદ્ધ પરિણામના નિમિત્તે એનો રૂપ લઈને મોહકર્મ બાંધાય છે, પછી ઉદય-સ્વરૂપે નિમિત્તમાત્ર થાય છે. ૩.

(માલિની)

ઉભયનયવિરોધધ્વંસિનિ સ્યાત્પદાદ્ધે
 જિનવચસિ રમન્તે યે સ્વયં વાન્તમોહાઃ ।
 સપદિ સમયસારં તે પરં જ્યોતિરુચ્ચૈ-
 રનવમનયપક્ષાક્ષુણ્ણમીક્ષન્ત એવ ॥ ૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ તે સમયસારં ઈક્ષન્તે એવ ” (તે) આશ્રમ-
 લવ્ય જીવો (સમયસારં) શુદ્ધ જીવને (ઈક્ષન્તે એવ) પ્રત્યક્ષપણે પામે છે.
 “ સપદિ ” થોડા જ કાળમાં. કેવો છે શુદ્ધ જીવ ? “ ઉચ્ચૈઃ પરં જ્યોતિઃ ”
 અતિશયમાન જ્ઞાનજ્યોતિ છે. વળી કેવો છે ? “ અનવમ્ ” અનાદિશિદ્ધ છે.
 વળી કેવો છે ? “ અનયપક્ષાક્ષુણ્ણમ્ ” (અનયપક્ષ) મિથ્યાવાદથી (અક્ષુણ્ણમ્)
 અખંડિત છે. ભાવાર્થ આમ છે—મિથ્યાવાદી બૌદ્ધાદિ જૂઠી કલ્પના ઘણા
 પ્રકારે કરે છે, તોપણ તેઓ જ જૂઠા છે; આત્મતત્ત્વ જેવું છે તેવું જ છે.
 હવે તે લવ્ય જીવો શું કરતા થકા શુદ્ધ સ્વરૂપ પામે છે, તે જ કહે છે—
 “ યે જિનવચસિ રમન્તે ” (યે) આશ્રમલવ્ય જીવો (જિનવચસિ) દિવ્યધ્વનિ
 દ્વારા કહી છે ઉપાદેયરૂપ શુદ્ધ જીવવસ્તુ તેમાં (રમન્તે) સાવધાનપણે રુચિ-
 શ્રદ્ધા—પ્રતીતિ કરે છે. વિવરણ—શુદ્ધ જીવવસ્તુનો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવ કરે
 છે તેનું નામ રુચિ-શ્રદ્ધા—પ્રતીતિ છે. ભાવાર્થ આમ છે—વચન પુદ્ગલ છે,
 તેની રુચિ કરતાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નથી; તેથી વચન દ્વારા કહેવામાં
 આવે છે જે કોઈ ઉપાદેય વસ્તુ, તેનો અનુભવ કરતાં ફળપ્રાપ્તિ છે.
 કેવું છે જિનવચન ? “ ઉભયનયવિરોધધ્વંસિનિ ” (ઉભય) બે (નય) પક્ષ-
 પાતત્ત્વ (વિરોધ) પરસ્પર વૈરભાવ, [વિવરણ—એક સત્ત્વને દ્રવ્યાર્થિકનય
 દ્રવ્યરૂપ, તે જ સત્ત્વને પર્યાયાર્થિકનય પર્યાયરૂપ કહે છે, તેથી પરસ્પર
 વિરોધ છે;] તેનું (ધ્વંસિનિ) મેટનશીલ છે. ભાવાર્થ આમ છે—ખંને નય
 વિકલ્પ છે, શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે, તેથી શુદ્ધ જીવવસ્તુનો
 અનુભવ થતાં ખંને નયવિકલ્પ જૂઠા છે. વળી કેવું છે જિનવચન ?
 “ સ્યાત્પદાદ્ધેઃ ” (સ્યાત્પદ) સ્યાદ્વાદ અર્થાત્ અનેકાન્ત—જેનું સ્વરૂપ પાછળ
 કહ્યું છે—તે જ છે (મદ્ધે) ચિહ્ન જેનું, એવું છે. ભાવાર્થ આમ છે—જે કોઈ
 વસ્તુમાત્ર છે તે તો નિર્લોહ છે. તે વસ્તુમાત્ર વચન દ્વારા કહેતાં જે કોઈ વચન

બોલાય છે તે જ પક્ષરૂપ છે. કેવા છે આસન્નભવ્ય જીવ ? “ સ્વયં વાન્તમોહાઃ ” (સ્વયં) સહજપણે (વાન્ત) વમી નાખ્યું છે (મોહાઃ) મિથ્યાત્વ-વિપરીતપણું, એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે—અનન્ત સંસાર જીવોને ભમતાં થકાં જાય છે, તે સંસારી જીવ એક ભવ્યરાશિ છે, એક અભવ્યરાશિ છે. તેમાં અભવ્યરાશિ જીવ ત્રણે કાળ મોક્ષ જવાને અધિકારી નથી. ભવ્ય જીવોમાં કેટલાક જીવો મોક્ષ જવાને યોગ્ય છે. તેમને મોક્ષ પહોંચવાનું કાળપરિમાણ છે. વિવરણ— આ જીવ આટલો કાળ વીતતાં મોક્ષ જશે એવી નોંધ કેવળજ્ઞાનમાં છે. તે જીવ સંસારમાં ભમતાં ભમતાં જ્યારે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનમાત્ર રહે છે ત્યારે જ સમ્યક્ત્વ ઊપજવાને યોગ્ય છે. આતું નામ કાળલક્ષિય કહેવાય છે. યદ્યપિ સમ્યક્ત્વરૂપ જીવદ્રવ્ય પરિણુશે છે તથાપિ કાળલક્ષિય વિના કરોડ ઉપાય જો કરવામાં આવે તોપણ જીવ સમ્યક્ત્વરૂપ પરિણુમનને યોગ્ય નથી એવો નિયમ છે. આથી જાણવું કે સમ્યક્ત્વ-વસ્તુ યત્નસાધ્ય નથી, સહજરૂપ છે. ૪.

(માલિની)

व्यवहरणनयः स्याद्यद्यपि प्राक्पदव्या-
मिह निहितपदानां हन्त हस्तावलम्बः ।
तदपि परममर्थं चिन्वमत्कारमात्रं
परिवरहितमन्तः पश्यतां नैष किञ्चित् ॥ ५ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ વ્યવહરણનયઃ યદ્યપિ હસ્તાવલમ્બઃ સ્યાત્ ” (વ્યવહરણનયઃ) જેટલું કંથન. તેનું વિવરણ—જીવવસ્તુ નિર્વિકલ્પ છે. તે તો જ્ઞાનગોચર છે. તે જ જીવવસ્તુને કહેવા માગે, ત્યારે એમ જ કહેવામાં આવે છે કે જેના ગુણ દર્શન-જ્ઞાન-આશ્રિત તે જીવ. જો કોઈ બહુ સાધિક (ન્તરિકા બુદ્ધિમાન) હોય તોપણ આમ જ કહેવું પડે. આટલું કહેવાનું નામ વ્યવહાર છે. આવી કોઈ આશંકા કરશે કે વસ્તુ નિર્વિકલ્પ છે, તેમાં વિકલ્પ ઉપત્તવના અયુક્ત છે. ત્યાં સમાધાન આમ છે કે વ્યવહારનય પરનાવલમ્બ છે. (હસ્તાવલમ્બઃ) જેવી રીતે કોઈ નીચે પડ્યો હોય તો ત્યાં પડેલી (તેને) કંચો લે છે તેવી જ રીતે ગુણ-ગુણીરૂપ ભેદકથન જ્ઞાન વિપરીતવાનું એક અંગ છે. તેનું વિવરણ—“ જીવનું લક્ષણ ચેતના જેટલું કે તેનાં પુદ્ગલસાદિ અવ્યયન કન્યથી ભિન્નપણાની પ્રતીતિ ઊપજે છે.

તેથી જ્યારે અનુભવ થાય ત્યાં સુધી ગુણ-ગુણીભેદરૂપ કથન જ્ઞાનનું અંગ છે. વ્યવહારનય જેમને હસ્તાવલમ્બ છે તેઓ કેવા છે? “પ્રાક્ષપદવ્યામિહ નિહિતપદાનાં” (હહ) વિદ્યમાન એવી જે (પ્રાક્ષપદવ્યામ્) જ્ઞાન ઊપજતાં પ્રારંભિક અવસ્થા, તેમાં (નિહિતપદાનાં) નિહિત-સ્થાપેલ છે પદ-સર્વસ્વ જેમણે એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે—જે કોઈ સહજપણે અજ્ઞાની છે, જીવાદિ પદાર્થોનું દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ જાણવાના અભિલાષી છે, તેમના માટે ગુણ-ગુણીભેદરૂપ કથન યોગ્ય છે. “હન્ત તદપિ ઇષઃ ન કિઞ્ચિત્” જેકે વ્યવહારનય હસ્તાવલમ્બ છે તોપણ કાંઈ નથી, ‘નોંધ’ (જ્ઞાન, સમજ) કરતાં જૂઠો છે. તે જીવો કેવા છે જેમને વ્યવહારનય જૂઠો છે? ચિત્તમત્કાર-માત્રં અર્થ અન્તઃ પશ્યતાં” (ચિત્) ચેતના (ચમત્કાર) પ્રકાશ (માત્રં) એટલી જ છે (અર્થ) શુદ્ધ જીવવસ્તુ, તેને (અન્તઃ પશ્યતાં) પ્રત્યક્ષપણે અનુભવે છે. ભાવાર્થ આમ છે—વસ્તુનો અનુભવ થતાં વચનનો વ્યવહાર સહજ જ છૂટી જાય છે. કેવી છે વસ્તુ? “પરમં” ઉત્કૃષ્ટ છે, ઉપાદેય છે. વળી કેવી છે વસ્તુ? “પરવિરહિતં” (પર) દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ-ભાવકર્મથી (વિરહતં) ભ્રમ છે. પ.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

एकत्वे नियतस्य गुह्यनयतो व्याप्तुर्यदस्यात्मनः
पूर्णज्ञानघनस्य दर्शनमिह द्रव्यान्तरैभ्यः पृथक् ।
सम्यग्दर्शनमेतदेव नियमादात्मा च तावानयं
तन्मुक्त्वा नवतत्त्वसन्ततिमिमामात्मायमेकोऽस्तु नः ॥ ६ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તત્ત્વ નઃ અયં એકઃ આત્મા અસ્તુ” (તત્ત્વ) તે કારણથી (નઃ) અમને (અયં) આ વિદ્યમાન (એકઃ) શુદ્ધ (આત્મા) ચેતના-પદાર્થ (અસ્તુ) હો. ભાવાર્થ આમ છે—જીવવસ્તુ ચેતનાલક્ષણ તો સહજ જ છે. પરન્તુ જીવ મિથ્યાત્વપરિણામથી ભ્રમિત થયો થકો પોતાના સ્વરૂપને જાણતો નથી, તેથી અજ્ઞાની જ કહેવાય. આથી એમ કહ્યું કે મિથ્યા પરિણામ જવાથી આ જ જીવ પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવનશીલ થાયો, શું કરીને? “इमाम् नवतत्त्वसन्ततिम् मुक्त्वा” (इमाम्) આગળ કહેવામાં આવનાર (નવતત્ત્વ) જીવ-અજીવ-આત્મ-અ-બ-ધ-સં-વર-નિર્-રા-મોક્ષ-પુણ્ય-પાપના (સન્તતિમ)

અનાદિ સંબંધને (મુક્ત્વા) છોડીને. ભાવાર્થ આમ છે—સંસાર-અવસ્થામાં
 જીવદ્રવ્ય નવ તત્ત્વરૂપ પરિણમ્યું છે તે તો વિભાવપરિણતિ છે, તેથી
 નવ તત્ત્વરૂપ વસ્તુનો અનુભવ મિથ્યાત્વ છે. “યદસ્યાત્મનઃ ઇહ દ્રવ્યાન્તરેભ્યઃ
 પૃથક્ દર્શનમ્ નિયમાત્ એતદેવ સમ્યગ્દર્શનમ્” (યત્ કારણ કે (અસ્યાત્મનઃ)
 આ જ જીવદ્રવ્ય (દ્રવ્યાન્તરેભ્યઃ પૃથક્) સકળ કર્મોપાધિથી રહિત જેવું છે
 (ઇહ દર્શનમ્) તેવો જ પ્રત્યક્ષપણે તેનો અનુભવ, (એતદેવ) તે જ (નિયમાત્)
 નિશ્ચયથી (સમ્યગ્દર્શનમ્) સમ્યગ્દર્શન છે. ભાવાર્થ આમ છે—સમ્યગ્દર્શન
 જીવનો ગુણ છે. તે ગુણ સંસાર-અવસ્થામાં વિભાવરૂપ પરિણમ્યો છે; તે જ
 ગુણ જ્યારે સ્વભાવરૂપ પરિણમે ત્યારે મોક્ષમાર્ગ છે. વિવરણ—સમ્યક્ત્વભાવ
 થતાં નૂતન જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્માચ્ચવ મટે છે, પૂર્વબદ્ધ કર્મ (નિર્જર) છે;
 તેથી મોક્ષમાર્ગ છે. અહીં કોઈ આશંકા કરશે કે મોક્ષમાર્ગ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-
 ચારિત્ર એ ત્રણેના મળવાથી થાય છે. ઉત્તર આમ છે—શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ અનુ-
 ભવતાં ત્રણેય છે. કેવો છે શુદ્ધ જીવ? “શુદ્ધનયતઃ એકત્વે નિયતસ્ય” (શુદ્ધનયતઃ)
 નિર્વિકલ્પ વસ્તુભાવની દૃષ્ટિથી જોતાં (એકત્વે) શુદ્ધપણું (નિયતસ્ય) તે-રૂપ
 છે. ભાવાર્થ આમ છે—જીવનું લક્ષણ ચેતના છે. તે ચેતના ત્રણ પ્રકારની છે—
 એક જ્ઞાનચેતના, એક કર્મચેતના, એક કર્મફળચેતના. તેમાં જ્ઞાનચેતના શુદ્ધ
 ચેતના છે. ખાટીની અશુદ્ધ ચેતના છે. તેમાં અશુદ્ધ ચેતનારૂપ વસ્તુનો સ્વાદ
 સર્વ જીવોને અનાદિનો પ્રગટ જ છે; તે-રૂપ અનુભવ સમ્યક્ત્વ નથી, શુદ્ધ
 ચેતનામાત્ર વસ્તુસ્વરૂપનો આસ્વાદ આવે તો સમ્યક્ત્વ છે.* xxx વળી કેવી
 છે જીવવસ્તુ? “વ્યાપ્તઃ” પોતાના ગુણ-પર્યાયો સહિત છે. આટલું કહીને
 શુદ્ધપણું દઈ કહ્યું છે. કોઈ આશંકા કરશે કે સમ્યક્ત્વગુણ અને જીવવસ્તુનો
 ભેદ છે કે અભેદ છે? ઉત્તર આમ છે કે અભેદ છે—“આત્મા ચ તાવાનયમ્”
 (અમમ્) આ (આત્મા) જીવવસ્તુ (તાવાન્) સમ્યક્ત્વગુણમાત્ર છે. ૬.

(અનુરૂપ)

અતઃ શુદ્ધનયાયનં પ્રત્યગ્વ્યોતિશ્ચકાસ્તિ તત્ ।

નવતત્ત્વગતત્વેઽપિ યદેકત્વં ન મુઞ્ચતિ ॥ ૭ ॥

- * નિર્વિકલ્પ એ એકમત્ત્વ રૂપ ડીકામાં અહીં “પૂર્ણજ્ઞાનઘનસ્ય” પદનો અર્થ કરવો રહી ગયો છે.
 કે અહીં આ પ્રસંગે કહી શકાય—વળી કેવો છે શુદ્ધ જીવ? “પૂર્ણજ્ઞાનઘનસ્ય” પૂર્ણ સ્વ-પર
 મ સ્વરૂપનો જીવ છે.

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અતઃ તત્ પ્રત્યગ્જ્યોતિશ્ચકાસ્તિ” (અતઃ) આહીંથી હવે (તત્) તે જ (પ્રત્યગ્જ્યોતિઃ) શુદ્ધ ચેતનામાત્ર વસ્તુ (ચકાસ્તિ) શબ્દો દ્વારા ચુકિતથી કહેવામાં આવે છે. કેવી છે વસ્તુ? “શુદ્ધનયાયત્તં” (શુદ્ધનય) વસ્તુમાત્રને (માયત્તં) આધીન છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેને અનુભવતાં સમ્યક્ત્વ થાય છે તે શુદ્ધ સ્વરૂપને કહે છે:—“યદેકત્વં ન મુઠ્ઠત્તિ” (યત્) જે શુદ્ધ વસ્તુ (એકત્વં) શુદ્ધપણાને (ન મુઠ્ઠતિ) નથી છોડતી. આહીં કોઈ આશંકા કરશે કે જીવવસ્તુ જ્યારે અંસારથી છૂટે છે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે. ઉત્તર આમ છે—જીવવસ્તુ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ વિચારતાં ત્રણે કાળ શુદ્ધ છે. તે જ કહે છે—“નવતત્ત્વગતત્ત્વેઽપિ” (નવતત્ત્વ) જીવ-અજીવ-આસ્રવ-અંધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ-પુણ્ય-પાપ (ગતત્ત્વેઽપિ) તે-રૂપ પરિણામી છે તોપણ શુદ્ધસ્વરૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેમ અગ્નિ દાહકલક્ષણ છે, તે કાષ્ઠ, તૃણ, છાણાં આદિ સમસ્ત દાહને દહે છે. દહતો થકો અગ્નિ દાહ્યાકાર થાય છે; પરંતુ તેનો વિચાર છે કે જે તેને કાષ્ઠ, તૃણ અને છાણાની આકૃતિમાં જોવામાં આવે તો કાષ્ઠનો અગ્નિ, તૃણનો અગ્નિ અને છાણાનો અગ્નિ એમ કહેવું સાચું જ છે, અને જે અગ્નિની ઉબળતામાત્ર વિચારવામાં આવે તો ઉબળમાત્ર છે, કાષ્ઠનો અગ્નિ, તૃણનો અગ્નિ અને છાણાનો અગ્નિ એવા સમસ્ત વિકલ્પ જૂઠા છે; તેવી જ રીતે નવ તત્ત્વરૂપ જીવના પરિણામો છે, તે પરિણામો કેટલાક શુદ્ધરૂપ છે. કેટલાક અશુદ્ધરૂપ છે; જે નવ પરિણામોમાં જ જોવામાં આવે તો નવે તત્ત્વ સાચાં છે અને જે ચેતનામાત્ર અનુભવ કરવામાં આવે તો નવે વિકલ્પ જૂઠા છે.

(માલિની)

ચિરમિતિ નવતત્ત્વચ્છન્નમુન્નીયમાનં
 કનકમિવ નિમગ્નં વર્ણમાલાકલાપે ।
 અથ સતતવિવિક્તં દૃશ્યતામેકરૂપં
 પ્રતિપદમિદમાત્મજ્યોતિરુદ્યોતમાનમ્ ॥ ૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“આત્મજ્યોતિઃ દૃશ્યતામ્” (આત્મજ્યોતિઃ) આત્મજ્યોતિ અર્થાત્ જીવદ્રવ્યનું શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર, (દૃશ્યતામ્) સર્વથા અનુભવ-

રૂપ હો. કેવી છે આત્મજ્યોતિ ? “ ચિરમિતિ નવતત્ત્વચ્છન્નં, અથ સતતવિવિક્તં ” આ આવસરે નાટ્યરસની પેઠે એક જીવવસ્તુ આશ્ચર્યકારી અનેક ભાવરૂપ એક જ સમયે દેખાય છે, એ જ કારણથી આ શાસ્ત્રનું નામ નાટક સમયસાર છે. તે જ કહે છે—(ચિરમ્) અમર્યાદ કાળથી (ઇતિ) જે વિભાવરૂપ રાગાદિ પરિણામ-પર્યાયિમાય વિચારવામાં આવે તો જ્ઞાનવસ્તુ (નવતત્ત્વચ્છન્નં) પૂર્વોક્તિ જીવાદિ નવ તત્ત્વરૂપે આચ્છાદિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવવસ્તુ અનાદિ કાળથી ધ્રાતુ અને પાપાણુના સંયોગની પેઠે કર્મ-પર્યાય સાથે મળેલી જ ચાલી આવે છે અને મળી થકી તે રાગાદિ વિભાવપરિણામો સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપે સ્વયં પરિણુમે છે. તે પરિણુમન જેવામાં આવે, જીવનું સ્વરૂપ ન જેવામાં આવે, તો જીવવસ્તુ નવ તત્ત્વરૂપ છે એમ દૃષ્ટિમાં આવે છે; આણું પણ છે, સર્વથા જૂઠું નથી, કેમ કે વિભાવરૂપ રાગાદિ પરિણામશક્તિ જીવમાં જ છે. “ અથ ” હવે ‘ અથ ’ પદ દ્વારા ણીને પક્ષ ણતાવે છે:—તે જ જીવ-વસ્તુ દ્રવ્યરૂપ છે, પોતાના ગુણપર્યાયે વિરાજમાન છે. જે શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વરૂપ જેવામાં આવે, પર્યાયસ્વરૂપ ન જેવામાં આવે તો તે કેવી છે ? “ સતતવિવિક્તમ્ ” (સતત) નિરંતર (વિવિક્ત) નવ તત્ત્વના વિકલ્પથી રહિત છે, શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. વળી કેવી છે તે આત્મજ્યોતિ ? “ વર્ણાલાકલાપે કનકમિવ નિમગ્નં ” ‘ વર્ણુ’માદા’ પદના જે અર્થ છે—એક તો ‘ બનવારી, અને ણીને ભેદપંક્તિ; ભાવાર્થ આમ છે કે ગુણુ-ગુણીના ભેદરૂપ ભેદમકાશ; ‘ કલાપ ’નો અર્થ સમૂહ છે. આથી એમ અર્થ હાપજ્યો કે જેમ એક જ સોનું * વાનભેદથી અનેકરૂપ કહેવાય છે તેમ એક જ જીવવસ્તુ દ્રવ્ય-ગુણુ-પર્યાયરૂપે અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રોધ્યરૂપે અનેક-રૂપ કહેવાય છે. ‘ અથ ’ હવે ‘ અથ ’ પદ દ્વારા ફરીને ણીને પક્ષ ણતાવે છે:—“ પ્રતિપદમ્ એકરૂપં ” (પ્રતિપદમ્) ગુણુ-પર્યાયરૂપ અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રોધ્યરૂપ અથવા દષ્ટાંતની અપેક્ષાએ વાનભેદરૂપ જેટલા ભેદો છે તે બધા ભેદોમાં પણ (એકરૂપ) પોતે (એક) જ છે. વસ્તુનો વિચાર કરતાં ભેદરૂપ પણ વસ્તુ જ છે. વસ્તુથી બિન્ન ભેદ કોઈ વસ્તુ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે સતતરૂપિણ ન જેવામાં આવે, વાનભેદમાત્ર જેવામાં આવે તો વાનભેદ છે;

* એક જ સોનું અનેક રૂપોમાં રૂપાયેલી કદલી

* વાનભેદ એક જ સોનું નાદિ જેવામાં જે ભેદ છે તેને વાનભેદ કહે છે.

સોનાની શક્તિ એવી પણ છે; જે વાનલેદ ન જોવામાં આવે, કેવળ સુવર્ણ-
માત્ર જોવામાં આવે, તે વાનલેદ જૂઠા છે; તેવી રીતે જે શુદ્ધ જીવવસ્તુમાત્ર
ન જોવામાં આવે, ગુણુ-પર્યાયમાત્ર કે ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રૌંચમાત્ર જોવામાં આવે,
તો ગુણુ-પર્યાયો છે, ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રૌંચ છે; જીવવસ્તુ આવી પણ છે; જે
ગુણુ-પર્યાયલેદ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રૌંચલેદ ન જોવામાં આવે, વસ્તુમાત્ર જોવામાં
આવે, તો સ્વરાસ્ત લેદ જૂઠા છે. આવો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. વળી કેવી છે
આત્મજયેતિ ? “ ઉદ્ધોયમાનં ” ચેતનાદક્ષણથી જણાય છે, તેથી અનુમાન-
ગોચર પણ છે. હવે ણીને પક્ષ— “ ઉદ્ધોતમાનમ્ ” પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનગોચર છે.
સાવાર્થ આમ છે કે લેદશુદ્ધિ કરતાં જીવવસ્તુ ચેતનાદક્ષણથી જીવને જાણે
છે, વસ્તુ વિચારતાં એટલો વિકલ્પ પણ જૂઠો છે, શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર છે. આવો
અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. ૮.

(માલિની)

उदयति न नयश्रीरस्तमेति प्रमाणं
क्वचिदपि च न विद्मो याति निक्षेपचक्रम् ।
किमपरमभिदध्मो धाम्नि सर्वकपेऽस्मि-
न्ननुभवमुपयाते भाति न द्वैतमेव ॥ ९ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ અસ્મિન્ ધામ્નિ અનુભવમુપયાતે દ્વૈતમેવ ન
ભાતિ ” (અસ્મન્) આ-સ્વયંશિદ્ધ (ધામ્નિ) ચેતનાત્મક જીવવસ્તુનો (અનુ-
ભવમ્) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ (ઉપયાતે) આવતાં (દ્વૈતત્વ એવ) સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ
અન્તર્જલ્પ અને બહિર્જલ્પરૂપ બધા વિકલ્પો (ન ભાતિ) નથી શોભતા.
સાવાર્થ આમ છે—અનુભવ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એટલે વેદ-
વેદકલાવપણે આસ્વાદરૂપ છે; તે અનુભવ પરમહાયથી નિરપેક્ષપણે છે.
આવો અનુભવ જોકે જ્ઞાનવિશેષ છે તોપણ સમ્યક્ત્વની સાથે અવિનાભૂત
છે, કેમ કે તે સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે, મિથ્યાદષ્ટિને નથી હોતો એવો નિશ્ચય
છે. આવો અનુભવ થતાં જીવવસ્તુ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષપણે
આસ્વાદે છે. તેથી જેટલા કાળ સુધી અનુભવ છે તેટલા કાળ સુધી વચન-
વ્યવહાર સહજ જ અટકી જાય છે, કેમ કે વચનવ્યવહાર તો પરોક્ષપણે
કંથક છે. આ જીવ તો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવશીલ છે, તેથી (અનુભવકાળમાં)

રૂપ હો. કેવી છે આત્મજ્યોતિ ? “ ચિરમિતિ નવતત્ત્વચ્છન્નં, અથ સતતવિવિક્તં ”
 આ અવસરે નાટ્યરસની પેઠે એક જીવવસ્તુ આશ્ચર્યકારી અનેક ભાવરૂપ
 એક જ સમયે દેખાય છે, એ જ કારણથી આ શાસ્ત્રનું નામ નાટક સમયસાર
 છે. તે જ કહે છે—(ચિરમ્) અમર્યાદ કાળથી (હિતિ) જે વિભાવરૂપ રાગાદિ
 પરિણામ-પર્યાયમાત્ર વિચારવામાં આવે તો જ્ઞાનવસ્તુ (નવતત્ત્વચ્છન્નં) પૂર્વોક્ત
 જીવાદિ નવ તત્ત્વરૂપે આગ્રહાદિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવવસ્તુ અનાદિ
 કાળથી ધાતુ અને પાપાણુના સંયોગની પેઠે કર્મ-પર્યાય આથે મળેલી જ
 આલી આવે છે અને મળી થકી તે રાગાદિ વિભાવપરિણામો આથે વ્યાપ્ય-
 વ્યાપકરૂપે સ્વયં પરિણમે છે. તે પરિણમન જેવામાં આવે, જીવનું સ્વરૂપ
 ન જેવામાં આવે, તો જીવવસ્તુ નવ તત્ત્વરૂપ છે એમ દૃષ્ટિમાં આવે છે; આત્મ
 પણ છે, સર્વથા જૂઠું નથી, કેમ કે વિભાવરૂપ રાગાદિ પરિણામશક્તિ જીવમાં
 જ છે. “ અથ ” હવે ‘ અથ ’ પદ દ્વારા યીજે પક્ષ ધાતાવે છે:—તે જ જીવ-
 વસ્તુ દ્રવ્યરૂપ છે, પોતાના ગુણુપર્યાયે વિરાજમાન છે. જે શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વરૂપ
 જેવામાં આવે, પર્યાયસ્વરૂપ ન જેવામાં આવે તો તે કેવી છે ? “ સતતવિવિક્તમ્ ”
 (સતત) નિરંતર (વિવિક્ત) નવ તત્ત્વના વિકલ્પથી રહિત છે, શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર
 છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. વળી કેવી છે
 તે આત્મજ્યોતિ ? “ વર્ણમાલાકલાપે કનકમિવ નિમગ્ન ” ‘ વર્ણુમાલા ’ પદના
 જે અર્થ છે—એક તો ‘ બનવારી, અને યીજે ભેદપંક્તિ; ભાવાર્થ આમ છે કે
 ગુણુ-ગુણીના ભેદરૂપ ભેદપ્રકાશ; ‘ કલાપ ’નો અર્થ સમૂહ છે. આથી એમ
 અર્થ ઊપજ્યો કે જેમ એક જ સ્રોતું * વાનભેદથી અનેકરૂપ કહેવાય છે તેમ
 એક જ જીવવસ્તુ દ્રવ્ય-ગુણુ-પર્યાયરૂપે અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રોધ્યરૂપે અનેક-
 રૂપ કહેવાય છે. ‘ અથ ’ હવે ‘ અથ ’ પદ દ્વારા ફરીને યીજે પક્ષ ધાતાવે
 છે:—“ પ્રતિપદમ્ એકરૂપ ” (પ્રતિપદમ્) ગુણુ-પર્યાયરૂપ અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-
 ક્રોધ્યરૂપ અથવા દષ્ટાંતની અપેક્ષાએ વાનભેદરૂપ જેટલા ભેદો છે તે બધા
 ભેદોમાં પણ (પદમ્) પોતે (એક) જ છે. વસ્તુનો વિચાર કરતાં ભેદરૂપ
 પણ વસ્તુ જ છે. વસ્તુથી વિત્ત ભેદ કોઈ વસ્તુ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે
 સમ્યક્જ્ઞાન ન જેવામાં આવે, વાનભેદમાત્ર જેવામાં આવે તો વાનભેદ છે;

* વાનભેદ એટલે વાનવર્ણના ભેદ.

* વાનભેદ એટલે વાનવર્ણના ભેદ. તેને વાનભેદ કહે છે.

સોનાની સિક્કા એવી પણ છે; જે વાનલેદ ન જોવામાં આવે, કેવળ સુવર્ણ-
માત્ર જોવામાં આવે, તો વાનલેદ જૂઠા છે; તેવી રીતે જે શુદ્ધ છવવસ્તુમાત્ર
ન જોવામાં આવે, ગુણુ-પર્યાયિમાત્ર કે ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રૌંચ્યમાત્ર જોવામાં આવે,
તો ગુણુ-પર્યાયો છે, ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રૌંચ્ય છે; છવવસ્તુ આવી પણ છે; જે
ગુણુ-પર્યાયલેદ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રૌંચ્યલેદ ન જોવામાં આવે, વસ્તુમાત્ર જોવામાં
આવે, તો સ્પર્શલેદ જૂઠા છે. આવો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. વળી કેવી છે
આત્મજ્યોતિ ? “ ઉદ્ધીયમાન ” ચેતનાલક્ષણથી જણાય છે, તેથી અનુમાન-
ગોચર પણ છે. હવે છીજે પક્ષ— “ ઉદ્યોતમાનમ્ ” પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનગોચર છે.
ભાવાર્થ આમ છે કે લેદશુદ્ધિ કરતાં છવવસ્તુ ચેતનાલક્ષણથી છવને જાણે
છે, વસ્તુ વિચારતાં એટલો વિકલ્પ પણ જૂઠો છે, શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર છે. આવો
અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. ૮.

(માહિતી)

उद्यति न नयश्रीरस्तमेति प्रमाणं
क्वचिदपि च न विज्ञो याति निक्षेपचक्रम् ।
किमपरमभिदध्मो धाम्नि सर्वकपेऽस्मि-
न्ननुभवमुपयाते माति न द्वैतमेव ॥ ९ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ અસ્મિન્ ધામ્નિ અનુભવમુપયાતે દ્વૈતમેવ ન
માતિ ” (અસ્મિન્) આ-સ્વયંચિદ્ધ (ધામ્નિ) ચેતનાત્મકે છવવસ્તુનો (અનુ-
ભવમ્) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ (ઉપયાતે) આવતાં (દ્વૈતમ્ એવ) સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ
અન્તર્જલ્પ અને બાહ્યર્જલ્પરૂપ બધા વિકલ્પો (ન માતિ) નથી શોભતા.
ભાવાર્થ આમ છે—અનુભવ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એટલે વેદ-
વેદકભાવપણે આસ્વાદરૂપ છે; તે અનુભવ પરસહાયથી નિરપેક્ષપણે છે.
આવો અનુભવ જોકે જ્ઞાનવિશેષ છે તોપણ સમ્યક્ત્વની સાથે અવિનાભૂત
છે, કેમ કે તે સમ્યક્દષ્ટિને હોય છે, મિથ્યાદષ્ટિને નથી હોતો એવો નિશ્ચય
છે. આવો અનુભવ થતાં છવવસ્તુ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષપણે
આસ્વાદે છે. તેથી જેટલા કાળ સુધી અનુભવ છે તેટલા કાળ સુધી વચન-
વ્યવહાર સહજ જ અટકી જાય છે, કેમ કે વચનવ્યવહાર તો પરોક્ષપણે
કથક છે. આ છવ તો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવશીલ છે, તેથી (અનુભવકાળમાં)

આમ છે કે અનુભવગોચર થતાં કાંઈ જ્ઞાંતિ રહેતી નથી. આહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જીવ તો શુદ્ધસ્વરૂપ કહ્યો અને તે એવો જ છે, પરંતુ રાગદ્વેષમોહરૂપ પરિણામોને અથવા ગુણદુઃખાદિરૂપ પરિણામોને કોણુ કરે છે?—કોણુ ભોગવે છે? ઉત્તર આમ છે કે આ પરિણામોને કરે તો જીવ કરે છે અને જીવ ભોગવે છે, પરંતુ આ પરિણુતિ વિભાવરૂપ છે, ઉપાધિરૂપ છે; તેથી નિજસ્વરૂપ વિચારતાં તે, જીવનું સ્વરૂપ નથી એમ કહેવાય છે. કેવું છે શુદ્ધસ્વરૂપ? “યત્ર અમી વદસ્પૃષ્ઠમાવાદયઃ પ્રતિષ્ઠાં ન હિ વિદધતિ” (યત્ર) જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં (અમી) વિદ્યમાન (વદ) આશુદ્ધ રાગાદિ ભાવ, (સ્પૃષ્ઠ) પરસ્પર પિંડરૂપ એકલેનાવગાહ અને (માવાદયઃ) આદિ શબ્દથી અન્યભાવ, અનિયતભાવ, વિશેષભાવ અને સંયુક્તભાવ ઇત્યાદિ જે વિભાવપરિણામો છે તે સમસ્ત ભાવો શુદ્ધસ્વરૂપમાં (પ્રતિષ્ઠાં) શોભા (ન હિ વિદધતિ) નથી ધારણ કરતા. નર, નારક, નિર્ગંધ અને દેવપર્યાયરૂપ ભાવનું નામ અન્યભાવ છે; અસંગત પ્રદેશ સંગ્રામી સંકેત-વિસ્તારરૂપ પરિણમનનું નામ અનિયતભાવ છે; દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ લેહકથનનું નામ વિશેષભાવ છે; તથા રાગાદિ ઉપાધિ સંકલિતનું નામ સંયુક્તભાવ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે બદ્ધ, સ્પૃષ્ઠ, અન્ય, અનિયત, વિશેષ અને સંયુક્ત એવા જે છ વિભાવપરિણામો છે તે સમસ્ત, સંસાર-અવસ્થાયુક્ત જીવતા છે, શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ અનુભવતાં જીવતા નથી. કેવા છે બદ્ધસ્પૃષ્ઠ આદિ વિભાવભાવ? “સ્ફુટં” અગટપણે “एत्य अपि” ઊપત્યા મહા વિદ્યમાન જ છે તોપણ “उपरि तरन्तः” ઉપર ઉપર જ રહે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવનો જ્ઞાનગુણ ત્રિકાળગોચર છે તેવી રીતે રાગાદિ વિભાવભાવ જીવવસ્તુમાં ત્રિકાળગોચર નથી. જોકે સંસાર-અવસ્થામાં વિદ્યમાન જ છે તોપણ મોક્ષ-અવસ્થામાં સર્વથા નથી, તેથી એવો નિશ્ચય છે કે રાગાદિ જીવસ્વરૂપ નથી. ૧૧.

(શાર્દૂલવિદ્યોક્તિ)

भूतं भान्तमभूतमेव गममान्निर्भिद्य बन्धं सुधी-
 ययन्तः किल कोऽप्यहो कलयति व्याहत्य मोहं हठात् ।
 ज्ञान्मान्मानुभवैकगम्यमहिमा व्यक्तोऽयमास्ते ध्रुवं
 नित्यं कर्मकलङ्कपङ्कविकल्पो देवः स्वयं शाश्वतः ॥ १२ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અયમ્ આત્મા વ્યક્તઃ આસ્તે” (અયમ્) આમ (આત્મા) ચેતનાલક્ષણુ ૭૫ (વ્યક્તઃ) સ્વ-સ્વભાવરૂપ (આસ્તે) થાય છે. કેવો થાય છે? “નિત્યં કર્મકલક્ષ્ણવિકલઃ” (નિત્યં) ત્રિકાળગોચર (કર્મ) અશુદ્ધપણારૂપ (કલક્ષ્ણવદ્) કલુષતા-કાદવથી (વિકલઃ) સર્વથા ભિન્ન થાય છે. વળી કેવો છે? “બ્રુવં” ચારે ગતિમાં ભ્રમતો ચાટકી ગયો. વળી કેવો છે? “દેવઃ” ત્રેલોક્યથી પૂજ્ય છે. વળી કેવો છે? “સ્વયં શાશ્વતઃ” દ્રવ્યરૂપ વિદ્યમાન જ છે. વળી કેવો થાય છે? “આત્માનુભવૈકગમ્યમહિમા” (આત્મ) ચેતન વસ્તુના (અનુભવ) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદથી (૧ક) અદ્વિતીય (ગમ્ય) ગોચર છે (મહિમા) મોટાપ જેની એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ૭૫નો જેમ એક જ્ઞાનગુણ છે તેમ એક અતીન્દ્રિય સુખગુણ છે; તે સુખગુણ સંસાર-અવસ્થામાં અશુદ્ધપણાને લીધે પ્રગટ આસ્વાદરૂપ નથી, અશુદ્ધપણું જતાં પ્રગટ થાય છે. તે સુખ અતીન્દ્રિય પરમાત્માને હોય છે. તે સુખને કહેવા માટે કોઈ દૃષ્ટાન્ત ચારે ગતિઓમાં નથી, કેમ કે ચારે ગતિઓ દુઃખરૂપ છે; તેથી એમ કહ્યું કે જેને શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ છે તે ૭૫ પરમાત્મારૂપ ૭૫ના સુખને જાણવાને યોગ્ય છે, કેમ કે શુદ્ધસ્વરૂપ અનુભવતાં અતીન્દ્રિય સુખ છે—એવો ભાવ સૂચવ્યો છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે કેવું કારણ કરવાથી ૭૫ શુદ્ધ થાય છે? ઉત્તર આમ છે કે શુદ્ધનો અનુભવ કરવાથી ૭૫ શુદ્ધ થાય છે. “ક્લિલ યદિ કોઽપિ સુધીઃ અન્તઃ કલયતિ” (ક્લિલ) નિશ્ચયથી (યદિ) જો (કઃ કલિ) કોઈ ૭૫ (અન્તઃ કલયતિ) શુદ્ધસ્વરૂપને નિરન્તરપણે અનુભવે છે. કેવો છે ૭૫? (સુધીઃ) શુદ્ધ છે ભુદ્ધિ જેની. શું કરીને અનુભવે છે? “રમસા વન્ધં નિર્મિદ્ય” (રમસા) તત્કાળ (વન્ધં) દ્રવ્યપિંડરૂપ મિથ્યાત્વકર્મના (નિર્મિદ્ય) ઉદયને મિટાવીને અથવા સૂળથી સત્તા મિટાવીને, તથા “હઠાત્ મોહં વ્યાહત્ય” (હઠાત્) બળથી (મોહં) મિથ્યાત્વરૂપ ૭૫ના પરિણામને (વ્યાહત્ય) સૂળથી ઉખાડીને. ભાવાર્થ આમ છે કે અનાદિ કાળનો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ ૭૫ કાળલબ્ધિ પામતાં અમ્યક્ત્વના ગ્રહણકાળ પહેલાં ત્રણ કરણો કરે છે; તે ત્રણ કરણો અન્તર્મુદ્ધર્તમાં થાય છે; કરણો કરતાં દ્રવ્યપિંડરૂપ મિથ્યાત્વ-કર્મની શક્તિ મટે છે; તે શક્તિ મટતાં ભાવમિથ્યાત્વરૂપ ૭૫ના પરિણામ મટે છે;—જેમ ધતૂરાના રસનો પાક-મટતાં ઘેલછા મટે છે તેમ, કેવો છે બંધ અથવા મોહ? “ભૂતં માન્તમ્ અભૂતમ્ એવ” (એવ) નિશ્ચયથી (ભૂતં) અતીત

કાળસંગ્રામી, (માનસ) વર્તમાન કાળસંગ્રામી, (મમૂતમ્) આગામી કાળ-
સંગ્રામી. ભાવાર્થ આમ છે—ત્રિકાળ સંસ્કારરૂપ છે જે શરીરોદિ સાથે
એકત્વબુદ્ધિ, તે સદતાં જે જીવ શુદ્ધ જીવને અનુભવે છે તે જીવ નિશ્ચયથી
કર્મોથી મુક્ત થાય છે. ૧૨.

(વસન્તતિલકા)

આત્માનુભૂતિરિતિ શુદ્ધન્યાત્મિકા યા
જ્ઞાનાનુભૂતિરિયમેવ કિલેતિ બુદ્ધ્વા ।
આત્માનમાત્મનિ નિવેશ્ય સુનિષ્પ્રકમ્પ-
મેકોઽસ્તિ નિત્યમવબોધયનઃ સમન્તાત્ ॥ ૧૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ આત્મા સુનિષ્પ્રકમ્પમ્ એકઃ અસ્તિ ” (આત્મા)
આત્મા અર્થાત્ ચેતન દ્રવ્ય (સુનિષ્પ્રકમ્પમ્) અશુદ્ધ પરિણમનથી રહિત
(એકઃ) શુદ્ધ (અસ્તિ) થાય છે. કેવો છે આત્મા ? “ નિત્યં સમન્તાત્ અવબોધયનઃ ”
(નિત્યમ્) સદા કાળ (સમન્તાત્) સર્વાંગ (અવબોધયનઃ) જ્ઞાનગુણનો સમૂહ છે—
જ્ઞાનપુંજ છે. શું કરીને આત્મા શુદ્ધ થાય છે ? “ આત્મના આત્મનિ નિવેશ્ય ”
(આત્મના) પોતાથી (આત્મનિ) પોતામાં જ (નિવેશ્ય) અવિષ્ઠ થઈને, ભાવાર્થ
આમ છે કે આત્માનુભવ પરદ્રવ્યની સહાય રહિત છે તેથી પોતામાં જ
પોતાથી આત્મા શુદ્ધ થાય છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે આ અવસરે તો
એમ કહ્યું કે આત્માનુભવ કરતાં આત્મા શુદ્ધ થાય છે અને ક્યાંક એમ કહ્યું
છે કે જ્ઞાનગુણમાત્ર અનુભવ કરતાં આત્મા શુદ્ધ થાય છે, તો આમાં વિશેષતા
શું છે ? ઉત્તર આમ છે કે વિશેષતા તો કોઈ પણ નથી. એ જ કહે છે—
“ યા શુદ્ધન્યાત્મિકા આત્માનુભૂતિઃ ઇતિ કિલ ઇયમ્ એવ જ્ઞાનાનુભૂતિઃ ઇતિ બુદ્ધ્વા ”
(યા) જે (જ્ઞાનાનુભૂતિઃ) આત્મા-અનુભૂતિ અર્થાત્ આત્મદ્રવ્યનો પ્રત્યક્ષપણે
આસ્વાદ છે. કેવી છે અનુભૂતિ ? (શુદ્ધન્યાત્મિકા) શુદ્ધનય અર્થાત્ શુદ્ધ વસ્તુ
તે જ છે આત્મા અર્થાત્ સ્વભાવ જેનો એવી છે. ભાવાર્થ આમ છે કે
નિરૂપાધિપણે જીવદ્રવ્ય જેવું છે તેવો જ પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ આવે એવું
નામ શુદ્ધાન્માનુભવ છે. (કિલ) નિશ્ચયથી (ઇયમ્ એવ જ્ઞાનાનુભૂતિઃ) આ જે
આત્માનુભૂતિ કરી તે જ જ્ઞાનાનુભૂતિ છે (ઇતિ બુદ્ધ્વા) એટલીમાત્ર જાણીને.

ભાવાર્થ આમ છે કે જીવવસ્તુનો જે પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ, તેને નામથી આત્માનુભવ એમ કહેવાય અથવા જ્ઞાનાનુભવ એમ કહેવાય; નામલેહ છે, વસ્તુલેહ નથી. એમ જાણવું કે આત્માનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે. આ પ્રસંગે બીજો પણ સંશય થાય છે કે, કોઈ જાણશે કે દ્વાદશાંગજ્ઞાન કોઈ આપૂર્વ લાભ છે. તેનું સમાધાન આમ છે કે દ્વાદશાંગજ્ઞાન પણ વિકલ્પ છે. તેમાં પણ એમ કહું છે કે શુદ્ધાત્માનુભૂતિ મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિ થતાં શાસ્ત્ર લાણવાની કાંઈ અટક (બંધન) નથી. ૧૩.

(૪૫).

અણ્ણિતમનાકુલં જ્વલદનન્તમન્તર્વહિ-
મ્હઃ પરમમસ્તુ નઃ સહજમુદ્ધિલાસં સદા ।
વિદુચ્છલનનિર્મરં સકલકાલમાલમ્બતે
યદેકરસમુલ્લસલ્લવણચિલ્પલીલાયિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તત્ મહઃ નઃ અસ્તુ” (તત્) તે જ (મહઃ) શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ (નઃ) અમને (અસ્તુ) હો. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ-સ્વરૂપનો અનુભવ ઉપાદેય છે, બીજું બધું હિય છે. કેવો છે તે ‘મહઃ (જ્ઞાનમાત્ર આત્મા)’? “પરમમ્” ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી કેવો છે ‘મહઃ’? “અણ્ણિતમ્” ખંડિત નથી—પરિપૂર્ણ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ધ્વન્દ્રિયજ્ઞાન ખંડિત છે; તે જોડે વર્તમાન કાળે તે-રૂપ પરિણમ્યો છે તોપણ સ્વરૂપ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન છે. વળી કેવો છે? “અનાકુલં” આકુળતા રહિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે યદ્યપિ સંસાર-અવસ્થામાં કર્મજનિત મુખદુઃખરૂપ પરિણમ્યો છે તથાપિ સ્વાભાવિક મુખસ્વરૂપ છે.* x x x વળી કેવો છે? “અન્તર્વહિર્જ્વલત્” (અન્તઃ) અંદર (વહિઃ) બહાર (જ્વલત્) પ્રકાશરૂપ પરિણમી રહ્યો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવવસ્તુ અસંખ્યાતપ્રદેશી છે, જ્ઞાનગુણ બધા પ્રદેશોમાં એકસરખો પરિણમી રહ્યો છે, કોઈ પ્રદેશમાં ઘટ-વધ નથી. વળી કેવો છે? “સહજં” સ્વયંશિદ્ધ છે. વળી કેવો છે? “ઉદ્ધિલાસં” પોતાના ગુણુપર્યાયે ધારાપ્રવાહરૂપ પરિણમ્યો છે. વળી કેવો છે? “યત્ (મહઃ) સકલકાલમ્ એકરસમ્ આલમ્બતે” (યત્) જે

* પં. શ્રી રાજમલ્લની દીકરાં અહીં “અનન્તમ્” પદનો અર્થ કરવો રહી ગયો છે.

નિવિકલ છે. કેવો છે પરમાર્થ? “વ્યક્તજ્ઞાતૃત્વજ્યોતિષા” (વ્યક્ત) પ્રગટ છે (જ્ઞાતૃત્વ) જ્ઞાનભાગ (જ્યોતિષા) પ્રકાશ-સ્વરૂપ જેમાં એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ-નિર્લેપ વસ્તુભાગ્યાદક જ્ઞાન નિશ્ચયનય કહેવાય છે. તે નિશ્ચય-નયથી જીવપદાર્થ સર્વભેદરહિત શુદ્ધ છે. વળી કેવો હોવાથી શુદ્ધ છે? “સર્વભાવાન્તરધ્વંસિસ્વભાવત્વાત્” (મર્વ) સમસ્ત દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ અથવા જ્ઞેયરૂપ પરદ્રવ્ય એવા જે (ભાવાન્તર) ઉપાધિરૂપ વિભાવરૂપ તેમનું (ધ્વંસિ) મોટનશીલ (મટાડવાના સ્વભાવવાળું) છે (સ્વભાવત્વાત્) નિજ સ્વરૂપ જેનું; એવો સ્વભાવ હોવાથી શુદ્ધ છે. ૧૮.

(અનુક્રુપ)

આત્મનશ્ચિન્તયૈવાલં મેચકામેચકત્વયોઃ ।

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈઃ સાધ્યસિદ્ધિર્ન ચાન્યથા ॥ ૧૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“મેચકામેચકત્વયોઃ આત્મનઃ ચિન્તયા ઈવં જલં” આત્મા (મેચક) ‘મલિન છે’ અને (અમેચક) ‘નિર્મળ છે’—આમ આ ખને નયો પક્ષપાતરૂપ છે; (આત્મનઃ) ચેતનદ્રવ્યતા આવા (ચિન્તયા) વિચારથી (જલં) ખમ થાઓ; આવો વિચાર કરવાથી તો સાધ્યની સિદ્ધિ નથી થતી (અથ) એમ નક્કી જાણવું. ભાવાર્થ આમ છે કે શ્રુતજ્ઞાનથી આત્મસ્વરૂપ વિચારતાં ઘણા વિકલ્પો ઊપજે છે; એક પક્ષથી વિચારતાં આત્મા અનેકરૂપ છે, બીજા પક્ષથી વિચારતાં આત્મા અભેદરૂપ છે—આમ વિચારતાં થકાં તો સ્વરૂપ-અનુભવ નથી. આહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે વિચારતાં થકાં તો અનુભવ નથી. તો અનુભવ ક્યાં છે? ઉત્તર આમ છે કે પ્રત્યક્ષપણે વસ્તુને આસ્વાદતાં થકાં અનુભવ છે. તે જ કરે છે—“દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રૈઃ સાધ્યસિદ્ધિઃ” (દર્શન) શુદ્ધસ્વરૂપનું અવલોકન. (જ્ઞાન) શુદ્ધસ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ જાણપાણું, (ચારિત્ર) શુદ્ધસ્વરૂપનું આચરણ—આવાં કરણો કરવાથી (સાધ્ય) સકળકર્મક્ષયલક્ષણુ મોક્ષની (સિદ્ધિઃ) પ્રાપ્તિ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે આટલો જ મોક્ષમાર્ગ છે કે કોઈ અન્ય માર્ગ મોક્ષમાર્ગ છે? ઉત્તર આમ છે કે આટલો જ મોક્ષમાર્ગ છે. “ન ચ અન્યથા” (અથ) પરંતુ (અન્ય) અન્ય પ્રકારે (ન) સાધ્યસિદ્ધિ નથી થતી. ૧૯.

(માલિની)

કથમપિ સમુપાત્તત્રિત્વમપ્યેકતાયા
 અપતિતમિદમાત્મજ્યોતિરુદ્ગ્ધદ્ગ્ધમ્ ।
 સતતમનુભવામોઽનન્તચૈતન્યચિહ્નં
 ન સ્વલુ ન સ્વલુ યસ્માદન્યથા સાધ્યસિદ્ધિઃ ॥ ૨૦ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ઈદમ્ આત્મજ્યોતિઃ સતતમ્ અનુભવામઃ” (ઈદમ્) પ્રગટ (આત્મજ્યોતિઃ) આત્મજ્યોતિને અર્થાત્ ચૈતન્યપ્રકાશને (સતતમ્) નિરંતર (અનુભવામઃ) પ્રત્યક્ષપણે અમે આસ્વાદીએ છીએ. કેવી છે આત્મજ્યોતિ? “કથમપિ સમુપાત્તત્રિત્વમ્ અપિ એકતાયાઃ અપતિતમ્” (કથમ્ અપિ) વ્યવહાર-દૃષ્ટિથી (સમુપાત્તત્રિત્વમ્) ગ્રહણ કર્યા છે ત્રણ ભેદ જેણે એવી છે તોપણ (એકતાયાઃ) શુદ્ધપણાથી (અપતિતમ્) પડતી નથી. વળી કેવી છે આત્મજ્યોતિ? “ઉદ્ગ્ધદ્ગ્ધમ્” પ્રકાશરૂપ પરિણમે છે. વળી કેવી છે? “અચ્છમ્” નિર્મળ છે. વળી કેવી છે? “અનન્તચૈતન્યચિહ્નં” (અનન્ત) અતિ ઘણું (ચૈતન્ય) જ્ઞાન છે (ચિહ્નં) લક્ષણ જેનું એવી છે. કોઈ આશંકા કરે છે કે અનુભવને બહુ દૃઢ કર્યો તે શા કારણે? તે જ કહે છે—“યસ્માત્ અન્યથા સાધ્યસિદ્ધિઃ ન સ્વલુ ન સ્વલુ” (યસ્માત્) કારણ કે (અન્યથા) અન્ય પ્રકારે (સાધ્યસિદ્ધિઃ) સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ (ન સ્વલુ ન સ્વલુ) નથી થતી, નથી થતી, એમ નક્કી છે. ૨૦.

(માલિની)

કથમપિ હિ લભન્તે મેદવિજ્ઞાનમૂલા-
 મચ્ચલિતમનુભૂતિં યે સ્વતો વાન્યતો વા ।
 પ્રતિફલનનિમયાનન્તભાવસ્વભાવૈ-
 મુકુરવદવિકારાઃ સન્તતં સ્યુસ્ત એવ ॥ ૨૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“યે અનુભૂતિં લભન્તે” (યે) જે કોઈ નિકટ સંસારી ૭૫ (અનુભૂતિં) અનુભૂતિ અર્થાત્ શુદ્ધ જીવવસ્તુનો આસ્વાદ

(લભતે) પામે છે. કેવી છે અનુભૂતિ? “મેદવિજ્ઞાનમૂલામ્” (મેવ) સ્વસ્વરૂપ-પરસ્વરૂપને દ્વિધા કરવું એવું જે (વિજ્ઞાન) બાણપાણું તે જ છે (મૂલામ્) સર્વસ્વ જેનું એવી છે. વળી કેવી છે? “અચલિતમ્” સ્થિરતારૂપ છે. આવી અનુભૂતિ કઈ રીતે પમાય છે, તે જ કહે છે—“કથમપિ સ્વતો વા અન્યતો વા” (કથમપિ) અનંત સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં કેમેય કરીને કાળલબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સમ્યક્ત્વે ઊપજે છે, ત્યારે અનુભવ થાય છે; (સ્વતઃ વા) મિથ્યાત્વકર્મનો ઉપશમ હોતાં ઉપદેશ વિના જ અનુભવ થાય છે, (અન્યતઃ વા) અથવા અંતરંગમાં મિથ્યાત્વકર્મનો ઉપશમ હોતાં અને બહિરંગમાં ગુરુની સમીપ સૂત્રનો ઉપદેશ મળતાં અનુભવ થાય છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જેઓ અનુભવ પામે છે તેઓ અનુભવ પામવાથી કેવા હોય છે? ઉત્તર આમ છે કે તેઓ નિર્વિકાર હોય છે. તે જ કહે છે—“તે एव सन्ततं मुकुर्वत् अविकाराः स्युः” (તે એવ) તે જ હવે (સન્તતં) નિરંતરપણે (મુકુર્વત્) અરીસાની પેઠે (અવિકારઃ) રાગદ્વેષ રહિત (સ્યુઃ) છે. શાનાથી નિર્વિકાર છે? “પ્રતિફલનનિમગ્નાનન્તભાવસ્વમાદૈઃ” (પ્રતિફલન) પ્રતિબિંબરૂપે (નિમગ્ન) ગર્ભિત જે (અનન્તભાવ) સંકુળ દ્રવ્યોના (સ્વમાદૈઃ) ગુણ-પર્યાયો, તેમનાથી નિર્વિકાર છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જે હવના શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવે છે તેના જ્ઞાનમાં સંકુળ પદાર્થો ઉદ્દીપ્ત થાય છે, તેમના ભાવ અર્ધાત્ ગુણ-પર્યાયો, તેમનાથી નિર્વિકારરૂપ અનુભવ છે. ૨૧.

(માલિની)

त्यजतु जगदिदानीं मोहमाजन्मलीढं

रसयतु रसिकानां रोचनं ज्ञानमुद्यत ।

इह कथमपि नात्मानात्मना साकमेकः

किल कलयति काले क्वापि तादात्म्यवृत्तिम् ॥ २२ ॥

અંશાન્વય સહિત અર્થઃ—“જગત્ મોહમ્ ત્યજતુ” (જગત્) સંસારી હવરાશ (મોહમ્) મિથ્યાત્વપરિણામને (ત્યજતુ) સર્વથા છોડો. છોડવાનો સ્વપન્નરૂપો? “ઇદાનીં” તત્કાળ. ભાવાર્થ આમ છે કે શરીરાદિ પરદ્રવ્યો માટે હવની એકત્વબુદ્ધિ વિદ્યમાન છે, તે સુદૃઢકાળમાત્ર પણ આદર કરવા-વા નથી. કેવા છે માહ? “આજન્મલીઢં” (આજન્મ) અનાદિકાળથી (લીઢં)

લાગેલો છે. “ જ્ઞાનમ્ રસયતુ ” (જ્ઞાનમ્) જ્ઞાનને અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુને (રસયતુ) સ્વાનુભવ-અત્યક્ષપણે આસ્વાદો. કેવું છે જ્ઞાન? “ રસિકાનાં રોચનં ” (રસિકાનાં) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવશીલ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને (રોચનં) અત્યંત સુખકારી છે. વળી કેવું છે જ્ઞાન? “ ઉદ્યત્ ” ગણે કાળ પ્રકાશરૂપ છે. કોઈ પ્રક્ષ કરે છે કે આમ કરતાં કાર્યસિદ્ધિ કેવી થાય છે? ઉત્તર કહે છે—

“ इह किल एकः आत्मा अनात्मना साकम् तादात्म्यवृत्तिम् क्वापि काले कथमपि न कलयति ” (इह) મોહનો ત્યાગ, જ્ઞાનવસ્તુનો અનુભવ—આમ વારંવાર અભ્યાસ કરતાં (કિલ) નિઃસંદેહપણે (एकः) શુદ્ધ (આત્મા) ચૈતનદ્રવ્ય (અનાત્મના) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ આદિ સમસ્ત વિભાવપરિણામોની (સાકમ્) સાથે (तादात्म्यवृत्तिम्) જીવ અને કર્મના ણધાત્મક ચોકક્ષેત્ર-સંબંધરૂપે (क्वापि) કોઈ પણ અતીત, અનાગત અને વર્તમાનસંબંધી (કાલે) સમય, ઘડી, પ્રહર, દિવસ કે વર્ષે (कथमपि) કોઈ પણ રીતે (न कलयति) નથી રહેતું. ભાવાર્થ આમ છે કે:—જીવદ્રવ્ય ધાતુ અને પાપાણુના સંયોગની પેઠે પુદ્ગલ-કર્મોની સાથે મળેલું જ ચાલ્યું આવે છે અને મળેલું હોવાથી મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ વિભાવ-ચૈતનપરિણામે પરિણમતું જ આવે છે. એમ પરિણમતાં એવી દશા નીપજ કે જીવદ્રવ્યનું નિજસ્વરૂપ જે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અતીન્દ્રિય સુખ અને કેવળવીર્ય, તેનાથી આ જીવદ્રવ્ય બ્રહ્મ થયું તથા મિથ્યાત્વરૂપ વિભાવપરિણામે પરિણમતાં જ્ઞાનપાહું પણ છૂટી ગયું; જીવનું નિજ સ્વરૂપ અનંતચતુષ્ઠય છે, શરીર, સુખ, દુઃખ, મોહ, રાગ, દ્વેષ ઇત્યાદિ બધું પુદ્ગલ-કર્મની ઉપાધિ છે, જીવનું સ્વરૂપ નથી—એવી પ્રતીતિ પણ છૂટી ગઈ. પ્રતીતિ છૂટતાં જીવ મિથ્યાદષ્ટિ થયો; મિથ્યાદષ્ટિ થયો થકો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધકરણશીલ થયો. તે કર્મબંધનો ઉદય થતાં જીવ ચારે ગતિઓમાં ભમે છે. આ પ્રકારે સંસારની પરિપાટી છે. આ સંસારમાં બ્રમણ કરતાં કોઈ ભવ્ય જીવનો જ્યારે નિકટ સંસાર આવી જાય છે ત્યારે જીવ સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરે છે. સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરતાં પુદ્ગલપિંડરૂપ મિથ્યાત્વકર્મનો ઉદય મટે છે તથા મિથ્યાત્વરૂપ વિભાવપરિણામ મટે છે. વિભાવપરિણામ મટતાં શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. આવી સામગ્રી મળતાં જીવદ્રવ્ય પુદ્ગલકર્મથી તથા વિભાવપરિણામથી સર્વથા લિપ્ત થાય છે. જીવદ્રવ્ય ચોતાના અનંત-ચતુષ્ઠયને પ્રાપ્ત થાય છે. દષ્ટાંત આમ છે કે જેવી રીતે મુવર્ણુધાતુ પાપાણુમાં

જ મળેલી ચાલી આવે છે તોપણ અગ્નિનો સંયોગ પામીને પાપાણથી મુવર્ણ લિપ્ત થાય છે. ૨૨.

(માલિની)

अयि कथमपि मृत्वा तत्त्वकौतूहली मन्
अनुभव भव मूर्तेः पार्श्ववर्ती मुहूर्तम् ।
पृथग्ध विलसन्तं स्वं समालोक्य येन
त्यजसि जगिति मूर्त्या साकमेकत्वमोहम् ॥ २३ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ અયિ મૂર્તેઃ પાર્શ્વવર્તી ભવ, અથ મુહૂર્ત પૃથક્ અનુભવ ” (અયિ) હે ભવ્યજીવ ! (મૂર્તેઃ) શરીરથી (પાર્શ્વવર્તી) લિપ્તસ્વરૂપ (ભવ) થા. ભાવાર્થ આમ છે કે અનાદિકાળથી જીવદ્રવ્ય (શરીર સાથે) એકસંસ્કારરૂપ થઈને ચાલ્યું આવે છે, તેથી જીવને આમ કહીને અતિબોધવામાં આવે છે કે હે જીવ ! આ જેટલા શરીરાદિ પર્યાયો છે તે બધા પુરુષલક્ષ્મણો છે, તારા નથી; તેથી આ પર્યાયોથી ચોતાને લિપ્ત જાણુ. (અથ) લિપ્ત જાણીને (મુહૂર્તમ) થોડોક કાળ (પૃથક્) શરીરથી લિપ્ત ચેતનદ્રવ્યરૂપે (અનુભવ) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ કર. ભાવાર્થ આમ છે કે શરીર તો અચેતન છે, વિનશ્વર છે, શરીરથી લિપ્ત કોઈ તો પુરુષ (આત્મા) છે એવું જાણુપણું—એવી પ્રતીતિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને પણ હોય છે, પરંતુ સાધ્યસિદ્ધિ તો કાંઈ નથી. જ્યારે જીવદ્રવ્યનો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ આવે છે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે, સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષ પણ છે. કેવો છે અનુભવ-શીલ જીવ ? “ તત્ત્વકૌતૂહલી મન્ ” (તત્ત્વ) શુદ્ધ ચેતન્યવસ્તુના (કૌતૂહલો મન્) સ્વરૂપને જોવા ઇચ્છે છે એવો થયો થકો. વળી કેવો થઈને ? “ કથમપિ મૃત્વા ” (કથમપિ) કોઈ પણ પ્રકારે—કોઈ પણ ઉપાયે, (મૃત્વા) મરીને પણ, શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ કર. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ ચેતન્યનો અનુભવ તો સદાચિન્તાધ્ય છે, યત્નસાધ્ય તો નથી, પરંતુ આટલું કહીને અત્યંત ઉપાદેય-પાત્રું દત્ત કર્યું છે. આડી કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે અનુભવ તો જ્ઞાનમાત્ર છે; તેનાથી શું કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ છે ? તે પણ ઉપદેશ દ્વારા કહે છે—“ યેન મૂર્ત્યા સાકમ્ એકત્વ-મોહમ્ જગિતિ ત્યજસિ ” (યેન) જે શુદ્ધ ચેતન્યના અનુભવ વડે (મૂર્ત્યા સાકમ્)

દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્માત્મકે સમસ્ત કર્મરૂપ પર્યાયોની આથે (એકત્વમોહમ્) એકસરંકારરૂપ—‘હું દેવ છું, હું મનુષ્ય છું, હું તિર્યંચ છું, હું નારકી છું’ ઇત્યાદિરૂપ, ‘હું સુખી છું, હું દુઃખી છું’ ઇત્યાદિરૂપ, ‘હું કોપી છું, હું માની છું’ ઇત્યાદિરૂપ, તથા ‘હું યતિ છું, હું ગૃહસ્થ છું’ ઇત્યાદિરૂપ—પ્રતીતિ એવો છે મોહ અર્થાત્ વિપરીતપણું તેને (જ્ઞાપિતિ) અનુભવ થતાં વેંત જ (ત્યજસિ) હે જીવ! પોતાની બુદ્ધિથી તું જ છોડીશ. ભાવાર્થ આમ છે કે અનુભવ જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ છે, એકત્વમોહ મિથ્યાત્વરૂપ દ્રવ્યના વિભાવ-પરિણામ છે, તોપણ એમને (અનુભવને અને મિથ્યાત્વના મટવાને) આપસમાં કારણકાર્યપણું છે. તેનું વિવરણ—જે કાળે જીવને અનુભવ થાય છે તે કાળે મિથ્યાત્વપરિણામન મટે છે, સર્વથા અવશ્ય મટે છે. જે કાળે મિથ્યાત્વ-પરિણામન મટે છે તે કાળે અવશ્ય અનુભવશક્તિ થાય છે. મિથ્યાત્વપરિણામન જે રીતે મટે છે તે રીત કહે છે—“સ્વં સમાલોક્ય” (સ્વં) પોતાની શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુનો (સમાલોક્ય) સ્વસ્ત્રવેદનપ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ કરીને. કેવું છે શુદ્ધ ચેતન ? “વિલસન્તં” અનાદિનિધન પ્રગટપણે ચેતનારૂપ પરિણામી રહ્યું છે. ૨૩.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કાન્ત્યૈવ સ્તપયન્તિ યે દશ દિશો ધામ્ના નિરુન્ધન્તિ યે
ધામોદામમહસ્વિનાં જનમનો મુષ્ણન્તિ રૂપેણ યે ।

દિવ્યેન ધ્વનિના સુખં શ્રવણયોઃ સાક્ષાત્કરન્તોઽમૃતં

વન્ધ્યાસ્તેઽષ્ટસહસ્રલક્ષણધરાસ્તીર્થેશ્વરાઃ સૂરયઃ ॥ ૨૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—અહીં કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ કુવાદી મતાન્તર સ્થાપે છે કે જીવ અને શરીર એક જ વસ્તુ છે. જેમ જૈનો માને છે કે શરીરથી જીવદ્રવ્ય વિભા છે તેમ નથી, એક જ છે; કેમ કે શરીરનું સ્તવન કરતાં આત્માનું સ્તવન થાય છે, એમ જૈનો પણ માને છે. એ જ બતાવે છે—“તે તીર્થેશ્વરાઃ વન્ધ્યાઃ” (તે) અવશ્ય વિદ્યમાન છે એવા (તોર્થેશ્વરાઃ) તીર્થકરદેવો (વન્ધ્યાઃ) ત્રિકાળ નમસ્કાર કરવાયોગ્ય છે. કેવા છે તે તીર્થકરો ? “યે કાન્ત્યા एव દશ દિશઃ સ્તપયન્તિ” (તે) તીર્થકરો (કાન્ત્યા) શરીરની દીપ્તિ દ્વારા (एव) નક્કી (જન) પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ એ ચાર દિશા, ચાર ખૂણારૂપ વિદિશા તથા બિઘર્વદિશા અને અધોદિશા એ દસ (વિશઃ)

દિશાઓને (સ્તવ્યન્તિ) પ્રક્ષાલ કરે છે—પવિત્ર કરે છે; એવા છે જે તીર્થ કરે તેમને નમસ્કાર છે. (જૈનોને ત્યાં) આમ જ કહ્યું તે તો શરીરનું વર્ણન કર્યું, તેથી અમને એવી પ્રતીતિ ઊપજી કે શરીર અને જીવ એક જ છે. વળી કેવા છે તીર્થ કરે? “યે ધામ્ના ઉદામમહસ્વિનાં ધામ નિરુન્ધન્તિ” (યે) તીર્થ કરે (ધામ્ના) શરીરના તેજથી (ઉદામમહસ્વિનાં) ઉચ્ચ તેજવાળા કરોડો સૂર્યના (ધામ) પ્રતાપને (નિરુન્ધન્તિ) રોકે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે તીર્થ કરના શરીરમાં એવી દીપ્તિ છે કે જો કોઈ સૂર્ય હોય તો કોટિયે સૂર્યની દીપ્તિ રોકાઈ જાય; એવા તે તીર્થ કરે છે. અહીં પણ શરીરની જ મોટાપ કહી છે. વળી કેવા છે તીર્થ કરે? “યે રૂપેણ જનમનો મુણન્તિ” (યે) તીર્થ કરે (રૂપેણ) શરીરની શોભાથી (જન) જેટલાં દેવ-મનુષ્ય-તિર્થ—એ બધાનાં (મન:) અંતરંગને (મુણન્તિ) ચોરી લે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવો તીર્થ કરના શરીરની શોભા દેખીને જેવું સુખ માને છે તેવું સુખ ત્રેલોક્યમાં અન્ય વસ્તુને દેખીને નથી માનતા; એવા તે તીર્થ કરે છે. અહીં પણ શરીરની મોટાપ કરી છે. વળી કેવા છે તીર્થ કરે? “યે દિવ્યેન ધ્વનિના શ્રવણયોઃ સાક્ષાત્ સુખં ધમૃતં ક્ષરન્તઃ” (યે) તીર્થ કરેલો (દિવ્યેન) સમસ્ત ત્રેલોક્યમાં ઉત્કૃષ્ટ એવી (ધ્વનિના) નિરક્ષરી વાણી વડે (શ્રવણયોઃ) સર્વ જીવોની કર્ણેન્દ્રિયોમાં (સાક્ષાત્) તત્કાળ (સુખં ધમૃતં) સુખમય શાન્તરસને (ક્ષરન્તઃ) વરસાવે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે તીર્થ કરની વાણી સાંભળતાં સર્વ જીવોને વાણી રુચે છે, જીવો બહુ સુખી થાય છે; તીર્થ કરે એવા છે. અહીં પણ શરીરની મોટાપ છે. વળી કેવા છે તીર્થ કરે? “બ્રહ્મસહસ્રલક્ષણધરાઃ” (બ્રહ્મસહસ્ર) આઠ અધિક એક હજાર (લક્ષણધરાઃ) શરીરનાં ચિહ્નો સહજ જ ધારણ કરે છે; એવા તીર્થ કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે તીર્થ કરના શરીરમાં શાંત, સ્વસ્થ, ગદા, પદ્મ, કમળ, મગર, મચ્છ, કવળાદિરૂપ આકૃતિવાળી દેખાડો હોય છે, જે સમસ્ત ગણુતાં એક હજાર ને આઠ થાય છે. અહીં પણ શરીરની મોટાપ છે. વળી કેવા છે તીર્થ કરે? “સૂરયઃ” મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશ છે. અહીં પણ શરીરની મોટાપ છે. આથી જીવ-શરીર એક જ છે એવી મારી પ્રતીતિ છે, એવું કોઈ મિથ્યામતવાદી માને છે. તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે આગળ કરોડો. ગ્રંથકર્તા કહે છે કે વચનવ્યવાહારમાત્રથી જીવ-શરીરનું એકપણું કહેવાય છે. આથી એમ કહ્યું છે કે જે શરીરનું સ્તોત્ર છે તે તો જીવ-શરીરમાત્રથી જીવનું સ્તોત્ર છે. દ્રવ્યદષ્ટિથી જોતાં જીવ-શરીર બિન્ન બિન્ન.

છે. તેથી જેવું સ્તોત્ર કહ્યું છે તે નિજ નામથી જૂઠું છે (અર્થાત્ તેનું નામ સ્તોત્ર ઘટિત થતું નથી), કેમ કે શરીરના ગુણ કહેતાં જીવની સ્તુતિ થતી નથી, જીવના જ્ઞાનગુણની સ્તુતિ કરતાં (જીવની) સ્તુતિ થાય છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જેથી રીતે નગરનો સ્વામી રાજા છે તેથી નગરની સ્તુતિ કરતાં રાજાની સ્તુતિ થાય છે, તેવી જ રીતે શરીરનો સ્વામી જીવ છે તેથી શરીરની સ્તુતિ કરતાં જીવની સ્તુતિ થાય છે. ઉત્તર આમ છે કે એ રીતે સ્તુતિ થતી નથી; રાજાના નિજ ગુણની સ્તુતિ કરતાં રાજાની સ્તુતિ થાય છે, તેવી જ રીતે જીવના નિજ ચૈતન્યગુણની સ્તુતિ કરતાં જીવની સ્તુતિ થાય છે. તે જ કહે છે. ૨૪.

(આર્યા)

પ્રાકારકવલિતામ્બરમુપવનરાજીનિગીર્ણભૂમિતલમ્ ।

પિવતીવ હિ નગરમિદં પરિભ્રાવલયેન પાતાલમ્ ॥ ૨૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ઈદં નગરમ્ પરિભ્રાવલયેન પાતાલમ્ પિવતિ
ઈવ” (ઈવં) પ્રત્યક્ષ (નગરમ્) રાજાઆમ (પરિભ્રાવલયેન) ખાઈ વડે ઘેરાયેલું
હોવાથી (પાતાલમ્) અધોલોકને, (પિવતિ ઇવ) ખાઈ એટલી ઊંડી છે જેથી
એમ લાગે છે કે, પી રહ્યું છે. કેવું છે નગર? “પ્રાકારકવલિતામ્બરમ્”
(પ્રાકાર) કોટ વડે (કવલિત) ગળી ગયું છે (અમ્બરમ્) આકાશને જે, એવું
નગર છે. ભાવાર્થ આમ છે કે કોટ ઘણો જ ઊંચો છે. વળી કેવું છે નગર?
“ઉપવનરાજીનિગીર્ણભૂમિતલમ્” (ઉપવનરાજી) નગરની સરીપ આરે તરફ
કેલાયેલા ખાજોથી (નિગીર્ણ) સંધાયેલી છે (ભૂમિતલમ્) સમસ્ત ભૂમિ જેની,
એવું તે નગર છે. ભાવાર્થ આમ છે કે નગરની બહાર ઘણા ખાગ છે. આવી
નગરની સ્તુતિ કરતાં રાજાની સ્તુતિ થતી નથી. અહીં ખાઈ-કોટ-ખાગનું
વર્ણન કર્યું તે તો રાજાના ગુણો નથી; રાજાના ગુણો છે દાન, પૌરુષ
(શૂરવીરતા) અને બાણપણું; તેમની સ્તુતિ કરતાં રાજાની સ્તુતિ થાય છે. ૨૫.

(આર્યા)

નિત્યમવિકારમુસ્થિતસર્વાઙ્ગમપૂર્વસહજલાવણ્યમ્ ।

અક્ષોભમિવ સમુદ્રં જિનેન્દ્રરૂપં પરં જયતિ ॥ ૨૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“જિનેન્દ્રરૂપં જયતિ” (જિનેન્દ્રરૂપં) તીર્થ કરના

શરીરની શોભા (જયતિ) જયવન્ત હો. કેવું છે જિનેન્દ્રરૂપ? “નિત્ય” આયુ-
પર્યંત એકરૂપ છે. વળી કેવું છે? “અવિકારસ્થિતસર્વાંગમ્” (અવિકાર) જેમાં
બાળપણ, તરુણપણ અને વૃદ્ધપણ તરીકે હોવાથી (મુસ્થિત) સમાધાનરૂપ
(સારી રીતે ગોઠવાયેલા) છે (સર્વાંગમ્) સર્વ પ્રદેશ જેના એવું છે. વળી કેવું
છે જિનેન્દ્રરૂપ? “અપૂર્વસહજલાવણ્યમ્” (અપૂર્વ) આશ્ચર્યકારી છે તથા (સહજ)
વિના યત્ને શરીર સાથે મળેલા છે (લાવણ્યમ્) શરીરના ગુણો જેને એવું છે.
વળી કેવું છે? “સમુદ્રમ્ ઇવ અક્ષોભમ્” (સમુદ્રમ્ ઇવ) સમુદ્રની માફક (અક્ષોભમ્)
નિશ્ચળ છે. વળી કેવું છે? “પરં” ઉત્કૃષ્ટ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે
વાયુ રહિત સમુદ્ર નિશ્ચળ હોય છે તેવી જ રીતે તીર્થંકરનું શરીર નિશ્ચળ છે.
આ રીતે શરીરની સ્તુતિ કરતાં આત્માની સ્તુતિ નથી થતી, કારણ કે
શરીરના ગુણ આત્મામાં નથી. આત્માનો જ્ઞાનગુણ છે; જ્ઞાનગુણની સ્તુતિ
કરતાં આત્માની સ્તુતિ થાય છે. ૨૬.

(શાદ્દલવિગ્રહિત)

एकत्वं व्यवहारतो न तु पुनः कायात्मनोर्निश्चयात्
तुः स्तोत्रं व्यवहारतोऽस्ति वपुषः स्तुत्या न तत्तत्त्वतः ।
स्तोत्रं निश्चयतश्चितो भवति चित्तस्तुत्यैव सैवं भवेत्
नातस्तीर्थकरस्तवोत्तरवलादेकत्वमात्माङ्गयोः ॥ २७ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અતઃ તીર્થકરસ્તવોત્તરવલાત્ આત્માઙ્ગયોઃ
एकत्वं न भवेत्” (અતઃ) આ કારણથી, (તીર્થકરસ્તવ) ‘પરમેશ્વરના શરીરની
સ્તુતિ કરતાં આત્માની સ્તુતિ થાય છે’ એમ જે મિથ્યામતી જીવ કહે છે
તેના પ્રતિ (उत्तरवलात्) ‘શરીરની સ્તુતિ કરતાં આત્માની સ્તુતિ થતી નથી,
આત્માના જ્ઞાનગુણની સ્તુતિ કરતાં આત્માની સ્તુતિ થાય છે,’ આવા ઉત્તરના
બળથી અર્થાત્ તે ઉત્તર દ્વારા સંદેહ નષ્ટ થઈ જવાથી, (आत्म) ચેતનવસ્તુને
અને (अङ्गयोः) અમરત કર્મની ઉપાધિને (एकत्वं) એકદ્રવ્યપણું (न भवेत्)
થતું નથી. આત્માની સ્તુતિ જે રીતે થાય છે તે કહે છે—“सा एवं” (સા)
ને જીવસ્તુતિ (एवं) જેવી રીતે મિથ્યાદષ્ટિ કહેતો હતો તેવી રીતે નથી, કિન્તુ
જે રીતે હવે કહે છે તે રીતે જ છે—“कायात्मनोः व्यवहारतः एकत्वं, तु पुनः
तु निश्चयात्” (કાયાત્મનોઃ) શરીરસહિ અને ચેતનદ્રવ્ય એ બંનેને (व्यवहारतः)

કથનમાત્રથી (एकत्वं) એકપણું છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે સોનું અને રૂપું એ બંનેને ઓગાળીને એક સોગઈ બનાવવામાં આવે છે, ત્યાં તે સઘળું કહેવામાં તો સુવર્ણ જ કહેવાય છે, તેવી રીતે જીવ અને કર્મ અનાદિથી એકક્ષેત્રસંબંધરૂપ મળેલાં ચાલ્યાં આવે છે તેથી તે સઘળું કથનમાં તો જીવ જ કહેવાય છે. (તુ પુનઃ) બીજા પક્ષે (न) જીવ-કર્મને એકપણું નથી. તે કયા પક્ષે ? (निश्चयात्) દ્રવ્યના નિજ સ્વરૂપને વિચારતાં. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે સોનું અને રૂપું બેકે એકક્ષેત્રે મળેલાં છે—એકપિંડરૂપ છે તોપણ સોનું પીળું, ભારી અને ચીકણું એવા પોતાના ગુણો સહિત છે, રૂપું પણ પોતાના શ્વેતગુણ સહિત છે, તેથી એકપણું કહેવું જૂઠું છે, તેવી જ રીતે જીવ અને કર્મ પણ બેકે અનાદિથી એકસંબંધપર્યાયરૂપ મળેલાં ચાલ્યાં આવે છે—એક-પિંડરૂપ છે તોપણ જીવદ્રવ્ય પોતાના જ્ઞાનગુણો બિરાજમાન છે, કર્મ-પુદ્ગલ-દ્રવ્ય પણ પોતાના અચેતન ગુણ સહિત છે, તેથી એકપણું કહેવું જૂઠું છે. તે કારણે સ્તુતિમાં ભેદ છે. (તે જ બતાવે છે—) “व्यवहारतः वपुषः स्तुत्या तुः स्तोत्रं अस्ति, न तत् तत्त्वतः” (व्यवहारतः) સંબંધપર્યાયરૂપ એકક્ષેત્રાવગાહ-દૃષ્ટિથી જોતાં (वपुषः) શરીરની (स्तुत्या) સ્તુતિ કરવાથી (तुः) જીવની (स्तोत्रं) સ્તુતિ (अस्ति) થાય છે. (न तत्) બીજા પક્ષે વિચારતાં, સ્તુતિ નથી થતી. કઈ અપેક્ષાએ નથી થતી ? (तत्त्वतः) શુદ્ધ જીવદ્રવ્યસ્વરૂપ વિચારતાં. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ ‘શ્વેત સુવર્ણ’ એમ બેકે કહેવામાં આવે છે તોપણ શ્વેતગુણ રૂપાનો છે, તેથી ‘શ્વેત સુવર્ણ’ એમ કહેવું જૂઠું છે, તેવી જ રીતે—

“वे रत्ता वे सांवला वे नीलुप्पलवन्न ।

मरगजपन्ना दो वि जिन सोलह कंचनवन्न ॥”

“[ભાવાર્થ—] બે તીર્થંકરો રક્તવર્ણ, બે કૃષ્ણ, બે નીલ, બે પન્ના અને સોળ સુવર્ણરંગે છે,” બેકે આમ કહેવામાં આવે છે તોપણ શ્વેત, રક્ત અને પીત આદિ પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણો છે, જીવના ગુણો નથી. તેથી શ્વેત, રક્ત અને પીત એમ કહેતાં જીવ નથી હોતો, જ્ઞાનગુણ કહેતાં જીવ છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે શરીરની સ્તુતિ કરતાં તો જીવની સ્તુતિ થતી નથી, તો જીવની સ્તુતિ કઈ રીતે થાય છે ? ઉત્તર આમ છે કે ચિદ્રૂપ કહેતાં થાય છે—

“निश्चयतः चित्स्तुत्या एव चित्तः स्तोत्रं भवति” (निश्चयतः) શુદ્ધ જીવદ્રવ્યરૂપ વિચારતાં (चित्) શુદ્ધ જ્ઞાનાદિનાં (स्तुत्या) વારંવાર વર્ણન-સ્મરણ-આલ્યાસ

કરવાથી (એ) નિઃસંદેહ (ચિત્તઃ સ્તોત્રં) જીવદ્રવ્યની સ્તુતિ (ભવતિ) થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેવી રીતે ‘પીણું’, ભારી અને ચીકણું સુવર્ણ એમ કહેતાં સુવર્ણની સ્વરૂપસ્તુતિ થાય છે, તેવી જ રીતે ‘કેવળી એવા છે કે જેમણે પ્રથમ જ શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ કર્યો છે એટલે કે ઇન્દ્રિય-વિષય-ક્રધાયને જીત્યાં છે, પછી મૂળથી અપાવ્યાં છે, સકળ કર્મ ક્ષય કર્યાં છે એટલે કે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળવીર્ય અને કેવળસુખરૂપે બિરાજમાન પ્રગટ છે’ એમ કહેતાં-ભાણતાં-અનુભવતાં કેવળીની ગુણસ્વરૂપ સ્તુતિ થાય છે. આથી આ અર્થ નિશ્ચિત કર્યો કે જીવ અને કર્મ એક નથી, ભિન્ન ભિન્ન છે. વિવરણ—જીવ અને કર્મ એક હોત તો આટલો સ્તુતિભેદ કેમ હોત ? ૨૭.

(માલિની)

इति परिचिततत्त्वैरात्मकायैकतायां

नयविभजनयुक्त्यात्यन्तमुच्छादितायाम् ।

अवतरति न बोधो बोधमेवाद्य कस्य

स्वरसरसकृष्टः प्रस्फुटन्नेक एव ॥ ૨૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ઈતિ કસ્ય બોધઃ બોધમ્ અથ ન અવતરતિ” (ઈતિ) આ પ્રકારે ભેદ દ્વારા સમજાવતાં (કસ્ય) ગણુ લોકમાં એવો કયો જીવ છે કે જેને (બોધઃ) બોધ અર્થાત્ જ્ઞાનશક્તિ (બોધમ્) સ્વસ્વરૂપના પ્રત્યક્ષ અનુભવશીલપણે (અથ) આજ પણ (ન અવતરતિ) પરિણમનશીલ ન થાય ? ભાવાર્થ આમ છે કે જીવ-કર્મનું બિન્નપણું અતિશય પ્રગટ કરીને બતાવ્યું; એ સાંભળતાં જે જીવને જ્ઞાન બિપજનું નથી તેને કપકો દીધો છે. કયા પ્રકારે ભેદ દ્વારા સમજાવતાં? તે જ ભેદપ્રકાર બતાવે છે— “આત્મકાયૈકતાયાં પરિચિતતત્ત્વૈઃ નયવિભજનયુક્ત્યા અત્યન્તમ્ ઉચ્છાદિતાયाम્” (આત્મ) ચેતનદ્રવ્ય અને (કાય) કર્મપિંડના (એકતાયાં) એકત્વપણાને, (ભાવાર્થ આમ છે કે જીવ-કર્મ બતાવવાનું અર્થપર્યાયરૂપ એકપિંડ છે તેને,) (પરિચિતતત્ત્વૈઃ) સર્વજ્ઞો દ્વારા [ત્રિવરણ—(પરિચિત) પ્રત્યક્ષપણે જાણ્યા છે (તત્ત્વૈઃ) જીવાદિ સકળ દ્રવ્યોના ગુણ-વર્ણનાને જેમણે એવા સર્વજ્ઞદેવ દ્વારા] (નય) દ્રવ્યાર્થિક અને વર્ણ્યાર્થિકરૂપ પદપ્રાપ્તના (વિભજન) વિભાગ—ભેદનિરૂપણ, (યુક્ત્યા) ભિન્ન-

સ્વરૂપ વસ્તુને સાધવી, તેના વડે (મત્યન્ત) અતિશય નિઃસંદેહપણે (ઉચ્છાદિતાયામ્) ઉચ્છેદવામાં આવે છે. જેમ ઢાંકેલા નિધિ પ્રગટ કરવામાં આવે છે તેમ જીવદ્રવ્ય પ્રગટ જ છે, પરંતુ કર્મસંયોગથી ઢાંકાયેલું હોવાથી મરણને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું હતું; તે જ્ઞાન્તિ પરમગુરુ શ્રી તીર્થંકરનો ઉપદેશ સાંભળતાં મટે છે, કર્મસંયોગથી ભિન્ન શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. આવો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. કેવો છે યોધ? “સ્વરસરમસકૃષ્ણઃ” (સ્વરસ) જ્ઞાનસ્વભાવનો (રમસ) ઉત્કર્ષ—અતિશય સમર્થપણું તેનાથી (કૃષ્ણઃ) પૂજ્ય છે. વળી કેવો છે? “પ્રસ્ફુટન્” પ્રગટપણે છે. વળી કેવો છે? “૯કઃ ૯વ” નિશ્ચયથી ચૈતન્યરૂપ છે. ૨૮.

(માલિની)

અવતરતિ ન યાવદ્વૃત્તિમત્યન્તવેગા-
દનવમપરમાવત્યાગદ્દૃષ્ટાન્તદૃષ્ટિઃ ।
જ્ઞાતિતિ સકલમાવૈરન્યદીયૈર્વિમુક્તા
સ્વયમિયમનુભૂતિસ્તાવદાવિર્વમ્ભૂવ ॥ ૨૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ઇયમ્ અનુભૂતિઃ તાવત્ જ્ઞાતિતિ સ્વયમ્ આવિર્વમ્ભૂવ” (ઇયમ્) આ વિદ્યમાન (અનુભૂતિઃ) અનુભૂતિ અર્થાત્ શુદ્ધચૈતન્ય-વસ્તુનું પ્રત્યક્ષપણે જાણપણું (તાવત્) તેટલા કાળ સુધી (જ્ઞાતિતિ) તે જ સમયે (સ્વયમ્) સહજ જ પોતાના જ પરિણુમનરૂપ (આવિર્વમ્ભૂવ) પ્રગટ થઈ. કેવી છે તે અનુભૂતિ? “અન્યદીયૈઃ સકલમાવૈઃ વિમુક્તા” (અન્યદીયૈઃ) શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપથી અત્યંત ભિન્ન એવાં દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મસંખંધી (સકલમાવૈઃ) ‘સકળ’ અર્થાત્ જેટલા છે ગુણસ્થાન-માર્ગણસ્થાનરૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહ ઇત્યાદિ અતિ ઘણા વિકલ્પો એવા જે ‘ભાવ’ અર્થાત્ વિભાવરૂપ પરિણામ તેમનાથી (વિમુક્તા) સર્વથા રહિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેટલા પાણુ વિભાવપરિણામસ્વરૂપ વિકલ્પો છે અથવા મન-વચનથી ઉપચાર કરી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયભેદરૂપ અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યભેદરૂપ વિકલ્પો છે તેમનાથી રહિત શુદ્ધચૈતનામાત્રના આસ્વાદરૂપ જ્ઞાન તેનું નામ અનુભવ કહેવાય છે. તે અનુભવ જે રીતે થાય છે તે કહે છે—“યાવત્ અપરમાવત્યાગદ્દૃષ્ટાન્તદૃષ્ટિઃ અત્યન્ત-

વેગાત્ અનવમ્ વૃત્તિમ્ ન અવતરતિ ” (યાવત્) જેટલો કાળ, જે કાળે (મપરમાર્થ) શુદ્ધચૈતન્યમાત્રથી ભિન્ન દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મરૂપ જે સમસ્ત ભાવો તેમના (ત્યાગ) ‘આ ભાવો સમસ્ત જૂઠા છે, જીવનું સ્વરૂપ નથી’ એવા પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદરૂપ જ્ઞાનના સૂચક (દૃઢાન્ત) ઉદાહરણની માફક—
 [વિવરણ—જેવી રીતે કોઈ પુરુષે ધોળીના ઘરેથી પોતાના વસ્ત્રના ભ્રમથી ખીલનું વસ્ત્ર આવતાં ઓળખ્યા વિના પહેરીને પોતાનું જાણ્યું, પછી તે વસ્ત્રનો ધણી જે કોઈ હતો તેણે છેડો પકડીને કહ્યું કે ‘આ વસ્ત્ર તો મારું છે,’ ફરીને કહ્યું કે ‘મારું જ છે,’ આમ સાંભળતાં તે પુરુષે ચિહ્ન તપાસ્યું અને જાણ્યું કે ‘મારું’ ચિહ્ન તો મળતું નથી, માટે નક્કી આ વસ્ત્ર મારું નથી, ખીલનું છે,’ તેને આવી પ્રતીતિ થતાં ત્યાગ થયો ઘટે છે, વસ્ત્ર પહેરેલું જ છે તોપણ ત્યાગ ઘટે છે, કેમ કે સ્વામિત્વપણું છૂટી ગયું છે; તેવી રીતે અનાદિ કાળથી જીવ મિથ્યાદષ્ટિ છે તેથી કર્મસંયોગજનિત છે જે શરીર, દુઃખસુખ, રાગદ્વેષ આદિ વિભાવપર્યાયો તેમને પોતાનાં જ કરીને જાણે છે અને તે-રૂપે જ પ્રવર્તે છે, હેય-ઉપાદેય જાણતો નથી. આ પ્રમાણે અનંત કાળ ભ્રમણ કરતાં બ્યારે થોડો સંસાર રહે છે અને પરમગુરુનો ઉપદેશ પામે છે—ઉપદેશ એવો છે કે ‘હે જીવ! જેટલાં છે જે શરીર, સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્વેષ-મોહ, જેમને તું પોતાનાં કરીને જાણે છે અને એમાં રત થયો છે તે તો સઘળાંય તારાં નથી, અનાદિ કર્મસંયોગની ઉપાધિ છે’—ત્યારે એવું વારંવાર સાંભળતાં જીવવસ્તુનો વિચાર ઊપજ્યો કે ‘જીવનું લક્ષણ તો શુદ્ધ ચિદ્રૂપ છે, તેથી આ બધી ઉપાધિ તો જીવની નથી, કર્મસંયોગની ઉપાધિ છે.’ આલો નિશ્ચય જે કાળે થયો તે જ કાળે સકળ વિભાવભાવોનો ત્યાગ છે. શરીર, સુખ, દુઃખ જેમ હતાં તેમ જ છે, પરિણામોથી ત્યાગ છે, કેમ કે સ્વામિત્વપણું છૂટી ગયું છે. આનું જ નામ અનુભવ છે, આનું જ નામ સમ્યક્ત્વ છે. આ પ્રમાણે દૃઢાન્તની માફક—[ઉપજી છે દષ્ટિ અર્થાત્ શુદ્ધ ચિદ્રૂપનો અનુભવ જેને એવો જે કોઈ જીવ છે તે (અનવમ્) અનાદિ કાળથી ચાત્યા આવતા (વૃત્તિમ્) જે કર્મપર્યાય સાથે એકત્વપણાના સંસ્કાર તે-રૂપે (ન અવતરતિ) પરિણમતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ જાણુશે કે જેટલાં પણ શરીર, સુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, મોહ છે તેમની ત્યાગશુદ્ધિ કંઈક અન્ય છે—કારણરૂપ છે તથા શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાવનો અનુભવ કંઈક અન્ય છે—કાર્યરૂપ છે. તેના પ્રત્યે ઉત્તર આમ છે કે રાગ, દ્વેષ, મોહ, શરીર, સુખ, દુઃખ આદિ વિભાવપર્યાયરૂપ પરિણમતાં જીવના જે કાળે આવા અશુદ્ધ પરિણમનરૂપ

સંસ્કાર છૂટી જાય છે તે જ કાળે તેને અનુભવ છે. તેનું વિવરણ—શુદ્ધ ચેતનામાત્રનો આસ્વાદ આવ્યા વિના અશુદ્ધ ભાવરૂપ પરિણામ છૂટતા નથી અને અશુદ્ધ સંસ્કાર છૂટ્યા વિના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી. તેથી જે કાંઈ છે તે એક જ કાળ, એક જ વસ્તુ, એક જ જ્ઞાન, એક જ સ્વાદ છે. હવે જેને શુદ્ધ અનુભવ થયો છે તે જીવ જેવો છે તેવો જ કહે છે. ૨૬.

(સ્વાગતા)

સર્વતઃ સ્વરસનિર્મરમાવં
 ચેતયે સ્વયમહં સ્વમિહૈકમ્ ।
 નાસ્તિ નાસ્તિ મમ કશ્ચન મોહઃ
 શુદ્ધચિદ્ધનમહોનિધિરસ્મિ ॥ ૩૦ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ઈહ અહં એકમ્ સ્વમ્ સ્વયમ્ ચેતયે” (ઈહ) વિભાવપરિણામો છૂટી ગયા હોવાથી (અહં) અનાદિનિધન ચિદ્રૂપ વસ્તુ એવો હું (એક) સમસ્ત ભેદબુદ્ધિથી રહિત શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર (સ્વં) શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્ર વસ્તુને (સ્વયમ્) પરોપદેશ વિના જ પોતામાં સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષરૂપ (ચેતયે) આસ્વાદું છું—(દ્રવ્યદષ્ટિથી) જેવો હું છું એવો હવે (પર્યાયમાં) સ્વાદ આવે છે. કેવી છે શુદ્ધ ચિદ્રૂપવસ્તુ? “સર્વતઃ સ્વરસનિર્મરમાવં” (સર્વતઃ) અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં (સ્વરસ) ચૈતન્યપણાથી (નિર્મર) સંપૂર્ણ છે (માવં) સર્વસ્વ જેનું એવી છે. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ જાણશે કે જૈનસિદ્ધાન્તનો વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે તેનું નામ અનુભવ છે, પણ એમ નથી; મિથ્યાત્વકર્મનો રસ-પાક મટતાં મિથ્યાત્વભાવરૂપ પરિણામન મટે છે ત્યારે વસ્તુસ્વરૂપનો પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ આવે છે તેનું નામ અનુભવ છે. વળી અનુભવશીલ જીવ જેવું અનુભવે છે તેવું કહે છે—“મમ કશ્ચન મોહઃ નાસ્તિ નાસ્તિ” (મમ) મારે (કશ્ચન) દ્રવ્યપિંડરૂપ અથવા જીવસંખંધી ભાવપરિણામનરૂપ (મોહઃ) જેટલા વિભાવરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ તે બધા (નાસ્તિ નાસ્તિ) સર્વથા નથી, નથી. હવે તે જેવો છે તેવો કહે છે—“શુદ્ધચિદ્ધનમહોનિધિરસ્મિ” (શુદ્ધ) સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત (ચિત્) ચૈતન્યના (ધન) સમૂહરૂપ (મહઃ)

ઉદ્યોતનો (નિધિઃ) સમુદ્ર (અસ્મિ) હું છું. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ જાણશે કે બધાયનું નાસ્તિપણું થાય છે, તેથી એમ કહ્યું કે શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્ર વસ્તુ પ્રગટ છે. ૩૦.

(માધિની)

इति सति सह सर्वैरन्यभावैर्विवेके
स्वयमयमुपयोगो विभ्रदात्मानमेकम् ।
प्रकटितपरमार्थैर्दर्शनज्ञानवृत्तैः
कृतपरिणतिरात्मासम एव प्रवृत्तः ॥ ३१ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“એવ અયમ્ ઉપયોગઃ સ્વયમ્ પ્રવૃત્તઃ” (એવ નિશ્ચયથી જે અનાદિનિધન છે એવું (અયમ્) આ જ (ઉપયોગઃ) જીવદ્રવ્ય (સ્વયમ્) જેવું દ્રવ્ય હતું તેવું શુદ્ધપર્યાયરૂપ (પ્રવૃત્તઃ) પ્રગટ થયું. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય શક્તિરૂપે તો શુદ્ધ હતું પરંતુ કર્મસંયોગપણે અશુદ્ધ રૂપ પરિણમ્યું હતું; હવે અશુદ્ધપણું જવાથી જેવું હતું તેવું થઈ ગયું. કેવું થતાં શુદ્ધ થયું? “इति सर्वैः अन्यभावैः सह विवेके सति” (इति) પૂર્વોક્ત પ્રકારે (સર્વે) શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્રથી ભિન્ન એવાં સમસ્ત (અન્યભાવૈઃ સહ) દ્રવ્ય-કર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મથી (વિવેકે) શુદ્ધ ચૈતન્યનું ભિન્નપણું (સતિ) થતાં. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સુવર્ણના પાનાને તપાવતાં કાલિમા જતી રહેવાથી સડજ ન સુવર્ણમાત્ર રહી જાય છે તેમ મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ વિભાવપરિણામમાત્ર જતાં સડજ ન શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર રહી જાય છે. કેવી થતી થકી જીવવસ્તુ પ્રગટ થાય છે? “एकम् आत्मानम् विभ्रत्” (एकम्) નિર્લોઢ-નિર્વિકલરૂપ ચિદ્રૂપ વસ્તુ એવો જે (આત્માનમ્) આત્મસ્વભાવ તે-રૂપ (વિભ્રત્) પરિણમી છે. વળી એવો છે આત્મા? “दर्शनज्ञानवृत्तैः कृतपरिणतिः” (दर्शन) શ્રદ્ધા-રુચિ-પ્રતીતિ, (ज्ञान) જાણપણું, (वृत्तैः) શુદ્ધ પરિણતિ-એવાં જે રત્નત્રય તે-રૂપે (कृत) કર્યું છે (परिणतिः) પરિણામન જેણે એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાત્વ-પરિણામિનો ત્યાગ થતાં, શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થતાં, સાક્ષાત્ રત્નત્રય ઘટે છે. કેવાં છે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર? “प्रकटितपरमार्थैः” (प्रकटित) પ્રગટ કર્યો છે (परमार्थैः) સત્ત્વકર્મકાયકલ્પાયુ મોક્ષ જેમણે એવાં છે. ભાવાર્થ આમ છે કે

‘સમ્પદશનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ એવું કથન તો સર્વ જૈનસિદ્ધાન્તમાં છે અને તે જ પ્રમાણ છે. વળી કેવો છે શુદ્ધજીવ ? “આત્મારામ” (આત્મ) પોતે જ છે (આરામ) કીડાવન જેતું એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ચેતનદ્રવ્ય અશુદ્ધ અવસ્થારૂપે પરત્વી સાથે પરિણુમતું હતું તે તો મટયું, સાંપ્રત (વર્તમાનકાળે) સ્વરૂપપરિણુમનમાત્ર છે. ૩૧.

(વસન્તતિલકા)

મજ્જન્તુ નિર્ભરમમી સમમેવ લોકા
આલોકમુચ્છલતિ શાન્તરસે સમસ્તાઃ ।
આપ્લાવ્ય વિભ્રમતિરસ્કરિણીં ભરેણ
પ્રોન્મગ્ન એષ મગવાનવવોધસિન્ધુઃ ॥ ૩૨ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“એષ મગવાન પ્રોન્મગ્નઃ” (એષ) સદાકાળ પ્રત્યક્ષપણે ચેતનસ્વરૂપ છે એવો (મગવાન) ભગવાન અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય (પ્રોન્મગ્નઃ) શુદ્ધાંગસ્વરૂપ દેખાડીને પ્રગટ થયો. ભાવાર્થ આમ છે કે આ અંથનું નામ નાટક અર્થાત્ અખાડો છે. ત્યાં પણ પ્રથમ જ શુદ્ધાંગ નાચે છે તથા અહીં પણ પ્રથમ જ જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. કેવો છે ભગવાન ? “અવવોધસિન્ધુઃ” (અવવોધ) જ્ઞાનમાત્રનું (સિન્ધુઃ) પાત્ર છે. અખાડામાં પણ પાત્ર નાચે છે, અહીં પણ જ્ઞાનપાત્ર જીવ છે. હવે જે રીતે પ્રગટ થયો તે કહે છે—“ભરેણ વિભ્રમતિરસ્કરિણીં આપ્લાવ્ય” (ભરેણ) મૂળથી ઉખાડીને દૂર કરી. તે કોણ ? (વિભ્રમ) વિપરીત અનુભવ—મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ તે જ છે (તિરસ્કરિણીં) શુદ્ધસ્વરૂપ-આચ્છાદનશીલ અંતર્જવનિકા (અંદરનો પડદો) તેને (આપ્લાવ્ય) મૂળથી જ દૂર કરીને. ભાવાર્થ આમ છે કે અખાડામાં પ્રથમ જ અંતર્જવનિકા કપડાની હોય છે, તેને દૂર કરીને શુદ્ધાંગ નાચે છે; અહીં પણ અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વપરિણુતિ છે, તે છૂટતાં શુદ્ધસ્વરૂપ પરિણુમે છે. શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રગટ થતાં જે કાંઈ છે તે જ કહે છે—“અમી સમસ્તાઃ લોકાઃ શાન્તરસે સમમ્ એવ મજ્જન્તુ” (અમો) જે વિદ્યમાન છે એવા (સમસ્તાઃ) બધા (લોકાઃ) જીવો, (શાન્તરસે) જે અતીન્દ્રિયસુખગર્ભિત છે એવો શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ તેમાં (સમમ્ એવ) એકીવળતે જ (મજ્જન્તુ) મગ્ન થાયો—તન્મય

થાઓ. ભાવાર્થ આમ છે કે અખાડામાં તો શુદ્ધાંગ દેખાડે છે, ત્યાં જોડકા દેખનારા છે તે બધા ચોક્કસાથે જ મગ્ન થઈ દેખે છે; તેવી રીતે જીવનું સ્વરૂપ શુદ્ધરૂપ બતાવાયું થકું બધાય જીવોએ અનુભવ કરવાયોગ્ય છે. કેવો છે શાન્તરસ ? “ આલોકમુચ્છલતિ ” (આલોકમ્) સમસ્ત વેદોક્યમાં (ઉચ્છલતિ) સર્વોત્કૃષ્ટ છે, ઉપાદેય છે અથવા લોકાલોકનો જ્ઞાતા છે. હવે અનુભવ જોવો છે તેવો કહે છે— “ નિર્મલમ્ ” અતિશય મગ્નપણે છે. ૩૨.

અજીવ અધિકાર

(શાસ્ત્રવિદ્વિહિત)

જીવાજીવવિવેકપુષ્કલદશા પ્રત્યાયયત્પાર્ષદાન્
આસંસારનિવૃદ્ધવન્ધનવિધિધ્વંસાદ્વિશુદ્ધં સ્ફુટત્ ।
આત્મારામયનન્તધામ મહસાધ્યક્ષેણ નિત્યોદિતં
ધીરોદાત્તમનાકુલં વિલસતિ જ્ઞાનં મનો હ્લાદયત્ ॥ ૧-૨૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“જ્ઞાનં વિલસતિ” (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્
જીવદ્રવ્ય (વિલસતિ) જેવું છે તેવું પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અહીં
સુધી વિધિરૂપે શુદ્ધાંગતત્ત્વરૂપ જીવનું નિરૂપણ કર્યું, હવે તે જ જીવનું
પ્રતિષેધરૂપે નિરૂપણ કરે છે. તેનું વિવરણ—શુદ્ધ જીવ છે, ટંકોટકીણું છે,
ચિદ્રૂપ છે એમ કહેવું તે વિધિ કહેવાય છે; જીવનું સ્વરૂપ ગુણસ્થાન નથી,
કર્મન્નોકર્મ જીવનાં નથી, ભાવકર્મ જીવનું નથી એમ કહેવું તે પ્રતિષેધ
કહેવાય છે. કેવું થતું થકું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે? “મનો હ્લાદયત્” (મનઃ)
અંતઃકરણેન્દ્રિયને (હ્લાદયત્) આનન્દરૂપ કરતું થકું. વળી કેવું થતું થકું?
“વિશુદ્ધ” આઠ કર્મોથી રહિતપણે સ્વરૂપરૂપે પરિણમ્યું થકું. વળી કેવું
થતું થકું? “સ્ફુટત્” સ્વસ્ત્રવેદનપ્રત્યક્ષ થતું થકું. વળી કેવું થતું થકું?
“આત્મારામમ્” (આત્મ) સ્વસ્વરૂપ જ છે (આરામમ્) કીડાવન જેવું એવું
થતું થકું. વળી કેવું થતું થકું? “અનન્તધામ” (અનન્ત) મર્યાદાથી રહિત
છે (ધામ) તેજઃપુજ જેનો એવું થતું થકું. વળી કેવું થતું થકું? “અધ્યક્ષેણ
મહસા નિત્યોદિતં” (અધ્યક્ષેણ) નિરાવરણ પ્રત્યક્ષ (મહસા) ચૈતન્યશક્તિ વડે
(નિત્યોદિતં) ત્રિકાળ શાશ્વત છે પ્રતાપ જેનો એવું થતું થકું. વળી કેવું થતું
થકું? “ધીરોદાત્તમ્” (ધીર) અડોલ અને (ઉદાત્તમ્) બધાથી મોટું એવું

થતું થકું. વળી કેવું થતું થકું? “અનાકુલં” ઇન્દ્રિયજનિત સુખદુઃખથી રહિત અતીન્દ્રિય સુખરૂપ બિરાજમાન થતું થકું. આવો જીવ જે રીતે પ્રગટ થયો તે કહે છે—“આસંસારનિવૃદ્ધવન્ધનવિધિધ્વંસાત્” (આસંસાર) અનાદિ કાળથી (નિવૃદ્ધ) જીવ સાથે મળેલાં આદ્યાં આવતાં (વન્ધનવિધિ) જ્ઞાનાવરણકર્મ, દર્શનાવરણકર્મ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર, અન્તરાય એવાં છે જે દ્રવ્યપિંડરૂપ આઠ કર્મ તથા ભાવકર્મરૂપ છે જે રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ— ઇત્યાદિ છે જે બહુ વિકટપો, તેમના (ધ્વંસાત્) વિનાશથી જીવસ્વરૂપ જેવું કહ્યું છે તેવું છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે જળ અને કાદવ જે કાળે એકત્ર મળેલાં છે તે જ કાળે જો સ્વરૂપનો અનુભવ કરવામાં આવે તો કાદવ જળથી ભિન્ન છે, જળ પોતાના સ્વરૂપે છે, તેવી રીતે સંસાર-અવસ્થામાં જીવ-કર્મ બાંધપર્યાયરૂપે એક ક્ષેત્રે મળેલાં છે તે જ અવસ્થામાં જો શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરવામાં આવે તો સમસ્ત કર્મ જીવસ્વરૂપથી ભિન્ન છે, જીવદ્રવ્ય સ્વચ્છસ્વરૂપે જેવું કહ્યું તેવું છે. આવી બુદ્ધિ જે રીતે બપજી તે કહે છે—“યત્પાર્પદાન્ પ્રત્યાયયત્” (યત્) જે કારણથી (પાર્પદાન્) ગણધર-મુનીન્દ્રોને (પ્રત્યાયયત્) પ્રતીતિ ઉપજાવીને. કયા કારણથી પ્રતીતિ બપજી તે જ કહે છે—“જીવાજીવવિવેકપુષ્કલદશા” (જીવ) ચેતનદ્રવ્ય અને (અજીવ) બદ-કર્મ-નોકર્મ-ભાવકર્મ તેમના (વિવેક) ભિન્નભિન્નપણારૂપ (પુષ્કલ) વિસ્તીર્ણુ (દશા) જ્ઞાનદષ્ટિથી. જીવ અને કર્મનો ભિન્નભિન્ન અનુભવ કરતાં જીવ જેવો કહ્યો છે તેવો છે. ૧-૩૩.

(માનિની)

વિરમ કિમપરેણાકાર્યકોલાહલેન
સ્વયમપિ નિમૃતઃ સન્ પશ્ય પન્માસમેકમ્ ।
હૃદયમગમિ પુંસઃ પુટ્ટલાદિન્નધામ્નો
નન્નુ કિમનુપલબ્ધિર્માતિ કિં ચોપલબ્ધિઃ ॥ ૨-૩૪ ॥

પંડિતવચ સાદિત અર્થઃ—“વિરમ અપરેણ અકાર્યકોલાહલેન કિમ્” (વિરમ) જે જીવ! વિરક્ત થા. હડ ન કર, (અપરેણ) મિથ્યાત્વરૂપ છે અને (અપરેણ) કર્મબાંધને કહે છે એવા (કોલાહલેન કિમ્) જે બહુ વિકટપો

તેમનાથી શું? તેનું વિવરણ—કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ શરીરને જીવ કહે છે, કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ આઠ કર્મોને જીવ કહે છે, કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ રાગાદિ સૂક્ષ્મ અધ્યવસાયને જીવ કહે છે—ધત્યાદિરૂપે અનેક પ્રકારના બહુ વિકલ્પો કરે છે. હે જીવ! તે બધાય વિકલ્પો છોડ, કેમ કે તે જૂઠા છે. “નિમૃતઃ સન્ સ્વયં એકમ્ પश्य” (નિમૃતઃ) એકાગ્રરૂપ (સન્) થતો થકો (એકમ્) શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્રનો (સ્વયમ્) સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષપણે (પश्य) અનુભવ કર. “વળમાસમ્” વિપરીતપણું જે રીતે છૂટે તે રીતે છોડીને. “અપિ” વારંવાર બહુ શું કહેવું? આવો અનુભવ કરતાં સ્વરૂપપ્રાપ્તિ છે, તે જ કહે છે—“નનુ હૃદયસરસિ પુંસઃ અનુપલલ્લિધઃ કિમ્ માતિ” (નનુ) હે જીવ! (હૃદયસરસિ) મનરૂપી સરોવરમાં છે (પુંસઃ) જે જીવદ્રવ્ય તેની (અનુપલલ્લિધઃ) અપ્રાપ્તિ (કિં માતિ) શોભે છે શું? ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થાય એમ તો નથી; “ચ ઉપલલ્લિધઃ” (ચ) છે તો એમ જ છે કે (ઉપલલ્લિધઃ) અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવું છે જીવદ્રવ્ય? “પુદ્ગલાત્ મિન્નધામ્નઃ” (પુદ્ગલાત્) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મથી (મિન્નધામ્નઃ) ભિન્ન છે—ચેતનરૂપ છે—તેજઃપુજ જેનો એવું છે. ૨-૩૪.

(અનુકૃપ)

ચિચ્છક્તિવ્યાપ્તસર્વસ્વસારો જીવ ઇયાનયમ્ ।

અતોઽતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ માવાઃ પૌદ્ગલિકા અમી ॥ ૩-૩૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અયમ્ જીવઃ ઇયાન્” (અયમ્) વિદ્યમાન છે એવું—(જીવઃ) ચેતનદ્રવ્ય (ઇયાન્) આટલું જ છે. કેવું છે? “ચિચ્છક્તિ-વ્યાપ્તસર્વસ્વસારઃ” (ચિત્-શક્તિ) ચેતનાનાત્ર સાથે (વ્યાપ્ત) મળેલા છે (સર્વસ્વસારઃ) દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, સુખ, વીર્ય ઇત્યાદિ અનંત ગુણો જેના એવું છે. “અમી સર્વે અપિ પૌદ્ગલિકાઃ માવાઃ અતઃ અતિરિક્તાઃ” (અમી) વિદ્યમાન છે એવા, (સર્વે અપિ) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મરૂપ જેટલા છે તે બધા, (પૌદ્ગલિકાઃ) અચેતન પુદ્ગલદ્રવ્યથી ઊપજ્યા છે એવા (માવાઃ) અશુદ્ધ રાગાદિરૂપ સમસ્ત વિભાવપરિણામો (અતઃ) શુદ્ધચેતનામાત્ર જીવવસ્તુથી (અતિરિક્તાઃ) અત્યંત ભિન્ન છે. આવા જ્ઞાનનું નામ અનુભવ કહેવાય છે. ૩-૩૫.

(શાંતિની)

સકલમપિ વિહાયાહ્વાય ચિચ્છત્કિરિક્તં
સ્ફુટતરમવગાહ્ય સ્વં ચ ચિચ્છત્કિમાત્રમ્ ।
ઇમયુપરિ ચરન્તં ચારુ વિશ્વસ્ય સાક્ષાત્
કલયતુ પરમાત્માત્માનમાત્મન્યનન્તમ્ ॥ ૪-૩૬ ॥*

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“આત્મા આત્મનિ ઇમમ્ આત્માનમ્ કલયતુ” (આત્મા) આત્મા અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય (આત્મનિ) પોતામાં (ઇમમ્ આત્માનમ્) પોતાને (કલયતુ) નિરંતર અનુભવો. કેવો છે અનુભવયોગ્ય આત્મા ? “વિશ્વસ્ય સાક્ષાત્ ઉપરિ ચરન્તં” (વિશ્વસ્ય) સમસ્ત ત્રેલોક્યમાં (ઉપરિ ચરન્તં) સર્વોત્કૃષ્ટ છે, ઉપાદેય છે—(સાક્ષાત્) એવો જ છે, વધારીને નથી કહેતા. વળી કેવો છે ? “ચારુ” સુખસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે ? “પરમ્” શુદ્ધસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે ? “અનન્તમ્” શાશ્વત છે. હવે જે રીતે અનુભવ થાય છે તે જ કહે છે—“ચિચ્છત્કિરિક્તં સકલમ્ અપિ અહાય વિહાય” (ચિત્-શક્તિરિક્તં) જ્ઞાનગુણથી શૂન્ય એવાં (સકલમ્ અપિ) સમસ્ત દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મેનિ (અહાય) મૃણથી (વિહાય) છોડીને. ભાવાર્થ આમ છે કે જેટલી કોઈ કર્મભ્રાતિ છે તે સમસ્ત હેય છે, તેમાં કોઈ કર્મ ઉપાદેય નથી. વળી અનુભવ જે રીતે થાય છે તે કહે છે—“ચિચ્છત્કિમાત્રમ્ સ્વં ચ સ્ફુટતરમ્ અવગાહ્ય” (ચિત્-શક્તિમાત્રમ્) જ્ઞાનગુણ તે જ છે સ્વરૂપ જેનું એવો (સ્વં ચ) પોતાને (સ્ફુટતરમ્) પ્રત્યક્ષપણે (અવગાહ્ય) આસ્વાદીને. ભાવાર્થ આમ છે કે જેટલા વિભાવપરિણામો છે તે બધાય જીવના નથી, શુદ્ધ ચેતન્યમાત્ર જીવ છે એવો અનુભવ કર્તવ્ય છે. ૪-૩૬.

(શાંતિની)

વર્ણાચા વા ગમપોહાદયો વા
મિત્રા ભાવાઃ સર્વે एवास्य पुंसः ।
તેનૈવાન્નસ્તત્ત્વતઃ પશ્યતોઽપ્રી
નો દૃષ્ટાઃ સ્યુર્દૃષ્ટમેકં પરં સ્યાત્ ॥ ૫-૩૭ ॥

* નિઃ “આત્મા-આત્મનિ” શિક્ષામાં પ્રક્રોડ નં. ૩૫ અને ૩૬ આગળપાછળ આવ્યા છે.

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અસ્ય પુંસઃ સર્વે એવ ભાવાઃ મિત્તાઃ” (અસ્ય) વિદ્યમાન છે એવા (પુંસઃ) શુદ્ધ ચૈતન્યદ્રવ્યથી (સર્વે) જોડલા છે તે બધા (ભાવાઃ) ભાવ અર્થાત્ અશુદ્ધ વિભાવપરિણામ (એવ) નિશ્ચયથી (મિત્તાઃ) ભિન્ન છે—જીવસ્વરૂપથી નિરાળા છે. તે કયા ભાવ? “વર્ણાદ્યાઃ વા રાગમોહાદયઃ વા” (વર્ણાદ્યાઃ) એક કર્મ અચેતન શુદ્ધ પુદ્ગલપિંડરૂપ છે તે તો જીવસ્વરૂપથી નિરાળા જ છે; (વા) એક તો એવા છે કે (રાગમોહાદયઃ) વિભાવરૂપ-અશુદ્ધરૂપ છે, દેખતાં ચેતન જેવા દેખાય છે, એવા જે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ જીવસંજ્ઞાથી પરિણામો તેઓ પણ શુદ્ધ જીવસ્વરૂપને અનુભવતાં જીવસ્વરૂપથી ભિન્ન છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે વિભાવપરિણામોને જીવસ્વરૂપથી ‘ભિન્ન’ કહ્યા, ત્યાં ‘ભિન્ન’નો ભાવાર્થ તો હું સમજ્યો નહિ; ‘ભિન્ન’ કહેતાં, ‘ભિન્ન’ છે તે વસ્તુરૂપ છે કે ‘ભિન્ન’ છે તે અવસ્તુરૂપ છે? ઉત્તર આમ છે કે અવસ્તુરૂપ છે. “તેન એવ અન્તસ્તત્ત્વતઃ પદ્યતઃ અમી દૃષ્ટાઃ નો સ્યુઃ” (તેન એવ) તે કારણે જ (અન્તઃતત્ત્વતઃ પદ્યતઃ) શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવશીલ છે જે જીવ તેને (અમી) વિભાવપરિણામો (દૃષ્ટાઃ) દૃષ્ટિગોચર (નો સ્યુઃ) નથી થતા; “પરં એકં દૃષ્ટમ્ સ્યાત્” (પરં) ઉત્કૃષ્ટ છે એવું (એકં) શુદ્ધ ચૈતન્યદ્રવ્ય (દૃષ્ટમ્) દૃષ્ટિગોચર (સ્યાત્) થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે વર્ણાદિક અને રાગાદિક વિદ્યમાન દેખાય છે તોપણ સ્વરૂપ અનુભવતાં સ્વરૂપ-માત્ર છે, તેથી વિભાવપરિણામરૂપ વસ્તુ તો કંઈ નથી. ૫-૩૭.

(ઉપભતિ)

નિર્વર્ત્યતે યેન યદત્ર કિઞ્ચિત્
તદેવ તત્સ્યાન્ન કથંચનાન્યત્ ।
રુક્મેણ નિર્વૃત્તમિહાસિકોશં
પદ્યન્તિ રુક્મં ન કથંચનાસિમ્ ॥ ૬-૩૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અત્ર યેન યત્ કિઞ્ચિત્ નિર્વર્ત્યતે તત્ તત્ એવ સ્યાત્, કથંચન ન અન્યત્” (અત્ર) વસ્તુનું સ્વરૂપ વિચારતાં (યેન) મૂળ-કારણરૂપ વસ્તુથી (યત્ કિઞ્ચિત્) જે કંઈ કાર્યનિષ્પત્તિરૂપ વસ્તુનો પરિણામ (નિર્વર્ત્યતે) પર્યાયરૂપ નીપજે છે, (તત્) જે નીપજ્યો છે તે પર્યાય (તત્ એવ

સ્યાત્) નીપજ્યો થકો જે દ્રવ્યથી નીપજ્યો છે તે જ દ્રવ્ય છે, (કથન્ન ન અન્નત્) નિશ્ચયથી અન્ય દ્રવ્યરૂપ નથી થયો. તે જ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા કહે છે—“ઇહ સ્વમેળ અસિકોશં નિર્વૃત્તમ્” (ઇહ) અત્યક્ષ છે કે (સ્વમેળ) ચાંદીધાતુથી (અસિકોશં) તલવારનું મ્યાન (નિર્વૃત્તમ્) ઘડીને મોજૂદ કર્યું ત્યાં “સ્વમં પश्यન્તિ, કથન્ન ન અસિમ્” (સ્વમં) જે મ્યાન મોજૂદ થયું તે વસ્તુ તો ચાંદી જ છે (પश्यન્તિ) એમ અત્યક્ષપણે સર્વ લોક દેખે છે અને માને છે; (કથન્ન) ‘ચાંદીની તલવાર’ એમ કથનમાં તો કહેવાય છે તથાપિ (ન અસિમ્) ચાંદીની તલવાર નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે ચાંદીના મ્યાનમાં તલવાર રહે છે તે કારણે ‘ચાંદીની તલવાર’ એમ કહેવામાં આવે છે તોપણ ચાંદીનું મ્યાન છે, તલવાર લોદાની છે, ચાંદીની તલવાર નથી. ૬-૩૮.

(ઉપજ્ઞાનિ)

वर्णादिसामग्र्यमिदं विदन्तु
निर्माणमेकस्य हि पुद्गलस्य ।
ततोऽस्त्वदं पुद्गल एव नात्मा
यतः स विज्ञानघनस्ततोऽन्यः ॥ ७-३९ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“હિ इदं वर्णादिसामग्र्यम् एकस्य पुद्गलस्य निर्माणम् विदन्तु” (हि) નિશ્ચયથી (इदं) વિદ્યમાન (वर्णादिसामग्र्यम्) ગુણસ્થાન, માર્ગાણુસ્થાન, દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મ ઇત્યાદિ જેટલા અશુદ્ધ પદાર્થો છે તે ખંડાય (एकस्य पुद्गलस्य) એકલા પુદ્ગલદ્રવ્યનું (निर्माणम्) કાર્ય છે અર્થાત્ પુદ્ગલદ્રવ્યના ચિતરામાણુ જેવા છે એમ (विदन्तु) હે જીવો! નિઃસંદેહપણે તપ્સો. “ततः इदं पुद्गलः एव अस्तु, न आत्मा” (ततः) તે કારણથી (इदं) શરીરાદિ જ્ઞાનગ્રી (पुद्गलः) જે પુદ્ગલદ્રવ્યથી થઈ છે તે જ પુદ્ગલદ્રવ્ય છે, (एव) નિશ્ચયથી (अस्तु) તે જ છે; (न आत्मा) આત્મા અજીવદ્રવ્યરૂપ થયો નથી. “यतः सः विज्ञानघनः” (यतः) જેથી (सः) જીવદ્રવ્ય (विज्ञानघनः) જ્ઞાનગુણોત્તમ સમૃદ્ધ છે, “ततः अन्यः” (ततः) તેથી (अन्यः) જીવદ્રવ્ય ભિન્ન છે. શરીરાદિ પરદ્રવ્ય ભિન્ન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે લક્ષણભેદે વસ્તુનો ભેદ

હોય છે, તેથી ચૈતન્યલક્ષણે જીવવસ્તુ ભિન્ન છે, અચૈતન્યલક્ષણે શરીરાદિ ભિન્ન છે. આહીં કોઈ આશંકા કરે છે કે કહેવામાં તો એમ જ કહેવાય છે કે ‘એકેન્દ્રિય જીવ, બેન્દ્રિય જીવ’ ઇત્યાદિ; ‘દેવ જીવ, મનુષ્ય જીવ’ ઇત્યાદિ; ‘રાગી જીવ, દ્રેષી જીવ’ ઇત્યાદિ. ઉત્તર આમ છે કે કહેવામાં તો વ્યવહારથી એમ જ કહેવાય છે, નિશ્ચયથી એવું કહેવું જૂઠું છે. તે (હવે) કહે છે. ૭-૩૬.

(અનુક્રુપ)

घृतकुम्भाभिधानेऽपि कुम्भो घृतमयो न चेत् ।

जीवो वर्णादिमज्जीवो जल्पनेऽपि न तन्मयः ॥ ८-४० ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—દષ્ટાંત કહે છે—“ચૈત્ર કુમ્ભઃ ઘૃતમયઃ ન” (ચૈત્ર) જો એમ છે કે (કુમ્ભઃ) ઘડો (ઘૃતમયઃ ન) ઘીનો તો નથી, માટીનો છે, “ઘૃતકુમ્ભાભિધાને અપિ” (ઘૃતકુમ્ભ) ‘ઘીનો ઘડો’ (અભિધાને અપિ) એમ કહેવાય છે તથાપિ ઘડો માટીનો છે, [ભાવાર્થ આમ છે—જો ઘડામાં ઘી રાખવામાં આવે છે તે ઘડાને જોકે ‘ઘીનો ઘડો’ એમ કહેવાય છે તોપણ ઘડો માટીનો છે, ઘી ભિન્ન છે,] તો તેવી રીતે “વર્ણાદિમજ્જીવઃ જલ્પને અપિ જીવઃ તન્મયઃ ન” (વર્ણાદિમજ્જીવઃ જલ્પને અપિ) જોકે ‘શરીર-મુખ-દુઃખ-રાગ-દ્વેષસંયુક્ત જીવ’ એમ કહેવાય છે તોપણ (જીવઃ તન્મયઃ ન) ચૈતન્યદ્રવ્ય એવો જીવ તો શરીર નથી, જીવ તો મનુષ્ય નથી; જીવ ચૈતન્યસ્વરૂપ ભિન્ન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે આગમમાં ગુણસ્થાનોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે ત્યાં ‘દેવ જીવ, મનુષ્ય જીવ, રાગી જીવ, દ્રેષી જીવ’ ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકારે કહ્યું છે, પણ તે સઘળું કહેવું વ્યવહારમાત્રથી છે; દ્રવ્યસ્વરૂપ જોતાં એવું કહેવું જૂઠું છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જીવ કેવો છે? ઉત્તર—જેવો છે તેવો હવે કહે છે. ૮-૪૦.

(અનુક્રુપ)

अनाद्यनन्तमचलं स्वसंवेद्यमवाधितम् ।

जीवः स्वयं तु चैतन्यमुच्चैश्चकचकायते ॥ ९-४१ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તુ જીવઃ ચૈતન્યમ્ સ્વયં ઉચ્ચૈઃ ચકચકાયતે” (તુ) દ્રવ્યતુ સ્વરૂપ વિચારતાં (જીવઃ) આત્મા (ચૈતન્યમ્) ચૈતન્યસ્વરૂપ છે,

(સ્વયં) પોતાના સામર્થ્યથી (ઉચ્ચઃ) અતિશયપણે (ત્રકચકાયતે) ઘણો જ પ્રકાશે છે. કેવું છે ચૈતન્ય? “અનાદ્યનન્તમ્” (અનાદિ) જેનો આદિ નથી, (અનન્તમ્) જેનો અંત-વિનાશ નથી, એવું છે. વળી કેવું છે ચૈતન્ય? “અચલં” જેને અળતા-પ્રદેશકંપ નથી એવું છે. વળી કેવું છે? “સ્વસંવેદ્યં” પોતાથી જ પોતે જણાય છે. વળી કેવું છે? “અવાધિતમ્” અમીટ (મટે નહિ એવું) છે. જીવનું સ્વરૂપ આપું છે ૯-૪૧.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

વર્ણાદ્યૈઃ સહિતસ્તથા વિરહિતો દ્વેધાસ્ત્યજીવો યતો
નામૂર્તત્વમુપાસ્ય પશ્યતિ જગજ્જીવસ્ય તત્ત્વં તતઃ ।
ઇત્યાલોચ્ય વિવેચકૈઃ સમુચિતં નાવ્યાપ્યતિવ્યાપિ વા
વ્યક્તં વ્યજ્જિતજીવતત્ત્વમચલં ચૈતન્યમાલમ્બ્યતામ્ ॥ ૧૦-૪૨ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“વિવેચકૈઃ” ઇતિ આલોચ્ય ચૈતન્યમ્ આલમ્બ્યતામ્” (વિવેચકઃ) જેમને લેદેજ્ઞાન છે એવા પુરુષો (ઇતિ) જે પ્રકારે કંઈવારે તે પ્રકારે (આલોચ્ય) વિચારીને (ચૈતન્યમ્) ચૈતન્યનો—ચેતનમાત્રનો (આલમ્બ્યતામ્) અનુભવ કરે, કેવું છે ચૈતન્ય? “સમુચિતં” અનુભવ કરવા-યોગ્ય છે. વળી કેવું છે? “અવ્યાપિ ન” જીવદ્રવ્યથી ક્યારેય ભિન્ન હોવું નથી, (અતિવ્યાપિ વા) જીવથી અન્ય છે જે પાંચ દ્રવ્યો તેમનાથી અન્ય છે. વળી કેવું છે? “વ્યક્તં” પ્રગટ છે. વળી કેવું છે? “વ્યજ્જિતજીવતત્ત્વમ્” (અવ્યજિત) પ્રગટ કર્યું છે (જીવતત્ત્વમ્) જીવનું સ્વરૂપ જેણે, એવું છે. વળી કેવું છે? “અચલં” પ્રદેશકંપથી રહિત છે. “તતઃ જગત્ જીવસ્ય તત્ત્વં અમૂર્તત્વં ઉપાસ્ય ન પશ્યતિ” (તતઃ) તે કારણથી (જગત્) સર્વ જીવરાશિ (જીવસ્ય તત્ત્વં) જીવના નિઃ સ્વરૂપને (અમૂર્તત્વમ્) સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણગુણથી રહિતપણું (ઉપાસ્ય) માનીને (ન પશ્યતિ) અનુભવતો નથી; [ભાવાર્થ] આમ છે—કોઈ જાણનાર કે ‘જીવ અમૂર્ત’ એમ જાણીને અનુભવ કરવામાં આવે છે પણ એ રીતે નો અનુભવ નથી. જીવ અમૂર્ત તો છે પરંતુ અનુભવકાળમાં એમ અનુભવે છે કે ‘જીવ ચૈતન્યલક્ષણુઃ’] “યતઃ અજીવઃ દ્વેધા અસ્તિ” (યતઃ)

કારણ કે (મજીવઃ) અચેતન દ્રવ્ય (દ્વેષા ભસ્તિ) બે પ્રકારનાં છે. તે બે પ્રકાર કયા છે? “વર્ણાદૈઃ સહિતઃ તથા વિરહિતઃ” (વર્ણાદૈઃ) વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શથી (સહિતઃ) સંયુક્ત છે, કેમ કે એક પુદ્ગલદ્રવ્ય એવું પણ છે; (તથા વિરહિતઃ) તથા વર્ણ, રસ, ગંધ, અને સ્પર્શથી રહિત પણ છે, કેમ કે ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, કાળદ્રવ્ય અને આકાશદ્રવ્ય એ ચાર દ્રવ્યો બીજાં પણ છે, તે અમૂર્તદ્રવ્યો કહેવાય છે. તે અમૂર્તપાણું અચેતનદ્રવ્યોને પણ છે; તેથી અમૂર્તપાણું બાણીને જીવનો અનુભવ નથી કરાતો, ચેતન બાણીને જીવનો અનુભવ કરાય છે. ૧૦-૪૨.

(વસંતતિલકા)

जीवाद्जीवमिति लक्षणतो विभिन्नं
ज्ञानी जनोऽनुभवति स्वयमुल्लसन्तम् ।
अज्ञानिनो निरवधिप्रविजृम्भितोऽयं
मोहस्तु तत्कथमहो वत नानटीति ॥ ११-४३ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“જ્ઞાની જનઃ લક્ષણતઃ જીવાત્ અજીવમ્ વિભિન્નં ઇતિ સ્વયં અનુભવતિ” (જ્ઞાની જનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ, (લક્ષણતઃ) જીવનું લક્ષણ ચેતના તથા અજીવનું લક્ષણ જડ એવો મોટો ભેદ છે તેથી (જીવાત્) જીવદ્રવ્યથી (અજીવમ્) પુદ્ગલ આદિ (વિભિન્નં) સહજ જ ભિન્ન છે, (ઇતિ) આ પ્રકારે (સ્વયં) સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષપણે (અનુભવતિ) આસ્વાદ કરે છે. કેવો છે જીવ? “ઉલ્લસન્તમ્” પોતાના ગુણ-પર્યાયથી પ્રકાશમાન છે. “તત્ તુ અજ્ઞાનિનઃ અયં મોહઃ કથમ્ અહો નાનટીતિ વત” (તત્ તુ) આમ છે તો પછી (અજ્ઞાનિનઃ) મિથ્યાદષ્ટિ જીવને (અયં) જે પ્રગટ છે એવો (મોહઃ) જીવ-કર્મના એકત્વરૂપ વિપરીત સંસ્કાર (કથમ્ નાનટીતિ) કેમ પ્રવર્તી રહ્યો છે (વત અહો) એ આશ્ચર્ય છે! ભાવાર્થ આમ છે કે સહજ જ જીવ-અજીવ ભિન્ન છે એવું અનુભવતાં તો બરાબર છે, સત્ય છે; મિથ્યાદષ્ટિ જે એક કરીને અનુભવે છે તે આવો અનુભવ કઈ રીતે આવે છે એ મોટો અવગો છે. કેવો છે મોહ? “નિરવધિપ્રવિજૃમ્ભિતઃ” (નિરવધિ) અનાદિ કાળથી (પ્રવિજૃમ્ભિતઃ) સંતાનરૂપે પ્રસરી રહ્યો છે ૧૧-૪૩.

(વસંતતિલકા)

અસ્મિન્નાદિનિ મહત્યવિવેકનાટયે
વર્ણાદિમાત્રદતિ પુદ્ગલ એવ નાન્યઃ ।

સમાદિપુદ્ગલવિકારવિરુદ્ધશુદ્ધ-

ચૈતન્યધાતુસયમર્નિમ્યં ચ જીવઃ ॥ ૧૨-૪૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અસ્મિન્ અવિવેકનાટયે પુદ્ગલઃ એવ નટતિ” (અસ્મિન્) અનંત કાળથી વિદ્યમાન છે એવો જે, (અવિવેક) જીવ-આજીવની એકત્વબુદ્ધિરૂપ ગિથ્યા સંસ્કાર તે-રૂપ છે (નાટ્યે) ધારાસંતાનરૂપ વારંવાર વિભાવપરિણામ, તેમાં (પુદ્ગલઃ) પુદ્ગલ અર્થાત્ અચેતન મૂર્તિમાન દ્રવ્ય (એવ) નિશ્ચયથી (નટતિ) અનાદિ કાળથી નાચે છે, “ન અન્યઃ” ચેતનદ્રવ્ય નાચતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—ચેતનદ્રવ્ય અને અચેતનદ્રવ્ય અનાદિ છે, પોતપોતાના સ્વરૂપે છે, પરસ્પર લિન્ન છે. આવો અનુભવ પ્રગટપણે સુગમ છે; જેને એકત્વસંસ્કારરૂપ અનુભવ છે તે અચંખો છે. એવું કેમ અનુભવે છે? કેમ કે એક ચેતનદ્રવ્ય, એક અચેતનદ્રવ્ય—એ રીતે આંતર તો ઘણું અથવા અચંખો પણ નથી, કેમ કે અશુદ્ધપણાના કારણે બુદ્ધિને ભ્રમ થાય છે. જેવી રીતે ધતૂરો પીતાં દષ્ટિ વિચલિત થાય છે, શ્વેત શંખને પીળો દેખે છે. પણ વસ્તુ વિચારતાં આવી દષ્ટિ સહજની તો નથી, દષ્ટિદોષ છે, દષ્ટિદોષને ધતૂરો ઉપાધિ પણ છે; તેવી રીતે જીવદ્રવ્ય અનાદિથી કર્મસંયોગરૂપે મળેલું જ સાદ્યું આવે છે, મળેલું હોવાથી વિભાવરૂપ અશુદ્ધપણે પરિણમી રહ્યું છે. અશુદ્ધપણાના કારણે જ્ઞાનદષ્ટિ અશુદ્ધ છે, તે અશુદ્ધ દષ્ટિ વડે ચેતનદ્રવ્યને પુદ્ગલકર્મની સાથે એકત્વસંસ્કારરૂપ અનુભવે છે—આવો સંસ્કાર તો વિદ્યમાન છે. પણ વસ્તુસ્વરૂપ વિચારતાં આવી અશુદ્ધ દષ્ટિ સહજની તો નથી, અશુદ્ધ છે. દષ્ટિદોષ છે અને દષ્ટિદોષને પુદ્ગલપિંડરૂપ ગિથ્યાત્વકર્મનો ઉદય ઉપાધિ પણ છે. હવે જેવી રીતે દષ્ટિદોષથી શ્વેત શંખને પીળો અનુભવે છે તો પછી દષ્ટિમાં દોષ છે, શંખ તો શ્વેત જ છે, પીળો દેખતાં શંખ તો પીળો ચયો નથી; તેવી રીતે ગિથ્યા દષ્ટિથી ચેતનવસ્તુ અને અચેતનવસ્તુને એક કરીને અનુભવે છે તો પછી દષ્ટિનો દોષ છે, વસ્તુ જેવી લિન્ન છે તેવી જ છે. એક કરીને અનુભવતાં એક થતી નથી, કેમ કે ઘણું આંતર છે. કેવું છે અવિવેકનાટય (અર્થાત્ જીવ-આજીવની એકત્વબુદ્ધિરૂપ વિભાવપરિણામ)?

“અનાદિનિ” અનાદિથી એકત્વસંસ્કારબુદ્ધિ ચાલી આવે છે—એવું છે. વળી કેવું છે અવિવેકનાટય? “મહતિ” જેમાં થોડુંક વિપરીતપણું નથી, ઘણું વિપરીતપણું છે. કેવું છે પુદ્ગલ? “વર્ણાદિમાન્” સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ-ગુણથી સંયુક્ત છે. “ચ અયં જીવઃ રાગાદિપુદ્ગલવિકારવિરુદ્ધશુદ્ધચૈતન્યધાતુમયમૂર્તિઃ” (ચ અયં જીવઃ) અને આ જીવવસ્તુ આવી છે: (રાગાદિ) રાગ, દ્વેષ, કેદ, માન, માયા, લોભ એવા અસંખ્યાત લોકમાત્ર અશુદ્ધરૂપ જીવના પરિણામ—(પુદ્ગલવિકાર) અનાદિ બંધપર્યાયથી ત્રિભાવપરિણામ—તેમનાથી (વિરુદ્ધ) રહિત છે એવી, (શુદ્ધ) નિર્વિકાર છે એવી (ચૈતન્યધાતુ) શુદ્ધ ચિદ્રૂપ વસ્તુ (મય) તે-રૂપ છે (મૂર્તિઃ) સર્વસ્વ જેતું એવી છે. ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે જેમ પાણી કાદવ મળતાં મેલું છે, ત્યાં તે મેલાપણું રંગ છે, તે રંગને અંગીકાર નહિ કરતાં ખાકી જે કાંઈ છે તે પાણી જ છે; તેમ જીવને કર્મબંધપર્યાયરૂપ અવસ્થામાં રાગાદિ ભાવ રંગ છે, તે રંગને અંગીકાર નહિ કરતાં ખાકી જે કાંઈ છે તે ચેતનધાતુમાત્ર વસ્તુ છે. આતુ’ નામ શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ જાણવું, કે જે સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે. ૧૨-૪૪.

(મંદાકાન્તા)

इत्थं ज्ञानक्रकचकलनापाटनं नाटयित्वा
जीवाजीवीं स्फुटविघटनं नैव यावत्प्रयातः ।

विश्वं व्याप्य प्रसभविकसद्व्यक्तचिन्मात्रशक्त्या

ज्ञातृद्रव्यं स्वयमतिगमात्तावदुच्चैश्चकाशे ॥ १३-४५ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“જ્ઞાતૃદ્રવ્યં તાવત્ સ્વયં અતિરસાત્ ઉચ્ચૈઃ ચકાશે” (જ્ઞાતૃદ્રવ્યં) ચેતનવસ્તુ (તાવત્) વર્તમાન કાળે (સ્વયં) પોતાની મેળે (અતિરસાત્) અત્યંત પોતાના સ્વાદ સહિત (ઉચ્ચૈઃ) સર્વ પ્રકારે (ચકાશે) પ્રગટ થઈ શું કરીને? “વિશ્વં વ્યાપ્ય” (વિશ્વં) સમસ્ત જોયોને (વ્યાપ્ય) પ્રત્યક્ષપણે પ્રતિબિંબિત કરીને. ત્રણ લોકને કોના વડે જાણે છે? “પ્રસમવિકસદ્વ્યક્તચિન્માત્રશક્ત્યા” (પ્રસમ) બહાતકારથી (વિકસત્) પ્રકાશમાન છે (વ્યક્ત) પ્રગટપણે એવો છે જે (ચિન્માત્રશક્ત્યા) જ્ઞાનગુણસ્વભાવ તેના વડે જાણ્યા છે ત્રણ લોક જેણે એવી છે. વળી શું કરીને? “इत्थं ज्ञानक्रकचकलनात्

પાટનં નાટયિત્વા ” (इत्यं) પૂર્વોક્તા વિધિથી (જ્ઞાન) ભેદબુદ્ધિરૂપી (વ્રજ) કરવતના (કલનાત) વારંવાર અભ્યાસથી (પાટનં) જીવ-અજીવની લિન્નરૂપ બે ફાંડ (વિભાગ) (નાટયિત્વા) કરીને. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જીવ-અજીવની બે ફાંડ તો જ્ઞાનરૂપી કરવત વડે કરી, તે પહેલાં તેઓ કેવા રૂપે હતાં ? ઉત્તર— “ યાવત્ જીવાજીવૌ સ્ફુટવિષ્ટનં ન એવ પ્રયાતઃ ” (યાવત્) અતંત કાળથી માંડીને (જીવાજીવૌ) જીવ અને કર્મનો એકપિંડરૂપ પર્યાય (સ્ફુટવિષ્ટનં) પ્રગટપણે લિન્નલિન્ન (ન એવ પ્રયાતઃ) થયો નહોતો. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે સુવર્ણ અને પાપાણુ મળેલાં ચાદ્યાં આવે છે, અને લિન્નલિન્નરૂપ છે તોપણ અગ્નિના સંયોગ વિના પ્રગટપણે લિન્ન થતાં નથી, અગ્નિનો સંયોગ જ્યારે પામે ત્યારે જ તત્કાળ લિન્નલિન્ન થાય છે; તેવી રીતે જીવ અને કર્મનો સંયોગ અતાદિથી ચાલ્યો આવે છે, અને જીવ-કર્મ લિન્નલિન્ન છે તોપણ શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ વિના પ્રગટપણે લિન્નલિન્ન થતાં નથી; જે કાળે શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ થાય છે તે કાળે લિન્નલિન્ન થાય છે. ૧૩-૪૫.

કર્તાકર્મ અધિકાર

(મંદાકિંતા)

एकः कर्ता चिदहमिह मे कर्म कोपादयोऽमी
इत्यज्ञानां शमयदमितः कर्तृकर्मप्रवृत्तिम् ।
ज्ञानज्योतिः स्फुरति परमोदात्तमत्यन्तधीरं
साक्षात्कुर्वन्निरुपधिपृथग्द्रव्यनिर्भासि विश्वम् ॥ १-४६ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ જ્ઞાનજ્યોતિઃ સ્ફુરતિ ” (જ્ઞાનજ્યોતિઃ) શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રકાશ (સ્ફુરતિ) પ્રગટ થાય છે. કેવો છે ? “ પરમોદાત્તમ્ ” સર્વોત્કૃષ્ટ છે. વળી કેવો છે ? “ અત્યન્તધીરં ” ત્રિકાળ શાશ્વત છે. વળી કેવો છે ? “ વિશ્વં સાક્ષાત્ કુર્વત્ ” (વિશ્વં) સકળ જોયવસ્તુને (સાક્ષાત્ કુર્વત્) એક સમયમાં પ્રત્યક્ષપણે જાણે છે. વળી કેવો છે ? “ નિરુપધિ ” સમસ્ત ઉપાધિથી રહિત છે. વળી કેવો છે ? “ પૃથગ્દ્રવ્યનિર્ભાસિ ” (પૃથક્) ભિન્ન-ભિન્નપણે (દ્રવ્યનિર્ભાસિ) સકળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો જાણુનશીલ છે. શું કરતો થકો પ્રગટ થાય છે ? “ ઇતિ અજ્ઞાનાં કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિ અમિતઃ શમયત્ ” (ઇતિ) ઉક્ત પ્રકારે (અજ્ઞાનાં) જે મિથ્યાદષ્ટિ જીવો છે તેમની (કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિ) કર્તાકર્મપ્રવૃત્તિને અર્થાત્ ‘ જીવવસ્તુ પુદ્ગલકર્મની કર્તા છે ’ એવી પ્રતીતિને (અમિતઃ) સંપૂર્ણપણે (શમયત્) દૂર કરતો થકો. તે કર્તાકર્મપ્રવૃત્તિ કેવી છે ? “ एकः अहम् चित् कर्ता इह अमी कोपादयः मे कर्म ” (एकः) એકલો (अहम्) હું જીવદ્રવ્ય (चित्) ચેતન-સ્વરૂપ (कर्ता) પુદ્ગલકર્મને કરું છું, (इह) એમ લોકો (अमी कोपादयः)

વિદ્યમાનરૂપ છે જે જ્ઞાનાવરણાદિક પિંડ તે (મે) મારું (કર્મ) કૃત્ય છે;—
આણું છે મિથ્યાદષ્ટિનું વિપરીતપણું, તેને દૂર કરતું થકું જ્ઞાન પ્રગટ થાય
છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અહીંથી કર્તૃકર્મ-અધિકારનો પ્રારંભ થાય છે. ૧-૪૬.

(માલિની)

परपरिणतिमुज्झत् खण्डयद्देववादा-
निदमुदितमखण्डं ज्ञानमुच्चण्डमुच्चैः ।

ननु कथमवकाशः कर्तृकर्मप्रवृत्ते-

रिह भवति कथं वा पौद्गलः कर्मबन्धः ॥ २-४७ ॥

અંશાન્વય સહિત અર્થ:—“इदम् ज्ञानम् उदितम्” (इदम्) વિદ્યમાન
છે એવી (જ્ઞાનમ્) ચિદ્રૂપશક્તિ (ઉદિતમ્) પ્રગટ થઈ. ભાવાર્થ આમ છે
કે જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનશક્તિરૂપે તો વિદ્યમાન જ છે, પરંતુ કાળકલ્પિત પામીને
પોતાના સ્વરૂપનું અનુભવશીલ થયું. કેવું થતું થકું જ્ઞાન (ચિદ્રૂપશક્તિ)
પ્રગટ થયું? “परपरिणतिम् उज्झत्” (परपरिणतिम्) જીવ-કર્મની એકત્વબુદ્ધિને
(उज्झत्) છોડતું થકું. વળી શું કરતું થકું? “मेदवादान् खण्डयत्”
(मेदवादान्) ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રોવ્ય અથવા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અથવા ‘આત્માને
જ્ઞાનગુણ વડે અનુભવે છે,’—ઇત્યાદિ અનેક વિકલ્પોને (खण्डयत्) મૂળથી
ઉખાડતું થકું. વળી કેવું છે? “अखण्डं” પૂર્ણ છે. વળી કેવું છે? “उच्चैः
उच्चण्डम्” (उच्चैः) અતિશયરૂપ (उच्चण्डम्) પ્રચંડ છે અર્થાત્ કોઈ વર્જનશીલ
નથી “ननु इह कर्तृकर्मप्रवृत्तेः कथम् अवकाशः” (ननु) અહો શિષ્ય! (इह)
અહીં શુદ્ધજ્ઞાન પ્રગટ થતાં (कर्तृकर्मप्रवृत्तेः) ‘જીવ કર્તા અને જ્ઞાનાવરણાદિ
પુદ્ગલપિંડ કર્મ’ એવો વિપરીતપણે બુદ્ધિનો વ્યવહાર તેનો (कथम् अवकाशः)
અવસર કેવો? ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં અંધકારનો
અવસર નથી તેમ શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ થતાં વિપરીતરૂપ મિથ્યાત્વબુદ્ધિનો
પ્રવેશ નથી. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે શુદ્ધજ્ઞાનનો અનુભવ થતાં માત્ર
વિપરીત બુદ્ધિ મટે છે કે કર્મબંધ મટે છે? ઉત્તર આમ છે કે વિપરીત
બુદ્ધિ મટે છે, કર્મબંધ પણ મટે છે. “इह पौद्गलः कर्मबन्धः वा कथं भवति”
(इह) વિપરીત બુદ્ધિ મટતાં (पौद्गलः) પુદ્ગલસંબંધી છે જે દ્રવ્યપિંડરૂપ

(કર્મવધઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનુ આગમન (વા કયં ભવતિ) તે પણ કેમ થઈ શકે ? ૨-૪૭.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

इत्येवं विरचय्य सम्प्रति परद्रव्यान्निवृत्तिं परां
स्वं विज्ञानघनस्वभावमभयादास्तिष्ठन्नुवानः परम् ।

अज्ञानोत्थितकर्तृकर्मकलनात् क्लेशान्निवृत्तः स्वयं

ज्ञानीभूत इतश्चकास्ति जगतः साक्षी पुराणः पुमान् ॥ ૩-૪૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“પુમાન્ સ્વયં જ્ઞાનીભૂતઃ ઇતઃ જગતઃ સાક્ષી
ચકાસ્તિ” (પુમાન્) જીવદ્રવ્ય (સ્વયં જ્ઞાનોભૂતઃ) પોતાની મેળે પોતાના શુદ્ધ
સ્વરૂપના અનુભવનમાં સમર્થ થયું થકું, (ઇતઃ) આહીંથી શરૂ કરીને, (જગતઃ
સાક્ષી) સંકળ દ્રવ્યસ્વરૂપનું જાણુનશીલ થઈને (ચકાસ્તિ) શોભે છે. ભાવાર્થ
આમ છે કે જ્યારે જીવને શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે ત્યારે સંકળ પર-
દ્રવ્યરૂપ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ વિષે ઉદાસીનપણું થાય છે. કેવું છે જીવ-
દ્રવ્ય ? “પુરાણઃ” દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનાદિનિધન છે. વળી કેવું છે ?
“ક્લેશાન્નિવૃત્તઃ” (ક્લેશાન્) કલેશથી અર્થાત્ દુઃખથી (નિવૃત્તઃ) રહિત છે.
કેવો છે કલેશ ? “અજ્ઞાનોત્થિતકર્તૃકર્મકલનાત્” (અજ્ઞાન) જીવ-કર્મના એક-
સંસ્કારરૂપ જૂઠા અનુભવથી (ઉત્થિત) નીપજી છે (કર્તૃકર્મકલનાત્) ‘જીવ
કર્તા અને જીવનું કૃત્ય જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યપિંડ’ એવી વિપરીત પ્રતીતિ જેને,
એવો છે. વળી કેવી છે જીવવસ્તુ ? “ઇતિ एवं सम्प्रति परद्रव्यात् परां निवृत्तिं
विरचय्य स्वं आस्तिष्ठन्नुवानः” (ઇતિ) આટલા (एवं) પૂર્વોક્ત પ્રકારે (सम्प्रति)
વિદ્યમાન (परद्रव्यात्) પરવસ્તુ જે દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ તેનાથી (निवृत्तिं)
સર્વથા ત્યાગણુદ્ધિ (પરાં) મૂળથી (विरचय्य) કરીને (स्वं) ‘સ્વ’ને અર્થાત્
શુદ્ધ ચિદ્રૂપને (आस्तिष्ठन्नुवानः) આસ્વાદતી થકી. કેવો છે ‘સ્વ’ ? “विज्ञान-
घनस्वभावम्” (विज्ञानघन) શુદ્ધ જ્ઞાનનો સમૂહ છે (स्वभावम्) સર્વસ્વ જેનું
એવો છે. વળી કેવો છે ‘સ્વ’ ? “परम्” સદા શુદ્ધસ્વરૂપ છે. “अभयात्”
(जिववस्तु शुद्ध चिद्रूपने) સાત ભયથી રહિતપણે આસ્વાદે છે. ૩-૪૮.

(શાસ્ત્રવિદ્વિત)

વ્યાપ્યવ્યાપકતા તદાત્મનિ ભવેન્નૈવાતદાત્મન્યપિ
 વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસમ્ભવમૃતે કા કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ ।
 ઇત્યુદામવિવેકઘસ્મરમહોભારેણ મિન્દંસ્તમો
 જ્ઞાનીભૂય તદા સ એષ લમિનઃ કર્તૃત્વશૂન્યઃ પુમાન્ ॥ ૪-૪૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તદા સ એષ પુમાન્ કર્તૃત્વશૂન્યઃ ભસિતઃ”
 (તદા) તે કાળે (સ એષ પુમાન્) જે જીવ અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વરૂપ
 પરિણામો હતો તે જ જીવ (કર્તૃત્વશૂન્યઃ ભસિતઃ) કર્મ કરવાથી રહિત થયો.
 કેવો છે જીવ ? “જ્ઞાનીભૂય તમઃ મિન્દન્” (જ્ઞાનીમૂય) અનાદિથી મિથ્યાત્વરૂપ
 પરિણામતાં જીવ-કર્મના એકપર્યાયસ્વરૂપ પરિણામતો હતો તે છૂટ્યું, શુદ્ધ-
 ચેતન-અનુભવ થયો, એમ થતાં (તમઃ) મિથ્યાત્વરૂપ અધિકાર (મિન્દન્)
 છેલ્લો થકો. કોના વડે મિથ્યાત્વ-અધિકાર છૂટ્યો ? “ઈતિ ઉદામવિવેકઘસ્મર-
 મહોભારેણ” (ઈતિ) જે કહ્યો છે, (ઉદામ) બળવાન છે એવા (વિવેક) ભેદજ્ઞાનરૂપી
 (ઘસ્મરમહોભારેણ) સૂર્યના તેજના સમૂહ વડે. હવે જે વિચારતાં ભેદજ્ઞાન થાય
 છે તે જ કહે છે—“વ્યાપ્યવ્યાપકતા તદાત્મનિ ભવેત્” (વ્યાપ્ય) સમસ્ત
 ગુણરૂપ અને પર્યાયરૂપ ભેદ-વિકલ્પો તથા (વ્યાપકતા) એક દ્રવ્યરૂપ વસ્તુ
 (તદાત્મનિ) એક સત્ત્વરૂપ વસ્તુમાં (ભવેત્) હોય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ
 મુવાળું પીણું, ભારે, ચીકણું એમ કહેવા માટે છે, પરંતુ એક સત્ત્વ છે તેમ
 જીવદ્રવ્ય જ્ઞાતા. દયા એમ કહેવા માટે છે, પરંતુ એક સત્ત્વ છે. એ પ્રમાણે
 એક સત્ત્વમાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકતા હોય છે અર્થાત્ ભેદબુદ્ધિ કરવામાં આવે તો
 વ્યાપ્ય-વ્યાપકતા હોય છે. વિવરણઃ—વ્યાપક અર્થાત્ દ્રવ્ય-પરિણામી પોતાના
 પરિણામનો કર્તા હોય છે; વ્યાપ્ય અર્થાત્ તે પરિણામ દ્રવ્યે કર્યા. જેમાં
 (એક સત્ત્વમાં) આવો ભેદ કરવામાં આવે તો થાય છે, ન કરવામાં આવે
 તો નથી થતો. “અત્તદાત્મનિ અપિ ન એવ” (અત્તદાત્મનિ) જીવસત્ત્વથી પુદ્ગલ-
 દ્રવ્યનું સત્ત્વ ભિન્ન છે, (અપિ) નિશ્ચયથી (ન એવ) વ્યાપ્ય-વ્યાપકતા નથી.
 ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ ઉપચારભાવથી દ્રવ્ય પોતાના પરિણામનો કર્તા છે,
 તે જ પરિણામ દ્રવ્યથી કરાયેલો છે તેમ અન્ય દ્રવ્યનો કર્તા અન્ય દ્રવ્ય
 ઉપચારભાવથી પણ નથી, કારણ કે એક સત્ત્વ નથી, ભિન્ન સત્ત્વ છે.

“વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસમ્ભવમ્ ઋતે કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ કા” (વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ) પરિણામ-પરિણામીમાત્ર ભેદની (સમ્ભવં) ઉત્પત્તિ (ઋતે) વિના (કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ કા) ‘જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મિણો કર્તા જીવદ્રવ્ય’ એવો અનુભવ ઘટતો નથી, કારણ કે જીવદ્રવ્ય પુદ્ગલદ્રવ્ય એક સત્તા નથી, ભિન્ન સત્તા છે. આવા જ્ઞાનસૂચક વડે મિથ્યાત્વરૂપ અધિકાર મટે છે અને જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. ૪-૪૯.

(અગ્રધરા)

જ્ઞાની જ્ઞાનન્નપીમાં સ્વપરપરિણતિ પુદ્ગલશ્રાપ્યજ્ઞાનન્
વ્યાપ્તૃવ્યાપ્યત્વમન્તઃ કલયિતુમસહૌ નિત્યમત્યન્તભેદાત્ ।
અજ્ઞાનાત્કર્તૃકર્મભ્રમમતિરનયોર્ભાતિ તાવન્ન યાવત્
વિજ્ઞાનાર્ચિશ્ચકાસ્તિ ક્રકચવદદયં ભેદમુત્પાદ્ય સઘઃ ॥ ૫-૫૦ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“યાવત્ વિજ્ઞાનાર્ચિઃ ન ચકાસ્તિ તાવત્
અનયોઃ કર્તૃકર્મભ્રમમતિઃ અજ્ઞાનાત્ ભાતિ” (યાવત્) જોડલો કાળ (વિજ્ઞાનાર્ચિઃ)
ભેદજ્ઞાનરૂપ અનુભવ (ન ચકાસ્તિ) પ્રગટ થતો નથી (તાવત્) તેટલો કાળ
(અનયોઃ) જીવ-પુદ્ગલ વિષે (કર્તૃ-કર્મ-ભ્રમમતિઃ) ‘જ્ઞાનાવરણાદિને કર્તા
જીવદ્રવ્ય’ એવી છે જે મિથ્યા પ્રતીતિ તે (અજ્ઞાનાત્ ભાતિ) અજ્ઞાનપણાથી છે;
વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું તો નથી. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે ‘જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મિણો
કર્તા જીવ’ તે અજ્ઞાનપણું છે, તે કઈ રીતે છે? “જ્ઞાની પુદ્ગલઃ ચ વ્યાપ્ત-
વ્યાપ્યત્વમ્ અન્તઃ કલયિતુમ્ અસહૌ” (જ્ઞાનો) જ્ઞાની અર્થાત્ જીવવસ્તુ (ચ)
અને (પુદ્ગલઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મિણિંડ (વ્યાપ્તૃ-વ્યાપ્યત્વમ્) પરિણામી-પરિણામ-
ભાવે (અન્તઃ કલયિતુમ્) એક સંકેતભણરૂપ થવાને (અસહૌ) અસમર્થ છે, કેમ કે
“નિત્યમ્ અત્યન્તભેદાત્” (નિત્યમ્) દ્રવ્યસ્વભાવથી (અત્યન્તભેદાત્) અત્યન્ત
ભેદ છે. વિવરણ—જીવદ્રવ્યના ભિન્ન પ્રદેશ ચૈતન્યસ્વભાવ, પુદ્ગલદ્રવ્યના
ભિન્ન પ્રદેશ અચેતનસ્વભાવ,—એ રીતે ભેદ ઘણો છે. કેવો છે જ્ઞાની?
“इमां स्वपरपरिणतिं जानन् अपि” (इमां) પ્રસિદ્ધ છે એવાં (સ્વ) પોતાનાં
અને (પર) સમસ્ત જોયવસ્તુઓનાં (परिणतिं) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો અથવા
ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌઢ્યનો (जानन्) જાણતા છે. (अपि) (જીવ તો) એવા છે. તો

પછી કેવું છે પુદ્ગલ ? તે જ કહે છે—“ (इमां स्वपरपरिणतिं) अज्ञानम् ” (इमां) अगट છે એવાં (स्व) પોતાનાં અને (पर) અન્ય સમસ્ત પરદ્રવ્યોનાં (परिणतिं) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય આદિને (अज्ञानम्) નથી જાણતું—એવું છે પુદ્ગલદ્રવ્ય. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય જ્ઞાતા છે, પુદ્ગલકર્મ જ્ઞેય છે—એવો જીવને અને કર્મને જ્ઞેયજ્ઞાયકસંબંધ છે તોપણ વ્યાપ્યવ્યાપકસંબંધ નથી; દ્રવ્યોત્તું અત્યન્ત ભિન્નપણું છે, એકપણું નથી. કેવો છે ભેદજ્ઞાનરૂપ અનુભવ ? “ अयं क्रकचवत् सद्यः मेदं उत्पाद्य ” જેણે કરવતની માફક શીઘ્ર જ જીવ અને પુદ્ગલનો ભેદ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ૫-૫૦

(આર્થ)

यः परिणमति स कर्ता यः परिणामो भवेत्तु तत्कर्म ।

या परिणतिः क्रिया सा त्रयमपि भिन्नं न वस्तुतया ॥ ६-५१ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“યઃ પરિણમતિ સ કર્તા ભવેત્” (યઃ) જે કોઈ સત્તામાત્ર વસ્તુ તે (પરિણમતિ) જે કોઈ અવસ્થા છે તે-રૂપ પોતે જ છે તેથી (સ કર્તા ભવેત્) તે અવસ્થાની તે સત્તામાત્ર વસ્તુ ‘કર્તા’ પણ હોય છે; અને આમ કહેવું વિરુદ્ધ પણ નથી, કારણ કે અવસ્થા પણ છે. “યઃ પરિણામઃ તત્ કર્મ” (યઃ પરિણામઃ) તે દ્રવ્યનો જે કોઈ સ્વભાવ—પરિણામ છે (તત્ કર્મ) તે—દ્રવ્યનો પરિણામ—‘કર્મ’ એ નામથી કહેવાય છે. “યા પરિણતિઃ સા ક્રિયા” (યા પરિણતિઃ) દ્રવ્યતું જે કંઈ પૂર્વ અવસ્થાથી ઉત્તર અવસ્થારૂપ થવું (સા ક્રિયા) તેનું નામ ‘ક્રિયા’ કહેવાય છે. જેવી રીતે માટી ઘટરૂપ થાય છે તેથી માટી ‘કર્તા’ કહેવાય છે, નીપજેલો ઘડો ‘કર્મ’ કહેવાય છે તથા માટીપિંડથી ઘડારૂપ થવું ‘ક્રિયા’ કહેવાય છે; તેવી જ રીતે સત્ત્વરૂપ વસ્તુ ‘કર્તા’ કહેવાય છે, તે દ્રવ્યનો નીપજેલો પરિણામ ‘કર્મ’ કહેવાય છે અને તે ક્રિયારૂપ થવું ‘ક્રિયા’ કહેવાય છે. “વસ્તુતયા ત્રયં અપિ ન ભિન્નં” (વસ્તુતયા) સત્તામાત્ર વસ્તુના સ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં (ત્રયમ્) કર્તા-કર્મ-ક્રિયા એવા ત્રણ ભેદ (અપિ) નિશ્ચયથી (ન ભિન્નં) ત્રણ સત્ત્વ નો નથી. એક જ સત્ત્વ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે કર્તા-કર્મ-ક્રિયાતું સ્વરૂપ નો આ પ્રકાર છે, તેથી જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યપિંડરૂપ કર્મનો કર્તા

જીવદ્રવ્ય છે એમ જાણવું જૂઠું છે; કેમ કે જીવદ્રવ્યનું અને પુદ્ગલદ્રવ્યનું એક સત્ત્વ નથી (ત્યાં) કર્તા-કર્મ-ક્રિયાની ઘટના કેવી? ૬-૫૧.

(આર્થા)

एकः परिणमति सदा परिणामो जायते सदैकस्य ।

एकस्य परिणतिः स्यादनेकमप्येकमेव यतः ॥ ७-५२ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“સદા એકઃ પરિણમતિ” (સદા) ત્રણે કાળે (એકઃ) સત્તામાત્ર વસ્તુ (પરિણમતિ) પોતાનામાં અવસ્થાન્તરરૂપ થાય છે; “સદા એકસ્ય પરિણામઃ જાયતે” (સદા) ત્રિકાળગોચર (એકસ્ય) સત્તામાત્ર છે વસ્તુ તેની (પરિણામઃ જાયતે) અવસ્થા વસ્તુરૂપ છે; [ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સત્તામાત્ર વસ્તુ અવસ્થારૂપ છે તેમ અવસ્થા પણ વસ્તુરૂપ છે;] “પરિણતિઃ એકસ્ય સ્યાત્” (પરિણતિઃ) ક્રિયા (એકસ્ય સ્યાત્) તે પણ સત્તામાત્ર વસ્તુની છે; [ભાવાર્થ આમ છે કે ક્રિયા પણ વસ્તુમાત્ર છે, વસ્તુથી ભિન્ન સત્ત્વ નથી;] “યતઃ અનેકમ્ અપિ એકમ્ એવ” (યતઃ) કારણ કે (અનેકમ્) એક સત્ત્વના કર્તા-કર્મ-ક્રિયારૂપ ત્રણ ભેદ (અપિ)—એવું પણ ભેદ છે તોપણ (એકમ્ એવ) સત્તામાત્ર વસ્તુ છે, ત્રણેય વિકલ્પો જૂઠા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યરૂપ પુદ્ગલપિંડ-કર્મનો કર્તા જીવવસ્તુ છે એવું જાણપણું મિથ્યાજ્ઞાન છે, કેમ કે એક સત્ત્વમાં કર્તા-કર્મ-ક્રિયા ઉપચારથી કહેવાય છે; ભિન્ન સત્ત્વરૂપ છે જે જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય તેમને કર્તા-કર્મ-ક્રિયા ક્યાંથી ઘટશે? ૭-૫૨.

(આર્થા)

नोभौ परिणमतः खलु परिणामो नोभयोः प्रजायेत ।

उभयोर्न परिणतिः स्याद्यदनेकमनेकमेव सदा ॥ ८-૫૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ખલુ ઉભૌ ન પરિણમતઃ” (ખલુ) એવો નિશ્ચય છે કે (ઉભૌ) એક ચેતનાલક્ષણ જીવદ્રવ્ય અને એક અચેતન કર્મ-પિંડરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્ય (ન પરિણમતઃ) મળીને એકપરિણામરૂપે પરિણમતાં નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય પોતાની શુદ્ધ ચેતનારૂપે અથવા અશુદ્ધ ચેતનારૂપે વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે પરિણમે છે, પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ પોતાના

અચેતન લક્ષણરૂપે—શુદ્ધ પરમાણુરૂપે અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડરૂપે પોતાનામાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે પરિણમે છે, વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું તો છે પરંતુ જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય બંને મળીને, અશુદ્ધ ચેતનારૂપ છે જે રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ તે-રૂપે પરિણમે છે એમ તો નથી; અથવા જીવ અને પુદ્ગલ મળીને જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મપિંડરૂપે પરિણમે છે એમ તો નથી;] “ઉભયોઃ પરિણામઃ ન પ્રજાયેત” (ઉભયોઃ) જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય તેમના (પરિણામઃ) બંને મળીને એકપર્યાયરૂપ પરિણામ (ન પ્રજાયેત) થતા નથી; “ઉભયો પરિણતિઃ ન સ્યાત્” (ઉભયોઃ) જીવ અને પુદ્ગલની (પરિણતિઃ) મળીને એક ક્રિયા (ન સ્યાત્) થતી નથી;—વસ્તુનું સ્વરૂપ આતું જ છે; “યતઃ અનેકમ્ અનેકમ્ એવ સદા” (યતઃ) કારણ કે (અનેકમ્) ભિન્ન સત્તારૂપ છે જીવ-પુદ્ગલ (અનેકમ્ એવ સદા) તે તો જીવ-પુદ્ગલ સદાય ભિન્નરૂપ છે, એકરૂપ કેમ થઈ શકે? ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય-પુદ્ગલદ્રવ્ય ભિન્ન સત્તારૂપ છે તે બે પહેલાં ભિન્ન સત્તાપણું છોડી એક સત્તારૂપ થાય તો પછી કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપણું ઘટે. તે તો એકરૂપ થતાં નથી તેથી જીવ-પુદ્ગલનું પરસ્પર કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપણું ઘટતું નથી. ૮-૫૩.

(આર્થ)

नैकस्य हि कर्तारौ द्वौ स्तो द्वे कर्मणी न चैकस्य ।

नैकस्य च क्रिये द्वे एकमनेकं यतो न स्यात् ॥ ૯-૫૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—અહીં કોઈ મતાન્તર નિરૂપણે કે દ્રવ્યની અનન્ત શક્તિઓ છે, તો એક શક્તિ એવી પણ હશે કે એક દ્રવ્ય બે દ્રવ્યોના પરિણામને કરે; જેવી રીતે જીવદ્રવ્ય પોતાના અશુદ્ધ ચેતનારૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામને વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે કરે તેવી જ રીતે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડને વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે કરે. ઉત્તર આમ છે કે દ્રવ્યને અનન્ત શક્તિઓ તો છે પરંતુ એવી શક્તિ તો કોઈ નથી કે જેનાથી, જેવી રીતે પોતાના ગુણ સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે છે તેવી જ રીતે પરદ્રવ્યના ગુણ સાથે પણ વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે થાય. “હિ એકસ્ય દ્વૌ કર્તારૌ ન” (હિ) નિશ્ચયથી (એકસ્ય) એક પરિણામના (દ્વૌ કર્તારૌ ન) બે દ્રવ્ય કર્તા નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે અશુદ્ધ ચેતનારૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામનું જેવી રીતે વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે

જીવદ્રવ્ય કર્તા છે તેવી જ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ અશુદ્ધ ચેતનારૂપ રાગ-
દ્વેષ-મોહપરિણામનું કર્તા છે એમ તો નથી; જીવદ્રવ્ય પોતાના રાગ-દ્વેષ-
મોહપરિણામનું કર્તા છે, પુદ્ગલદ્રવ્ય કર્તા નથી;] “એકસ્ય દ્વે કર્મણી ન
સ્તઃ” (એકસ્ય) એક દ્રવ્યના (દ્વે કર્મણો ન સ્તઃ) બે પરિણામ હોતા નથી;
[ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે જીવદ્રવ્ય રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ ચેતના-
પરિણામનું વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે કર્તા છે તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણાદિ અચેતન
કર્મનો કર્તા જીવ છે એમ તો નથી; પોતાના પરિણામનો કર્તા છે, અચેતન-
પરિણામરૂપ કર્મનો કર્તા નથી;] “ચ એકસ્ય દ્વે ક્રિયે ન” (ચ) વળી
(એકસ્ય) એક દ્રવ્યની (દ્વે ક્રિયે ન) બે ક્રિયા હોતી નથી; [ભાવાર્થ આમ
છે કે જીવદ્રવ્ય જેવી રીતે ચેતનપરિણતિરૂપ પરિણમે છે તેવી જ રીતે
અચેતનપરિણતિરૂપ પરિણમનું હોય એમ તો નથી;] “યતઃ એકમ્ અનેકં
ન સ્યાત્” (યતઃ) કારણ કે (એકમ્) એક દ્રવ્ય (અનેકં ન સ્યાત્) બે દ્રવ્યરૂપ
કેમ થાય? ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય એક ચેતનદ્રવ્યરૂપ છે તે બે પહેલાં
અનેક દ્રવ્યરૂપ થાય તો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનું કર્તા પણ થાય, પોતાના રાગ-
દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ ચેતનપરિણામનું પણ કર્તા થાય; પણ એમ તો છે નહિ.
અનાદિનિધન જીવદ્રવ્ય એકરૂપ જ છે, તેથી પોતાના અશુદ્ધ ચેતન પરિણામનું
કર્તા છે, અચેતનકર્મનું કર્તા નથી. આવું વસ્તુસ્વરૂપ છે. ૯-૫૪.

(શાહલવિમ્બિત)

આસંસારત્ત એવ ધાવતિ પરં કુર્વેહમિત્યુચ્ચકૈ-

દુર્વારં નનુ મોહિનામિહ મહાહઙ્ગારૂપં તમઃ ।

તદુભૂતાર્થપરિગ્રહેણ વિલયં યદ્યેકવારં વ્રજેત્

તત્કિ જ્ઞાનઘનસ્ય વન્ધનમહો ભૂયો ભવેદાત્મનઃ ॥ ૧૦-૫૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“નનુ મોહિનામ્ અહમ્ કુર્વેંં ઇતિ તમઃ
આસંસારતઃ એવ ધાવતિ” (નનુ) અહો જીવ! (મોહિનામ્) મિથ્યાદષ્ટિ જીવોનો
(અહમ્ કુર્વેંં ઇતિ તમઃ) ‘જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો કર્તા જીવ છે’ એવો છે જે
મિથ્યાત્વરૂપ અધિકાર તે (આસંસારતઃ એવ ધાવતિ) અનાદિ કાળથી એક-
સંતાનરૂપ આત્મે આત્મે છે. કેવો છે મિથ્યાત્વરૂપી અધિકાર? “પરં”

પરદ્રવ્યસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે? “ઉચ્ચકૈઃ દુર્વારં” અતિશય ધીઠ છે. વળી કેવો છે? “મહાહંકારરૂપ” (મહાહંકાર) ‘હું’ દેવ, હું મનુષ્ય, હું તિર્યચ, હું નારક’ એવી જે કર્મના પર્યાયમાં આત્મબુદ્ધિ (રૂપ) તે જ છે સ્વરૂપ જેનું એવો છે. “યદિ તદ્ ભૂતાર્થપરિગ્રહેણ એકવારં વિલયં વ્રજેત્” (યદિ) જે કદી, (તત્) એવો છે જે મિથ્યાત્વ-અધિકાર તે (ભૂતાર્થપરિગ્રહેણ) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ વડે (એકવારં) અનતર્મુદ્ધર્તમાત્ર (વિલયં વ્રજેત્) વિનાશને પામે તો, [ભાવાર્થ આમ છે કે જીવને યદ્યપિ મિથ્યાત્વ-અધિકાર અનન્ત કાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે તથાપિ જે સમ્યક્ત્વ થાય તો મિથ્યાત્વ છૂટે, જે એક વાર છૂટે તો,] “અહો તત્ આત્મનઃ મૂયઃ વન્ધનં કિં ભવેત્” (અહો) હે જીવ! (તત્) તે કારણથી (આત્મનઃ) આત્માને અર્થાત્ જીવને (મૂયઃ) ફરીને (વન્ધનં કિં ભવેત્) એકત્વબુદ્ધિ શું થાય? અર્થાત્ ન થાય. કેવો છે આત્મા? “જ્ઞાનવનસ્ય” જ્ઞાનનો સમૂહ છે. ભાવાર્થ—શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં સંસારમાં પરિભ્રમણ થતું નથી. ૧૦-૫૫.

(અનુક્રૂપ)

આત્મભાવાન્ કરોત્યાત્મા પરમાવાન્ સદા પરઃ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો ભાવાઃ પરસ્ય પર એવ તે ॥ ૧૧-૫૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“આત્મા આત્મભાવાન્ કરોતિ” (આત્મા) જીવદ્રવ્ય (આત્મભાવાન્) પોતાના શુદ્ધચેતનારૂપ અથવા અશુદ્ધચેતનારૂપ રાગ-ક્રેપ-મોહભાવ, (કરોતિ) તે-રૂપે પરિણમે છે. “પરઃ પરમાવાન્ સદા કરોતિ” (પરઃ) પુદ્ગલદ્રવ્ય (પરમાવાન્) પુદ્ગલદ્રવ્યના જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ પર્યાયને (સદા) ત્રણે કાળે (કરોતિ) કરે છે. “હિ આત્મનઃ ભાવાઃ આત્મા એવ” (હિ) નિઘાયથી (આત્મનઃ ભાવાઃ) જીવના પરિણામ (આત્મા એવ) જીવ જ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ચેતનપરિણામને જીવ કરે છે, તે ચેતનપરિણામ પણ જીવ જ છે. દ્રવ્યાન્તર થયું નથી. “પરસ્ય તે પરઃ એવ” (પરસ્ય) પુદ્ગલદ્રવ્યના (તે) પરિણામ (પરઃ એવ) પુદ્ગલદ્રવ્ય છે, જીવદ્રવ્ય થયું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનું કર્તા પુદ્ગલ છે અને વસ્તુ પણ પુદ્ગલ છે. દ્રવ્યાન્તર નથી. ૧૧-૫૬.

(વસંતતિલકા)

અજ્ઞાનતસ્તુ સતૃણામ્યવહારકારી
જ્ઞાનં સ્વયં કિલ ભવન્નપિ રજ્યતે યઃ ।
પીત્વા દધીક્ષુમધુરામ્લરસાતિગૃહ્ય
ગાં દોગ્ધિ દુગ્ધમિવ નૂનમસૌ રસાલમ્ ॥ ૧૨-૫૭ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“યઃ અજ્ઞાનતઃ તુ રજ્યતે” (યઃ) જે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (અજ્ઞાનતઃ તુ) મિથ્યા દૃષ્ટિથી જ (રજ્યતે) કર્મની વિચિત્રતામાં પોતાપાણું જાણીને રંજાયમાન થાય છે તે, [તે જીવ કેવો છે?] “સતૃણામ્યવહારકારી” (સતૃણ) ધાસ સહિત (અમ્યવહારકારી) આહાર કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ હાથી અન્ન-ધાસ મળેલાં જ બરાબર જાણીને ખાય છે, ધાસનો અને અન્નનો વિવેક કરતો નથી, તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કર્મની મામત્રીને પોતાની જાણે છે, જીવનો અને કર્મનો વિવેક કરતો નથી. કેવો છે? “કિલ સ્વયં જ્ઞાનં ભવન્ અપિ” (કિલ સ્વયં) નિશ્ચયથી સ્વરૂપમાંની અપેક્ષાએ (જ્ઞાનં ભવન્ અપિ) જોડે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. વળી જીવ કેવો છે? “અસૌ નૂનમ્ રસાલમ્ પીત્વા ગાં દુગ્ધમ્ દોગ્ધિ ઇવ” (અસૌ) આ છે જે વિદ્યમાન જીવ (નૂનમ્) નિશ્ચયથી (રસાલમ્) શિખંડ (પીત્વા) પીને એમ માને છે કે (ગાં દુગ્ધમ્ દોગ્ધિ ઇવ) જાણે ગાયનું દૂધ પીએ છે. શાનાથી? “દધીક્ષુમધુરામ્લરસાતિ-ગૃહ્ય” (દધીક્ષુ) શિખંડમાં (મધુરામ્લરસ) મીઠા અને ખાટા સ્વાદની (અતિગૃહ્ય) અતિશય આસક્તિથી. ભાવાર્થ આમ છે કે સ્વાદલંપટ થયો થકો શિખંડ પીએ છે, સ્વાદભેદ કરતો નથી. એવું નિર્ભેદપાણું માને છે કે જેવું ગાયનું દૂધ પીતાં નિર્ભેદપાણું માનવામાં આવે છે. ૧૨-૫૭.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

અજ્ઞાનાત્ મૃગાતૃષ્ણિકાં જલધિયા ધાવન્તિ પાતું મૃગા
અજ્ઞાનાત્તમસિ દ્રવન્તિ ભુજગાધ્યાસેન રજ્જૌ જનાઃ ।
અજ્ઞાનાચ્ચ વિકલ્પચક્રકરણાદ્રાતોત્તરગ્જાન્ધિવન
શુદ્ધજ્ઞાનમયા અપિ મ્વયમમી કર્ત્વીભવંત્યાકુલાઃ ॥ ૧૩-૫૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અમી સ્વયમ્ શુદ્ધજ્ઞાનમયાઃ અપિ અજ્ઞાનાત્ આકુલાઃ કર્ત્રીભવન્તિ” (અમો) સર્વ સંસારી મિથ્યાદૃષ્ટિ હવ (સ્વયમ્) સહજથી (શુદ્ધજ્ઞાનમયાઃ) શુદ્ધસ્વરૂપ છે (અપિ) તોપણ (અજ્ઞાનાત્) મિથ્યા દૃષ્ટિને લીધે (આકુલાઃ) આકુલિત થતા થકા (કર્ત્રીભવન્તિ) બળભેરીથી જ કર્તા થાય છે. શા કારણથી? “વિકલ્પચક્રકરણાત્” (વિકલ્પ) અનેક રાગાદિના (ચક્ર) સમૂહને (કરણાત્) કરવાથી. કેની માફક? “વાતોત્તરજ્ઞાન્વિધવત્” (વાત) પવનથી (ઉત્તરજ્ઞ) ડોલતા-ઊછળતા (અવિધવત્) સમુદ્રની માફક. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે સમુદ્ર સ્વરૂપે નિશ્ચળ છે, પવનથી પ્રેરિત થઈને ઊછળે છે અને ઊછળવાનો કર્તા પણ થાય છે, તેવી રીતે હવદ્રવ્ય સ્વરૂપથી અકર્તા છે, કર્મસંયોગથી વિભાવરૂપે પરિણમે છે તેથી વિભાવ પણાનો કર્તા પણ થાય છે; પરંતુ અજ્ઞાનથી, સ્વભાવ તો નથી. દૃષ્ટાન્ત કહે છે—“મૃગાઃ મૃગતૃષ્ણિકાં અજ્ઞાનાત્ જલધિયા પાતું ધાવન્તિ” (મૃગાઃ) જેમ હરણા (મૃગતૃષ્ણિકાં) મૃગજળને (અજ્ઞાનાત્) મિથ્યા પ્રાન્તિથી (જલધિયા) પાણીની શુદ્ધિએ (પાતું ધાવન્તિ) પીવા માટે દોડે છે અને “જનાઃ રજ્જીં તમસિ (તમસિ) અધિકાર વિધે (અજ્ઞાનાત્) પ્રાન્તિને લીધે (મુજગાધ્યાસેન) સર્પની શુદ્ધિથી (દ્રવન્તિ) ડરે છે. ૧૩-૫૮.

(વસંતતિલકા)

જ્ઞાનાદિવેચકતયા તુ પરાત્મનોર્યો
જ્ઞાનાતિ હંસ ઇવ વાઃપયમોર્વિશેષમ્ ।
ચૈતન્યધાતુમચલં સ સદાધિરૂદ્ધો
જાનીત ઇવ હિ કોતિ ન કિચ્ચનાપિ ॥ ૧૪-૫૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“યઃ તુ પરાત્મનોઃ વિશેષમ્ જાનાતિ” (યઃ તુ) જે કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હવ (પર) દ્રવ્યકર્મપિંડ અને (પરાત્મનોઃ) શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રનું (વિશેષમ્) ભિન્નપણું (જાનાતિ) અનુભવે છે. શું કરીને અનુભવે છે? “જ્ઞાનાત્ વિવેચકતયા” (જાનાત્) સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા (વિવેચકતયા) લક્ષણ લેઈ કરીને. તેનું વિવરણ—શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર હવનું લક્ષણ, અચેતનપાતું

પુદ્ગલનું લક્ષણ; તેથી જીવ અને પુદ્ગલ ભિન્ન ભિન્ન છે એવો ભેદ ભેદજ્ઞાન કહેવાય છે, દયાન્ત કહે છે—“વાઃપયસોઃ હંસ ઇવ” (વાઃ) પાણી (પયસોઃ) દૂધ (હંસઃ ઇવ) હંસની માફક. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ હંસ દૂધ-પાણી ભિન્ન ભિન્ન કરે છે તેમ જે કોઈ જીવ-પુદ્ગલને ભિન્ન ભિન્ન અનુભવે છે “સઃ હિ જાનીત એવ કિચ્ચનાપિ ન કરોતિ” (સઃ હિ) તે જીવ (જાનીત એવ) જાયક તો છે, (કિચ્ચનાપિ) પરમાણુભાવને પણ (ન કરોતિ) કરતો તો નથી. કેવો છે જ્ઞાની જીવ ? “સઃ સદા અચલં ચૈતન્યધાતું અધિરુદઃ” તે સદા નિશ્ચલ ચૈતન્યધાતુમય આત્માના સ્વરૂપમાં દંઢતાથી રહ્યો છે. ૧૪-૫૯.

(મંદાકાન્તા)

જ્ઞાનાદેવ જ્વલનપયસોરૌણ્યશૈત્યવ્યવસ્થા

જ્ઞાનાદેવોલ્લસતિ લવણસ્વાદભેદવ્યુદાસઃ ।

જ્ઞાનાદેવ સ્વરસવિકસન્નિત્યચૈતન્યધાતોઃ

ક્રોધાદેશ્વ પ્રભવતિ મિદા મિન્દતી કર્તૃભાવમ્ ॥ ૧૫-૬૦ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“જ્ઞાનાત્ એવ સ્વરસવિકસન્નિત્યચૈતન્યધાતોઃ ક્રોધાદેઃ ચ મિદા પ્રભવતિ” (જ્ઞાનાત્ એવ) શુદ્ધ સ્વરૂપમાત્ર વસ્તુને અનુભવ કરતાં જ (સ્વરસ) ચેતનાસ્વરૂપથી (વિકસત્) પ્રકાશમાન છે. (નિત્ય) અવિનશ્વર છે,—એવું જે (ચૈતન્યધાતોઃ) શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ તેનું અને (ક્રોધાદેઃ) અમસ્ત અશુદ્ધ ચેતનારૂપ રાગાદિ પરિણામનું (મિદા) ભિન્નપાણું (પ્રભવતિ) થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—(પ્રશ્નઃ) સામ્યત (હાલમાં) જીવદ્રવ્ય રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતનારૂપે પરિણમ્યું છે ત્યાં તો એમ પ્રતિભાવે છે કે જ્ઞાન કોધરૂપ પરિણમ્યું છે તેથી જ્ઞાન ભિન્ન, કોધ ભિન્ન—એવું અનુભવવું ધાણું જ કંઠણ છે. ઉત્તર આમ છે કે સાચે જ કંઠણ છે, પરંતુ વસ્તુનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિચારતાં ભિન્નપણારૂપ સ્વાદ આવે છે. કેવું છે ભિન્નપાણું ? “કર્તૃભાવં મિન્દતી” (કર્તૃભાવં) ‘કર્મને કર્તા જીવ’ એવી શ્રાન્તિ, તેને (મિન્દતી) મૂળથી દૂર કરે છે. દયાન્ત કહે છે—“એવ જ્વલનપયસોઃ ઔણ્યશૈત્યવ્યવસ્થા જ્ઞાનાત્ ઉલ્લસતિ” (એવ) જેમ (જ્વલન) આગ અને (પયસોઃ) પાણીના (ઔણ્ય) ઉપજીપણા અને (શૈત્ય) શીતપણાનો (વ્યવસ્થા) ભેદ

(જ્ઞાનાત્) નિજસ્વરૂપગ્રાહી જ્ઞાનથી (જલ્લસતિ) પ્રગટ થાય છે તેમ. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ અગ્નિસંયોગથી પાણી ઊતું કરવામાં આવે છે, કહેવામાં પણ ‘ઊતું પાણી’ એમ કહેવાય છે, તોપણ સ્વભાવ વિચારતાં ઉબળપણું અગ્નિનું છે, પાણી તો સ્વભાવથી શીતળ છે—આવું ભેદજ્ઞાન, વિચારતાં ઊપજે છે. બીજું દૃષ્ટાન્ત—“એવ લવણસ્વાદમેદવ્યુદાસઃ જ્ઞાનાત્ જલ્લસતિ” (એવ) જેમ (લવણ) ખારો રસ, તેના (સ્વાદમેદ) વ્યંજનથી ભિન્નપણા વડે ‘ખારો લવણનો સ્વભાવ’ એવું જાણપણું તેનાથી (વ્યુદાસઃ) ‘વ્યંજન ખારું’ એમ કહેવાતું—જાણાતું તે છૂટયું; (આવું) (જ્ઞાનાત્) નિજ સ્વરૂપના જાણપણા દ્વારા (જલ્લસતિ) પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ લવણના સંયોગથી વ્યંજનનો સંભાર કરવામાં આવે છે ત્યાં ‘ખારું વ્યંજન’ એમ કહેવાય છે, જાણાય પણ છે; સ્વરૂપ વિચારતાં ખારું લવણ છે, વ્યંજન જેવું છે તેવું જ છે. ૧૫-૬૦.

(અનુક્રુપ)

અજ્ઞાનં જ્ઞાનમપ્યેવં કુર્વન્નાત્માનમજ્ઞસા ।

સ્વાત્કર્તાત્માત્મભાવસ્ય પરભાવસ્ય ન ક્વચિત્ ॥ ૧૬-૬૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“એવં આત્મા આત્મભાવસ્ય કર્તા સ્યાત્” (એવં) સર્વથા પ્રકારે (આત્મા) આત્મા અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય (આત્મભાવસ્ય કર્તા સ્યાત્) પોતાના પરિણામનો કર્તા હોય છે, “પરભાવસ્ય કર્તા ન ક્વચિત્ સ્યાત્” (પરભાવસ્ય) કર્મરૂપ અચેતન પુદ્ગલદ્રવ્યનો (કર્તા ક્વચિત્ ન સ્યાત્) કથારેય ત્રણે કાળે કર્તા હોતો નથી. કેવો છે આત્મા? “જ્ઞાનમ્ અપિ આત્માનમ્ કુર્વન્” (જ્ઞાનમ્) શુદ્ધ ચેતનમાત્ર પ્રગટરૂપ સિદ્ધ-અવસ્થા (અપિ) તે-રૂપ પણ (આત્માનમ્ કુર્વન્) પોતે તદ્રૂપે પરિણમે છે. વળી કેવો છે? “અજ્ઞાનમ્ અપિ આત્માનમ્ કુર્વન્” (અજ્ઞાનમ્) અશુદ્ધ ચેતનારૂપ વિભાવપરિણામ (અપિ) તે-રૂપ પણ (આત્માનમ્ કુર્વન્) પોતે તદ્રૂપે પરિણમે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય અશુદ્ધ ચેતનારૂપ પરિણમે છે, શુદ્ધ ચેતનારૂપ પરિણમે છે, તેથી જ કાળે જે ચેતનારૂપ પરિણમે છે તે કાળે તે જ ચેતના સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ છે, તેથી જ કાળે તે જ ચેતનાનું કર્તા છે; તોપણ પુદ્ગલપિંડરૂપ જે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ છે તેની સાથે તો વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ નથી, તેથી તેનું કર્તા નથી. “અજ્ઞાનમ્” સમસ્તપણે આવો અર્થ છે. ૧૬-૬૧.

(અનુષ્ટુપ)

આત્મા જ્ઞાનં સ્વયં જ્ઞાનં જ્ઞાનાદન્યત્કરોતિ કિમ્ ।

પરમાવસ્ય કર્તાત્મા મોહોઽયં વ્યવહારિણામ્ ॥ ૧૭-૬૨ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“આત્મા જ્ઞાનં કરોતિ” (આત્મા) આત્મા અર્થાત્ ચેતનદ્રવ્ય (જ્ઞાનં) ચેતનામાત્ર પરિણામ (કરોતિ) કરે છે. કેવો હોવાથી? “સ્વયં જ્ઞાનં” કારણ કે આત્મા પોતે ચેતનપરિણામમાત્રસ્વરૂપ છે. “જ્ઞાનાત્ અન્યત્ કરોતિ કિમ્” (જ્ઞાનાત્ અન્યત્) ચેતનપરિણામથી ભિન્ન જે અચેતન પુદ્ગલપરિણામરૂપ કર્મ તેને (કિમ્ કરોતિ) કરે છે શું? અર્થાત્ નથી કરતો, સ્વર્થા નથી કરતો. “આત્મા પરમાવસ્ય કર્તા અયં વ્યવહારિણાં મોહઃ” (આત્મા) ચેતનદ્રવ્ય (પરમાવસ્ય કર્તા) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને કરે છે (અયં) એવું જાણુપાણું, એવું કહેવું (વ્યવહારિણાં મોહઃ) મિથ્યાદષ્ટિ જીવોનું અજ્ઞાન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કહેવામાં એમ આવે છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો કર્તા જીવ છે, તે કહેવું પણ જૂઠું છે. ૧૭-૬૨.

(વસંતતિલકા)

जीवः करोति यदि पुद्गलकर्म नैव

कस्तर्हि तत्कुरुत इत्यभिशङ्क्यैव ।

एतर्हि तीव्ररयमोहनिवर्हणाय

सङ्कीर्त्यते शृणुत पुद्गलकर्मकर्तृ ॥ ૧૮-૬૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“પુદ્ગલકર્મકર્તૃ સંકીર્ત્યતે” (પુદ્ગલકર્મ) દ્રવ્યપિંડરૂપ આઠ કર્મનો (કર્તૃ) કર્તા (સંકીર્ત્યતે) જેમ છે તેમ કહે છે; “શૃણુત” સાવધાન થઈને તમે સાંભળો. પ્રયોજન કહે છે—“એતર્હિ તીવ્રરયમોહનિવર્હણાય” (એતર્હિ) આ વેળા (તીવ્રરય) દુર્નિવાર ઉદય છે જેનો એવું જે (મોહ) વિપરીત જ્ઞાન તેને (નિવર્હણાય) મૂળથી દૂર કરવા માટે. વિપરીતપાણું શાથી જાણાય છે? “હતિ અભિશંક્યા એવ” (હતિ) જેવી કરે છે (અભિશંક્યા) આશંકા તે વડે (એવ) જ. તે આશંકા કેવી છે? “ચદિ

જીવઃ एव पुद्गलकर्म न करोति तर्हि कः तत् कुरुते ” (યદિ) જો (જીવઃ એવ) એતનદ્રવ્ય (પુદ્ગલકર્મ) પિંડરૂપ આઠ કર્મને (ન કરોતિ) કરતું નથી (તર્હિ) તો (કઃ તત્ કુરુતે) તેને કોણ કરે છે? ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવના કરવાથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ થાય છે એવી આનંત ઊપજે છે, તેના પ્રતિ ઉત્તર આમ છે કે પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણામી છે, સ્વયં સહજ જ કર્મરૂપ પરિણામે છે. ૧૮-૬૩.

(ઉપજાતિ)

स्थितेत्यविष्णा खलु पुद्गलस्य
स्वभावभूता परिणामशक्तिः ।
तस्यां स्थितायां स करोति भावं
यमात्मनस्तस्य स एव कर्ता ॥ १९-६४ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“इति खलु पुद्गलस्य परिणामशक्तिः स्थिता” (इति) આ રીતે (खलु) નિશ્ચયથી (पुद्गलस्य) મૂર્ત દ્રવ્યનો (परिणामशक्तिः) પરિણામનસ્વરૂપ સ્વભાવ (स्थिता) અનાદિનિધન વિद्यमान છે. કેવો છે? “स्वभावभूता” સહજરૂપ છે. વળી કેવો છે? “अविष्णा” નિર્વિघ्नરૂપ છે. “तस्यां स्थितायां सः आत्मनः यम् भावं करोति सः तस्य कर्ता भवेत्” (तस्यां स्थितायां) તે પરિણામશક્તિ હોતાં (सः) પુદ્ગલદ્રવ્ય (आत्मनः) પોતાના અએતનદ્રવ્યસંબંધી (यम् भावं करोति) જે પરિણામને કરે છે, (सः) પુદ્ગલદ્રવ્ય (तस्य कर्ता भवेत्) તે પરિણામનું કર્તા થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપે પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણામે છે અને તે ભાવનો કર્તા પુદ્ગલદ્રવ્ય થાય છે. ૧૯-૬૪.

(ઉપજાતિ)

स्थितेति जीवस्य निरन्तराया
स्वभावभूता परिणामशक्तिः ।
तस्यां स्थितायां स करोति भावं
यं न्यम्य तस्यैव भवेत् स कर्ता ॥ २०-६५ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“જીવસ્ય પરિણામશક્તિઃ સ્થિતા ઇતિ” (જીવસ્ય) જીવવસ્તુની અર્થાત્ ચેતનદ્રવ્યની (પરિણામશક્તિઃ) પરિણામશક્તિ અર્થાત્ પરિણુમનરૂપ સામર્થ્ય (સ્થિતા) અનાદિથી વિદ્યમાન છે—(ઇતિ) એવું દ્રવ્યનું સહજ છે. “સ્વભાવભૂતા” જે શક્તિ (સ્વભાવભૂતા) સહજરૂપ છે. વળી કેવી છે? “નિરન્તરાયા” પ્રવાહરૂપ છે, એક સમયગાત્ર ખંડ નથી “તસ્યાં સ્થિતાયાં” તે પરિણામશક્તિ હોતાં “સઃ સ્વસ્ય યં ભાવં કરોતિ” (સઃ) જીવવસ્તુ (સ્વસ્ય) પોતાસંબંધી (યં ભાવં) જે કોઈ શુદ્ધચેતનારૂપ અશુદ્ધચેતનારૂપ પરિણામને (કરોતિ) કરે છે “તસ્ય એવ સઃ કર્તા ભવેત્” (તસ્ય) તે પરિણામની (એવ) નિશ્ચયથી (સઃ) જીવવસ્તુ (કર્તા) કરણુશીલ (ભવેત્) થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્યની અનાદિનિધન પરિણુમનશક્તિ છે. ૨૦-૬૫.

(આર્યા)

જ્ઞાનમય એવ ભાવઃ ક્રુતો ભવેદ્ જ્ઞાનિનો ન પુનરન્યઃ ।

અજ્ઞાનમયઃ સર્વઃ ક્રુતોઽપ્યમજ્ઞાનિનો નાન્યઃ ॥ ૨૧-૬૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે: “જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાનમયઃ

એવ ભાવઃ ક્રુતઃ ભવેત્ પુનઃ ન અન્યઃ” (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિને (જ્ઞાનમયઃ એવ ભાવઃ) ભેદવિજ્ઞાનસ્વરૂપ પરિણામ (ક્રુતઃ ભવેત્) કયા કરણુથી હોય છે, (ન પુનઃ અન્યઃ) અજ્ઞાનરૂપ નથી હોતો? ભાવાર્થ આમ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કર્મના ઉદયને લોગવતાં વિચિત્ર રાગાદિરૂપ પરિણુમે છે ત્યાં જ્ઞાનભાવનો કર્તા છે, અને (તેને) જ્ઞાનભાવ છે, અજ્ઞાનભાવ નથી;—તે કેવી રીતે છે એમ કોઈ પૂછે છે. “અયમ્ સર્વઃ અજ્ઞાનિનઃ અજ્ઞાનમયઃ ક્રુતઃ ન અન્યઃ” (અયમ્) પરિણામ- (સર્વઃ) બધું પરિણુમન (અજ્ઞાનિનઃ) મિથ્યાદષ્ટિને (અજ્ઞાનમયઃ) અશુદ્ધ ચેતનારૂપ—બંધનું કરણુ—હોય છે. (ક્રુતઃ) કોઈ પ્રશ્ન કરે છે—આમ છે તે કઈ રીતે છે, (ન અન્યઃ) જ્ઞાનભવતિનું કેમ નથી હોતું? ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાદષ્ટિના જે કોઈ પરિણામ હોય છે તે બંધનું કરણુ છે. ૨૧-૬૬.

(અનુરૂપ)

જ્ઞાનિનો જ્ઞાનનિર્વૃત્તાઃ સર્વે ભાવા ભવન્તિ હિ ।

સર્વેઽપ્યજ્ઞાનનિર્વૃત્તા ભવન્ત્યજ્ઞાનિનસ્તુ તે ॥ ૨૨-૬૭ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ હિ જ્ઞાનિનઃ સર્વે ભાવાઃ જ્ઞાનનિવૃત્તાઃ ભવન્તિ ” (હિ) નિશ્ચયથી (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિને (સર્વે ભાવાઃ) જેટલા પરિણામ છે તે બધા (જ્ઞાનનિવૃત્તાઃ ભવન્તિ) જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિનું દ્રવ્ય શુદ્ધત્વરૂપ પરિણમ્યું છે તેથી સમ્યગ્દષ્ટિનો જે કોઈ પરિણામ હોય છે તે જ્ઞાનમય શુદ્ધત્વભૂતિરૂપ હોય છે, કર્મનો અબંધક હોય છે. “ તુ તે સર્વે અપિ અજ્ઞાનિનઃ અજ્ઞાનનિવૃત્તાઃ ભવન્તિ ” (તુ) આમ પણ છે કે (તે) જેટલા પરિણામ (સર્વે અપિ) શુભોપયોગરૂપ અથવા અશુભોપયોગરૂપ છે તે બધા (અજ્ઞાનિનઃ) મિથ્યાદષ્ટિને (અજ્ઞાનનિવૃત્તાઃ) અશુદ્ધત્વથી નીપજ્યા છે, (ભવન્તિ) વિદ્યમાન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની અને મિથ્યાદષ્ટિ જીવની ક્રિયા તો એકસરખી છે, ક્રિયા-સંબંધી વિષય-ક્રિયા પણ એકસરખા છે, પરંતુ દ્રવ્યનો પરિણમનભેદ છે. વિવરણ—સમ્યગ્દષ્ટિનું દ્રવ્ય શુદ્ધત્વરૂપ પરિણમ્યું છે તેથી જે કોઈ પરિણામ બુદ્ધિપૂર્વક અનુભવરૂપ છે અથવા વિચારરૂપ છે અથવા વ્રત-ક્રિયારૂપ છે અથવા ભોગાભિલાષરૂપ છે અથવા ચારિત્રમોહના ઉદયે ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ છે તે સઘળા પરિણામ જ્ઞાનભૂતિમાં ઘટે છે, કેમ કે જે કોઈ પરિણામ છે તે સંવર-નિર્જરાનું કારણ છે;—એવો જ કોઈ દ્રવ્યપરિણમનનો વિશેષ છે. મિથ્યાદષ્ટિનું દ્રવ્ય અશુદ્ધરૂપ પરિણમ્યું છે, તેથી જે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિના પરિણામ તે અનુભવરૂપ તો હોતા જ નથી; તેથી સૂત્ર-સિદ્ધાન્તના પાઠરૂપ છે અથવા વ્રત-તપશ્ચરણરૂપ છે અથવા દાન, પૂજા, દયા, શીલરૂપ છે અથવા ભોગાભિલાષરૂપ છે અથવા ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ છે,—આવા સઘળા પરિણામ અજ્ઞાનભૂતિના છે, કેમ કે બંધનું કારણ છે, સંવર-નિર્જરાનું કારણ નથી;—દ્રવ્યનો એવો જ પરિણમનવિશેષ છે. ૨૨-૬૭.

(અનુબુધ)

અજ્ઞાનમયભાવાનામજ્ઞાની વ્યાપ્ય ભૂમિકાઃ ।

દ્રવ્યકર્મનિમિત્તાનાં ભાવાનામેતિ હેતુતામ્ ॥ ૨૩-૬૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—એમ કહ્યું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની અને મિથ્યાદષ્ટિ જીવની બાદ ક્રિયા તો એકસરખી છે પરંતુ દ્રવ્યનો પરિણમન-વિશેષ છે. તે વિશેષતા અનુસાર દર્શાવે છે, સર્વથા તો પ્રત્યક્ષજ્ઞાનગોચર

છે. “ અજ્ઞાની દ્રવ્યકર્મનિમિત્તાનાં ભાવાનામ્ હેતુતામ્ એતિ ” (અજ્ઞાનો) મિથ્યાદષ્ટિ જીવ, (દ્રવ્યકર્મ) જે ધારાપ્રવાહરૂપ નિરન્તર બંધાય છે—પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાયરૂપ કાર્મણુવર્ગણા જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મપિંડરૂપ બંધાય છે, જીવના પ્રદેશો સાથે એકદેશાવગાહી છે, પરસ્પર બન્ધ્ય-બન્ધકલાવ પણ છે,—તેમનાં (નિમિત્તાનાં) બાહ્ય કારણરૂપ છે (ભાવાનામ્) મિથ્યાદષ્ટિના મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષ-રૂપ જે અશુદ્ધ પરિણામ, [ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ કળશરૂપે મૃત્તિકા પરિણમે છે, જેમ કુંભારના પરિણામ તેનું બાહ્ય નિમિત્તકારણ છે, વ્યાખ્ય-વ્યાપકરૂપ નથી તેમ જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મપિંડરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વયં વ્યાખ્ય-વ્યાપકરૂપ છે, તોપણ જીવના અશુદ્ધ ચેતનારૂપ મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ પરિણામ બાહ્ય નિમિત્તકારણ છે, વ્યાખ્ય-વ્યાપકરૂપ તો નથી.] તે પરિણામોના (હેતુતામ્) કારણપણે (એતિ) પોતે પરિણમે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ જાણુશે કે ‘ જીવદ્રવ્ય તો શુદ્ધ છે, ઉપચારમાત્ર કર્મબંધનું કારણ થાય છે, ’ પરંતુ એમ તો નથી. પોતે સ્વયં મોહ-રાગ-દ્વેષ—અશુદ્ધચેતનાપરિણામરૂપ પરિણમે છે તેથી કર્મનું કારણ છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ અશુદ્ધરૂપ જે રીતે પરિણમે છે તે કહે છે—“ અજ્ઞાનમયભાવાનામ્ ભૂમિકાઃ પ્રાપ્ય ” (અજ્ઞાનમય) મિથ્યાત્વભ્રાંતિરૂપ છે (ભાવાનામ્) કર્મના ઉદયની અવસ્થા તેમની, (ભૂમિકાઃ) જેને પામતાં અશુદ્ધ પરિણામ થાય છે એવી સંગતિને (પ્રાપ્ય) પામી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ અશુદ્ધ પરિણામરૂપે પરિણમે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—દ્રવ્યકર્મ અનેક પ્રકારનું છે, તેનો ઉદય અનેક પ્રકારનો છે. એક કર્મ એવું છે જેના ઉદયે શરીર થાય છે, એક કર્મ એવું છે જેના ઉદયે મન-વચન-કાય થાય છે, એક કર્મ એવું છે જેના ઉદયે મુખ-દુઃખ થાય છે. આમ અનેક પ્રકારનાં કર્મોનો ઉદય હોતાં મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કર્મના ઉદયને પોતારૂપ અનુભવે છે, તેનાથી રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ થાય છે, તેમનાથી નૂતન કર્મબંધ થાય છે. તેથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ અશુદ્ધ ચેતન પરિણામનો કર્તા છે. જેથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવને શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ નથી તેથી કર્મના ઉદય-કાર્યને પોતારૂપ અનુભવે છે. જેમ મિથ્યાદષ્ટિને કર્મનો ઉદય છે તેમ જ સમ્યગ્દષ્ટિને પણ છે; પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ છે તેથી કર્મના ઉદયને કર્મભ્રાંતિરૂપ અનુભવે છે. પોતાને શુદ્ધસ્વરૂપ અનુભવે છે; તેથી કર્મના ઉદયમાં રંજિત થતો નથી, તેથી મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમનો નથી. તેથી કર્મબંધ થતો નથી. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા નથી.—આત્મા વિશેષ છે. ૨૩-૬૮.

(ઉપેન્દ્રવચ્ચ)

ય એવ મુક્ત્વા નયપક્ષપાતં
 સ્વરૂપગુપ્તા નિવસન્તિ નિત્યમ્ ।
 વિકલ્પજાલચ્યુતશાન્તચિત્તા-
 સ્ત એવ સાક્ષાદમૃતં પિવન્તિ ॥ ૨૪-૬૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“યે એવ નિત્યમ્ સ્વરૂપગુપ્તાઃ નિવસન્તિ તે એવ સાક્ષાત્ અમૃતં પિવન્તિ ” (યે એવ) જે કોઈ જીવ (નિત્યમ્) નિરન્તર (સ્વરૂપ) શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુમાં (ગુપ્તાઃ) તન્મય થયા છે—(નિવસન્તિ) એવા થઈને રહે છે (તે એવ) તે જ જીવો (સાક્ષાત્ અમૃતં) અતીન્દ્રિય સુખનો (પિવન્તિ) આસ્વાદ કરે છે. શું કરીને? “નયપક્ષપાતં મુક્ત્વા” (નય) દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ વિકલ્પશુદ્ધિ તેના (પક્ષપાતં) એક પક્ષરૂપ અંગીકારને (મુક્ત્વા) છોડીને કેવા છે તે જીવ? “વિકલ્પજાલચ્યુતશાન્તચિત્તાઃ” (વિકલ્પજાલ) એક સત્ત્વનો અનેકરૂપ વિચાર તેનાથી (ચ્યુત) રહિત થયું છે (શાન્તચિત્તાઃ) નિર્વિકલ્પ સમાધાનરૂપ મન જેમનું, એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—એક સત્ત્વરૂપ વસ્તુ છે તેને, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ, ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યરૂપ વિચારતાં વિકલ્પ થાય છે, તે વિકલ્પ થતાં મન આકુળ થાય છે, આકુળતા દુઃખ છે; તેથી વસ્તુમાત્ર અનુભવતાં વિકલ્પ મટે છે, વિકલ્પ મટતાં આકુળતા મટે છે, આકુળતા મટતાં દુઃખ મટે છે. તેથી અનુભવશીલ જીવ પરમ સુખી છે. ૨૪-૬૯.

(ઉપનિવિતિ)

एकस्य वदो न तथा परस्य
 चिनि द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
 यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
 मम्यास्ति नित्यं खलु चिचिदेव ॥ २५-७० ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ચિત્તિ દ્વયોઃ ઇતિ દ્વૌ પક્ષપાતૌ” (ચિત્તિ)

ચેતન્યમાત્ર વસ્તુમાં (દ્વયોઃ) દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક-એ નયોના (इति) આમ (દ્વો પક્ષપાતો) બંને પક્ષપાત છે. “एकस्य बद्धः तथा अपरस्य न” (एकस्य) અશુદ્ધ પર્યાયમાત્રગ્રાહક જ્ઞાનનો પક્ષ કરતાં (बद्धः) જીવદ્રવ્ય બંધાયું છે; [ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય અનાદિથી કર્મસંયોગ સાથે એકપર્યાય-રૂપ ચાલ્યું આવ્યું છે, વિભાવરૂપ પરિણમ્યું છે—એમ એક બંધપર્યાયને અંગીકાર કરીએ, દ્રવ્યસ્વરૂપનો પક્ષ ન કરીએ, તો જીવ બંધાયો છે; એક પક્ષ આ રીતે છે;] (तथा) બીજો પક્ષ—(अपरस्य) દ્રવ્યાર્થિકનયનો પક્ષ કરતાં (न) બંધાયો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય અનાદિનિધન ચેતનાલક્ષણ છે, આમ દ્રવ્યમાત્રનો પક્ષ કરતાં જીવદ્રવ્ય બંધાયું તો નથી, સદા પોતાના સ્વરૂપે છે; કેમ કે કોઈ પણ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપે પરિણમતું નથી, બંધાયે દ્રવ્યો પોતાના સ્વરૂપે પરિણમે છે. “यः तत्त्ववेदी” જે કોઈ શુદ્ધ ચેતનામાત્ર જીવના સ્વરૂપનો અનુભવનશીલ છે જીવ, “च्युतपक्षपातः” તે જીવ પક્ષપાતથી રહિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—એક વસ્તુની અનેકરૂપ કલ્પના કરવામાં આવે છે તેનું નામ પક્ષપાત કહેવાય છે, તેથી વસ્તુમાત્રનો સ્વાદ આવતાં કલ્પનાબુદ્ધિ સહજ જ મટે છે. “तस्य चित् चित् एव अस्ति” (तस्य) શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવે છે તેને (चित्) ચેતન્યવસ્તુ (चित् एव अस्ति) ચેતનામાત્ર વસ્તુ છે’ એવો પ્રત્યક્ષપણે સ્વાદ આવે છે. ૨૫-૭૦*

(ઉપભતિ)

एकस्य मूढो न तथा परस्य

चिन्ति द्रयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।

यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-

मस्यास्ति नित्यं खलु चिन्निदेव ॥ ૨૬-૭૧ ॥

અર્થઃ—જીવ મૂઢ (મોહી) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ મૂઢ (મોહી) નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે

* સ્પષ્ટીથી હવે પછીના ૨૬ થી ૪૪ સુધીના શ્લોકો ૨૫ માં શ્લોકની સાથે મળતા છે, તેથી ૫૧ થી ૪૧ સુધીના શ્લોકો તે શ્લોકોનો “અંશ-વચ સહિત સ્પર્શ” કર્યો નથી. ૪૧ શ્લોકો, તેમજ ૪૨ થી ૪૩ સુધીના શ્લોકો સમયસારમાં સ્પષ્ટી સ્વાધ્યાયમાં સ્વાધ્યાય છે.

એ નયોના એ પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ હવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ હવ જેવો છે તેવો નિરન્તર અનુભવાય છે). ૨૬-૭૧.

(ઉપગતિ)

एकस्य रक्तो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ २७-७२ ॥

અર્થ:—હવ રાગી છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને હવ રાગી નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ હવ વિષે એ નયોના એ પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ હવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૨૭-૭૨.

(ઉપગતિ)

एकस्य दुष्टो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ २८-७३ ॥

અર્થ:—હવ દ્વેષી છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને હવ દ્વેષી નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ હવ વિષે એ નયોના એ પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ હવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૨૮-૭૩.

(ઉપગતિ)

एकस्य कर्ता न तथा परस्य
चिनि द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ २९-७४ ॥

અર્થ :—જીવ કર્તા છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ કર્તા નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૨૯-૭૪.

(ઉપજ્ઞાતિ)

एकस्य भोक्ता न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातो ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ ३०-७५ ॥

અર્થ :—જીવ ભોક્તા છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ ભોક્તા નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૦-૭૫.

(ઉપજ્ઞાતિ)

एकस्य जीवो न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातो ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ ३१-७६ ॥

અર્થ :—જીવ જીવ છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ જીવ નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરંતર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૧-૭૬.

(ઉપજ્ઞાતિ)

एकस्य सूक्ष्मो न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातो ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ ३२-७७ ॥

અર્થ :—જીવ સૂક્ષ્મ છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ સૂક્ષ્મ નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૨-૭૭.

(ઉપખતિ)

एकस्य हेतुर्न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ ३३-७८ ॥

અર્થ :—જીવ હેતુ (કારણ) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ હેતુ (કારણ) નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૩-૭૮.

(ઉપખતિ)

एकस्य कार्यं न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ ३४-७९ ॥

અર્થ :—જીવ કાર્ય છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ કાર્ય નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૪-૭૯.

(ઉપખતિ)

एकस्य भावो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ ३५-८० ॥

અર્થ :—જીવ ભાવ છે (અર્થાત્ ભાવરૂપ છે) એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ ભાવ નથી (અર્થાત્ અભાવરૂપ છે) એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાત-રહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૫-૮૦.

(ઉપજાતિ)

एकस्य चैको न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातो ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु त्रिचिदेव ॥ ३६-८१ ॥

અર્થ :—જીવ એક છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ એક નથી (-અનેક છે) એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૬-૮૧.

(ઉપજાતિ)

एकस्य सांतो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातो ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु त्रिचिदेव ॥ ३७-८२ ॥

અર્થ :—જીવ સાન્ત (-અન્ત સંહિત) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ સાન્ત નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૭-૮૨.

(ઉપજાતિ)

एकस्य नित्यो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातो ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु त्रिचिदेव ॥ ३८-८३ ॥

અર્થ :—જીવ નિત્ય છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ નિત્ય નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૮-૮૩.

(ઉપભતિ)

एकस्य वाच्यो न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ ३९-८४ ॥

અર્થ :—જીવ વાચ્ય (અર્થાત્ વચનથી કહી શકાય એવો) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ વાચ્ય (—વચનગોચર) નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૩૯-૮૪.

(ઉપભતિ)

एकस्य नाना न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ ४०-८५ ॥

અર્થ :—જીવ નાનારૂપ છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ નાનારૂપ નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૪૦.

(ઉપભતિ)

एकस्य चेत्यो न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ ४१-८६ ॥

અર્થ:—જીવ ચેત્ય (ચેતાવાયોગ્ય) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ ચેત્ય નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૪૧-૮૬.

(ઉપબતિ)

एकस्य दृश्यो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातो ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ ४२-८७ ॥

અર્થ:—જીવ દૃશ્ય (-દેખાવાયોગ્ય) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ દૃશ્ય નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૪૨-૮૭.

(ઉપબતિ)

एकस्य वेद्यो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातो ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ ४३-८८ ॥

અર્થ:—જીવ વેદ્ય (-વેદાવાયોગ્ય, જાણાવાયોગ્ય) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ વેદ્ય નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૪૩-૮૮.

(ઉપબતિ)

एकस्य भातो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातो ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ ४४-८९ ॥

અર્થ:—જીવ 'ભાત' (પ્રકાશમાન અર્થાત્ વર્તમાન પ્રત્યક્ષ) છે એવો એક નયનો પક્ષ છે અને જીવ 'ભાત' નથી એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; આમ ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે બે નયોના બે પક્ષપાત છે. જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે તેને નિરન્તર ચિત્સ્વરૂપ જીવ ચિત્સ્વરૂપ જ છે (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ બેવો છે તેવો નિરન્તર અનુભવાય છે).

ભાવાર્થ:—બદ્ધ અબદ્ધ, મૂઢ અમૂઢ, રાગી અરાગી, દ્વેષી અદ્વેષી, કર્તા અકર્તા, ભોક્તા અભોક્તા, જીવ અજીવ, સૂક્ષ્મ સ્થૂલ, કારણ અકારણ, કાર્ય અકાર્ય, ભાવ અભાવ, એક અનેક, સાન્ત અનન્ત, નિત્ય અનિત્ય, વાચ્ય અવાચ્ય, નાના અનાના, ચેત્ય અચેત્ય, દૃશ્ય અદૃશ્ય, વેદ્ય અવેદ્ય, ભાત અભાત ઇત્યાદિ નયોના પક્ષપાત છે. જે પુરુષ નયોના કથન અનુસાર યથાયોગ્ય વિવક્ષાપૂર્વક તત્ત્વનો—વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને નયોના પક્ષપાતને છોડે છે તે પુરુષને ચિત્સ્વરૂપ જીવનો ચિત્સ્વરૂપે અનુભવ થાય છે.

જીવમાં અનેક સાધારણ ધર્મો છે પરંતુ ચિત્સ્વભાવ તેનો પ્રગટ અનુભવગોચર અસાધારણ ધર્મ છે તેથી તેને સુખ્ય કરીને અહીં જીવને ચિત્સ્વરૂપ કહ્યો છે. ૪૪-૮૯.

(વસન્તતિલકા)

સ્વેચ્છાસમુચ્છલદનત્પવિકલ્પજાલા-

મેવં વ્યતીત્ય મહતીં નયપક્ષકક્ષામ્ !

અન્તર્વહિઃ સમરસૈકરસસ્વભાવં

સ્વં ભાવમેકમુપયાત્યનુભૂતિમાત્રમ્ ॥ ૪૫-૧૦ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“એવં (સઃ તત્ત્વવેદી) એકમ્ સ્વં ભાવમ્ ઉપયાતિ” (એવં) પૂર્વોક્તા પ્રકારે (સઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ—(તત્ત્વવેદી) શુદ્ધ-સ્વરૂપનો અનુભવશીલ—(એકમ્ સ્વં ભાવમ્ ઉપયાતિ) એક શુદ્ધસ્વરૂપ ચિદ્રૂપ આત્માને આસ્વાદે છે. કેવો છે આત્મા? “અન્તઃ વહિઃ સમરસૈકરસસ્વભાવં” (અન્તઃ) અંદર અને (વહિઃ) બહાર (સમરસ) તુલ્યરૂપ એવી (એકરસ) એકતરંગી તે છે (સ્વભાવં) સાદજ રૂપ બેનું એવો છે. શું કરીને શુદ્ધ-સ્વરૂપ પામે છે? “નયપક્ષકક્ષામ્ વ્યતીત્ય” (નય) દ્રવ્યાર્થિકે પર્યાયાર્થિકે ભેદ,

તેનો (પક્ષ) અંગીકાર, તેનો (ક્ષામ) સમૂહ છે—અનન્ત નયવિકલ્પો છે, તેમને (વ્યતીત્ય) દૂરથી જ છોડીને. ભાવાર્થ ગામ છે કે—અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે, તે અનુભવકાળે સમસ્ત વિકલ્પો છૂટી જાય છે. (નયપક્ષકક્ષા) કેવી છે? “મહર્તી” જેટલા બાહ્ય-આલ્યન્તર બુદ્ધિના વિકલ્પો તેટલા જ નયભેદ, એવી છે. વળી કેવી છે? “સ્વેચ્છાસમુચ્છલદનલ્પવિકલ્પજાલામ્” (સ્વેચ્છા) વિના કોઈ ઉપબન્ધે જ (સમુચ્છલત્) ઊપજે છે એવી જે (અનલ્પ) અતિ ઘણી (વિકલ્પ) નિર્ભેદ વસ્તુમાં ભેદકલ્પના, તેનો (જાલામ્) સમૂહ છે જેમાં એવી છે. કેવું છે આત્મસ્વરૂપ? “અનુભૂતિમાત્રમ્” અતીન્દ્રિય સુખસ્વરૂપ છે. ૪૫-૬૦.

(સ્થોક્તા)

इन्द्रजालमिदमेवमुच्छलत्
 पुष्कलोच्चलविकल्पवीचिभिः ।
 यस्य विस्फुरणमेव तत्क्षणं
 कृत्स्नमस्यति तदस्मि चिन्महः ॥ ४६-५१ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“તત્ ચિન્મહઃ અસ્મિ” હું એવા જ્ઞાન-પુંજરૂપ છું કે “યસ્ય વિસ્ફુરણમ્” જેનો પ્રકાશમાત્ર થતાં “ઇદમ્ કૃત્સ્નમ્” ઇન્દ્રજાલમ્ તત્ક્ષણં એવ અસ્યતિ” (ઇદમ્) વિદ્યમાન અનેક નયવિકલ્પ (કૃત્સ્નમ્) કે જે અતિ ઘણા છે, (ઇન્દ્રજાલમ્) ઇન્દ્રજાળ છે અર્થાત્ જૂઠા છે. પરંતુ વિદ્યમાન છે તે (તત્ક્ષણં) જે કાળે શુદ્ધ ચિદ્રૂપ અનુભવ ધાય છે તે જ કાળે (એવ) નિશ્ચયથી (અસ્યતિ) વિનષ્ટ થઈ જાય છે. ભાવાર્થ ગામ છે—જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં અધિકાર ફાટી જાય છે તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રનો અનુભવ થતાં જેટલા વિકલ્પો તે બધાય મટે છે—એવી શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુ છે તે મારો સ્વભાવ; અન્ય સમસ્ત કર્મની ઉપાધિ છે. કેવી છે ઇન્દ્રજાળ? “પુષ્કલોચ્ચલ-વિકલ્પવીચિભિઃ ઉચ્છલત્” (પુષ્કલ) અતિ ઘણી. (ઉચ્છલ) અતિ ચડત એવી જે (વિકલ્પ) ભેદકલ્પના, એવી જે (વીચિભિઃ) નર-આવડી નેના વડે (ઉચ્છલત્) આકુલતારૂપ છે: તેથી ભય છે, ઉપાદેય નથી. ૪૬-૫૧.

(સ્વાગતા)

ચિત્સ્વભાવભરમાવિતમાવા-
માવમાવપરમાર્થતયૈકમ્ ।

વન્ધપદ્ધતિમપાસ્ય સમસ્તાં
ચેતયે સમયસારમપારમ્ ॥ ૪૭-૧૨ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“સમયસારમ્ ચેતયે” સમયસારનો અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યનો અનુભવ કરવો કાર્યસિદ્ધિ છે. કેવો છે? “અપારમ્” અનાદિ-અનન્ત છે. વળી કેવો છે? “૬કમ્” શુદ્ધસ્વરૂપ છે. શા વડે શુદ્ધસ્વરૂપ છે? “ચિત્સ્વભાવભરમાવિતમાવામાવપરમાર્થતયા ૬કમ્” (ચિત્સ્વભાવ) જ્ઞાનશુણુ તેનો (ભર) અર્થગ્રહણુવ્યાપાર તેના વડે (માવિત) થાય છે (માવ) ઉત્પાદ (માવ) વિનાશ (માવ) ધ્રોવ્ય એવા ત્રણ ભેદ તેમના વડે (પરમાર્થતયા ૬કમ્) સાધ્યું છે એક અસ્તિત્વ જેનું. શું કરીને? “સમસ્તાં વન્ધપદ્ધતિમ્ અપાસ્ય” (સમસ્તાં) જેટલી અસંખ્યાત લોકમાત્ર ભેદરૂપ છે (વન્ધપદ્ધતિમ્) જ્ઞાનાવરણુદિ કર્મખંધરચના તેનું (અપાસ્ય) મમત્વ છોડીને. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં જેમ નયવિકલ્પો મટે છે તેમ સમસ્ત કર્મના ઉદયે જેટલા ભાવ છે તે પણ અવશ્ય મટે છે એવો સ્વભાવ છે. ૪૭-૬૨.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

આક્રામન્નવિકલ્પભાવમચલં પક્ષૈનેયાનાં વિના
સારે યઃ સમયસ્ય માતિ નિમૃતૈરાસ્વાદ્યમાનઃ સ્વયમ્ ।
વિજ્ઞાનૈકગ્મઃ સ પ્પ ભગવાન્પુણ્યઃ પુરાણઃ પુમાન્
જ્ઞાનં દર્શનમપ્યયં કિમથવા યત્કિચ્ચનૈકોઽપ્યયમ્ ॥ ૪૮-૧૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“યઃ સમયસ્ય સારઃ માતિ” (યઃ) જે (સમયસ્ય સારઃ) શુદ્ધસ્વરૂપ આત્મા (માતિ) પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે પરિણમે છે. જે રીતે પરિણમે છે તે કહે છે—“નયાનાં પક્ષૈઃ વિના અચલં અવિકલ્પ-માવમ્ અક્રામન્” (નયાનાં) દ્રવ્યાર્થિકે પર્થાર્થાર્થિકે એવા જે અનેક વિકલ્પો

તેમનો (પક્ષઃ વિના) પક્ષપાત કર્યા વિના, (મચ્છલં) ત્રણે કાળ એકરૂપ છે એવી (અવિકલ્પભાવમ્) નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુ તે-રૂપ (આક્રામન્) જે રીતે શુદ્ધસ્વરૂપ છે તે રીતે પરિણમતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેટલા નય છે તેટલા શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે; શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે, અનુભવ પ્રત્યક્ષ છે; તેથી શ્રુતજ્ઞાન વિના જે જ્ઞાન છે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. તેથી પ્રત્યક્ષપણે અનુભવતો થકો જે કોઈ શુદ્ધસ્વરૂપ આત્મા “સઃ વિજ્ઞાનૈકરસઃ” તે જ જ્ઞાનપુંજ વસ્તુ છે એમ કહેવાય છે, “સઃ ભગવાન્” તે જ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર એમ કહેવાય છે, “અપઃ પુણ્યઃ” તે જ પવિત્ર પદાર્થ એમ પણ કહેવાય છે, “અપઃ પુરાણઃ” તે જ અનાદિનિધન વસ્તુ એમ પણ કહેવાય છે, “અપઃ પુમાન્” તે જ અનંત ગુણે બિરાજમાન પુરુષ એમ પણ કહેવાય છે, “અયં જ્ઞાનં દર્શનમ્ અપિ” તે જ સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન એમ પણ કહેવાય છે “અથવા કિમ્” બહુ શું કહીએ? “અયમ્ એકઃ યત્ કિંચન અપિ” (અયમ્ એકઃ) આ જે છે શુદ્ધચૈતન્યવસ્તુની પ્રાપ્તિ (યત્ કિંચન અપિ) તેને જે કંઈ કહીએ તે જ છે, જેવી પણ કહેવામાં આવે તેવી જ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર-વસ્તુપ્રકાશ નિર્વિકલ્પ એકરૂપ છે, તેનાં નામનો મહિમા કરવામાં આવે તો અનન્ત નામ કહીએ તેટલાં પણ ઘટે, વસ્તુ તો એકરૂપ છે. કેવો છે તે શુદ્ધસ્વરૂપ આત્મા? “નિમૃતૈઃ સ્વયં આસ્વાદ્યમાનઃ” નિશ્ચલ જ્ઞાની પુરુષો વડે પોતે સ્વયં અનુભવશીલ છે. ૪૮-૯૩.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

દૂરં મૂર્ધિવિકલ્પજાલગદ્ગતે ભ્રામ્યન્નિર્જાવાન્ચ્યુતો
દૂરાદેવ વિવેકનિમ્નગમનાન્નીતો નિર્જાવં કલ્મશં ।

વિજ્ઞાનૈકરસસ્તદેવકમિનામાત્માનામાત્મા હરન્
આત્મન્યેવ મદા ગતાનુગતતામાયાન્યયં તોયન્ત ॥ ૪૮-૯૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અયં આત્મા ગતાનુગતતાં આયાતિ તોયન્ત”
(અયં) દ્રવ્યરૂપ વિદ્યમાન છે એવો (આત્મા) આત્મા અર્થાત્ ચૈતન્યપદાર્થ
(ગતાનુગતતાં) સ્વરૂપથી નષ્ટ થયો હતો ને, પાછો તે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયો

એવા ભાવને (ભાવાતિ) પામે છે. દષ્ટાન્ત—(તોયવત્) પાણીની માફક. શું કરતો થકો? “આત્માનમ્ આત્મનિ સદા આદરન્” પોતાને પોતામાં નિરન્તર અનુભવતો થકો. કેવો છે આત્મા? “તદેકરસિનામ્ વિજ્ઞાનૈકરસઃ” (તદેકરસિનામ્) અનુભવરસિક છે જે પુરુષો તેમને (વિજ્ઞાનૈકરસઃ) જ્ઞાનગુણ-આસ્વાદરૂપ છે. કેવો થયો છે? “નિજૌઘાત્ ચ્યુતઃ” (નિજૌઘાત્) જેમ પાણીનો શીત, સ્વચ્છ, દ્રવત્વ સ્વભાવ છે, તે સ્વભાવથી ક્યારેક ચ્યુત થાય છે, પોતાના સ્વભાવને છોડે છે, તેમ જીવદ્રવ્યનો સ્વભાવ કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અતીન્દ્રિય મુખ ધત્યાદિ અનંત ગુણસ્વરૂપ છે, તેનાથી (ચ્યુતઃ) અનાદિ કાળથી ભ્રષ્ટ થયો છે, વિભાવરૂપ પરિણમ્યો છે. ભ્રષ્ટપાહુ જે રીતે છે તે કહે છે—“દૂરં મૂરિક્વિકલ્પજાલગહને બ્રામ્બન્” (દૂરં) અનાદિ કાળથી (મૂરિક્વ) અતિ બહુ છે (વિકલ્પ) કર્મજનિત જેટલા ભાવ તેમનામાં આત્મરૂપ સંસ્કારશુદ્ધિ, તેનો (જાલ) સમૂહ, તે જ છે (ગહને) અટવી-વન, તેમાં (બ્રામ્બન્) ભ્રમણ કરતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ પાણી પોતાના સ્વાદથી ભ્રષ્ટ થયું થકું નાના વૃક્ષોરૂપે પરિણમે છે તેમ જીવદ્રવ્ય પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયું થકું નાના પ્રકારના ચતુર્ગતિપર્યાયરૂપે પોતાને આસ્વાદે છે. થયો તો કેવો થયો? “વલાત્ નિજૌધં નીતઃ” (વલાત્) બળજેરીથી (નિજૌધં) પોતાની શુદ્ધસ્વરૂપલક્ષણ નિષ્કર્મ અવસ્થા (નીતઃ) તે-રૂપ પરિણમ્યો છે. આવો જે કારણથી થયો તે કહે છે—“દૂરાત્ एव” અનંત કાળ ફરતાં પ્રાપ્ત થયો છે એવો જે “વિવેકનિષ્પ્રગમનાત્” (વિવેક) શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ એવો જે (નિષ્પ્રગમનાત્) નીચો માર્ગ, તે કારણથી જીવદ્રવ્યનું જેવું સ્વરૂપ હતું તેવું પ્રગટ થયું. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેવી રીતે પાણી પોતાના સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે, કાળ નિમિત્ત પામી ફરીને જળરૂપ થાય છે. નીચા માર્ગથી ઢળતું થકું પુનઃરૂપ પણ થાય છે, તેવી રીતે જીવદ્રવ્ય અનાદિથી સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ છે, શુદ્ધસ્વરૂપલક્ષણ સમ્યક્ત્વગુણ પ્રગટ થતાં મુક્ત થાય છે. આવો દ્રવ્યનો પરિણામ છે. ૪૯-૯૪.

(અનુરૂપ)

વિકલ્પકઃ પઃ કર્તા વિકલ્પઃ કર્મ કેવલમ્ ।

ન જ્ઞાત કર્તૃકર્મભવં મવિકલ્પમ્ય નર્યતિ ॥ ૫૦-૬૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:— “સવિકલ્પસ્ય કર્તૃકર્મત્વં જાતુ ન નશ્યતિ” (સવિકલ્પસ્ય) કર્મજનિત છે જે અશુદ્ધ રાગાદિ ભાવ તેમને પોતારૂપ બાણે છે એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને (કર્તૃકર્મત્વં) કર્તાપાણુ-કર્મપાણુ (જાતુ) સર્વ કાળ (ન નશ્યતિ) મટતું નથી, કારણ કે “પરં વિકલ્પકઃ કર્તા, કેવલમ્ વિકલ્પઃ કર્મ” (વિકલ્પકઃ) વિભાવ-મિથ્યાત્વ-પરિણામે પરિણમ્યો છે જે જીવ (પરં) તે જ માત્ર (કર્તા) જે ભાવરૂપ પરિણામે તેનો કર્તા અવશ્ય થાય છે; (વિકલ્પઃ) મિથ્યાત્વ-રાગાદિરૂપ અશુદ્ધ ચેતનપરિણામ (કેવલમ્) તે જ માત્ર (કર્મ) જીવનું કાર્ય બાણુવું. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ એમ માનશે કે જીવદ્રવ્ય સદાય અકર્તા છે; તેનું આમ સમાધાન છે કે જેટલો કાળ જીવનો સમ્યક્ત્વગુણ પ્રગટ થતો નથી તેટલો કાળ જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તો અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા થાય છે, પરંતુ બ્યારે સમ્યક્ત્વગુણ પ્રગટ થાય છે ત્યારે અશુદ્ધ પરિણામ મટે છે, ત્યારે અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા થતો નથી. ૫૦-૬૫.

(રિશોદ્ધતા)

યઃ કરોતિ સ કરોતિ કેવલં
યસ્તુ વેત્તિ સ તુ વેત્તિ કેવલમ્ ।
યઃ કરોતિ ન દિ વેત્તિ સ લગ્નિત્
યસ્તુ વેત્તિ ન કરોતિ સ લગ્નિત્ ॥ ૫૧-૫૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—આ અવસરે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનો અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવનો પરિણામભેદ ઘણો છે તે કહે છે—“યઃ કરોતિ સઃ કેવલં કરોતિ” (યઃ) જે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (કરોતિ) મિથ્યાત્વ-રાગાદિ પરિણામ-રૂપ પરિણામે છે (સઃ કેવલં કરોતિ) તે તેવા જ પરિણામનો કર્તા થાય છે; “તુ યઃ વેત્તિ” જે કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવરૂપ પરિણામે છે “સઃ કેવલમ્ વેત્તિ” તે જીવ તે જ્ઞાનપરિણામરૂપ છે. તેથી કેવળ જ્ઞાના છે, કર્તા નથી. “યઃ કરોતિ સઃ લગ્નિત્ ન વેત્તિ” જે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ મિથ્યાત્વ-રાગાદિરૂપ પરિણામે છે તે શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવનશીલ એક જ કાળે તો નથી હોતો; “યઃ તુ વેત્તિ સઃ લગ્નિત્ ન કરોતિ” જે કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ

જીવ શુદ્ધસ્વરૂપને અનુભવે છે તે જીવ મિથ્યાત્વ-રાગાદિ ભાવનો પરિણમન-શીલ નથી હોતો. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વના પરિણામ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ હોતાં અંધકાર હોતો નથી, અંધકાર હોતાં પ્રકાશ હોતો નથી, તેમ સમ્યક્ત્વના પરિણામ હોતાં મિથ્યાત્વપરિણમન હોતું નથી. તેથી એક કાળે એક પરિણામરૂપે જીવદ્રવ્ય પરિણમે છે, તે ‘પરિણામનું’ તે કર્તા હોય છે. માટે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કર્મનો કર્તા, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કર્મનો અકર્તા—એવો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો. ૫૧-૯૬.

(ધન્વણ)

જ્ઞાનિઃ કરોતૌ ન હિ ભાસતેઽન્તઃ

જ્ઞાતૌ કરોતિશ્ચ ન ભાસતેઽન્તઃ ।

જ્ઞાનિઃ કરોતિશ્ચ તતો વિભિન્ને

જ્ઞાતા ન કર્તેતિ તતઃ સ્થિતં ચ ॥ ૫૨-૯૭ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અન્તઃ” સૂક્ષ્મ દ્રવ્યસ્વરૂપ દષ્ટિથી “જ્ઞાનિઃ કરોતૌ ન હિ ભાસતે” (જ્ઞાનિઃ) જ્ઞાનગુણ અને (કરોતૌ) મિથ્યાત્વ-રાગાદિરૂપ ચીકાશ એમનામાં (ન હિ ભાસતે) એકત્વપાણું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—સંસાર-અવસ્થા(રૂપ) મિથ્યાદષ્ટિ જીવને જ્ઞાનગુણ પણ છે અને રાગાદિ ચીકાશ પણ છે; કર્મઅંધ થાય છે તે રાગાદિ ચીકાશથી થાય છે, જ્ઞાનગુણના પરિણમનથી થતો નથી; એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. તથા “જ્ઞાતૌ કરોતિઃ અન્તઃ ન ભાસતે” (જ્ઞાતૌ) જ્ઞાનગુણને વિષે (કરોતિઃ) અશુદ્ધ રાગાદિ પરિણમનનું (અન્તઃ ન ભાસતે) અંતરંગમાં એકત્વપાણું નથી. “તતઃ જ્ઞાનિઃ કરોતિઃ ચ વિભિન્ને” (તતઃ) તે કારણથી (જ્ઞાનિઃ) જ્ઞાનગુણ અને (કરોતિઃ) અશુદ્ધપાણું (વિભિન્ને) ભિન્ન ભિન્ન છે, એકરૂપ તો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનગુણ અને અશુદ્ધપાણું, દેખતાં તો મળેલાં જેવાં દેખાય છે, પરંતુ સ્વરૂપથી ભિન્ન ભિન્ન છે. વિવરણ—જાણપણામાત્ર જ્ઞાનગુણ છે, તેમાં ગભિન એ જ દેખાય છે; ચીકાશ તે રાગાદિ છે, તેથી અશુદ્ધપાણું કહેવાય છે. “તતઃ સ્થિતં જ્ઞાતા ન કર્તા” (તતઃ) તે કારણથી (સ્થિતં) આવે સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન થયો—(જ્ઞાતા) સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ (ન કર્તા) રાગાદિ

અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા હોતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—દ્રવ્યના સ્વભાવથી જ્ઞાનગુણ કર્તા નથી, અશુદ્ધપાણું કર્તા છે; પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિને અશુદ્ધપાણું નથી, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ કર્તા નથી. પર-૯૭.

(શાદ્દલવિકીરિત)

કર્તા કર્મણિ નાસ્તિ નાસ્તિ નિયતં કર્માપિ તત્કર્તરિ
દ્વન્દ્વં વિપ્રતિપિચ્યતે યદિ તદા કા કર્તુર્કર્મસ્થિતિઃ ।
જ્ઞાતા જ્ઞાતરિ કર્મ કર્મણિ સદા વ્યક્તેતિ વસ્તુસ્થિતિ-
નેપથ્યે વત નાનટીતિ રમસા મોહસ્તથાપ્યેપ કિમ્ ॥ ૫૩-૧૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“કર્તા કર્મણિ નિયતં નાસ્તિ” (કર્તા) મિથ્યાત્વ-રાગાદિ અશુદ્ધપરિણામપરિણુત જીવ (કર્મણિ) જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલ-પિંડમાં (નિયતં) નિશ્ચયથી (નાસ્તિ) નથી અર્થાત્ એ જાનેમાં એકદ્રવ્યપાણું નથી; “તત્ કર્મ અપિ કર્તરિ નાસ્તિ” (તત્ કર્મ અપિ) તે જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલપિંડ પાણું (કર્તરિ) અશુદ્ધભાવપરિણુત મિથ્યાદષ્ટિ જીવમાં (નાસ્તિ) નથી અર્થાત્ એ જાનેમાં એકદ્રવ્યપાણું નથી. “યદિ દ્વન્દ્વં વિપ્રતિપિચ્યતે તદા કર્તુર્કર્મસ્થિતિઃ કા” (યદિ) જો (દ્વન્દ્વં) જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્યના એકત્વ-પણાનો (વિપ્રતિવિચ્ચતે) નિષેધ કયો છે (તદા) તો (કર્તુર્કર્મસ્થિતિઃ કા) ‘જીવ કર્તા અને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ’ એવી વ્યવસ્થા કયાંથી ઘટે? અર્થાત્ ન ઘટે. “જ્ઞાતા જ્ઞાતરિ” જીવદ્રવ્ય પોતાના દ્રવ્ય સાથે એકત્વપણે છે: “તદા” બધાય કાળે આવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે: “કર્મ કર્મણિ” જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલ-પિંડ પોતાના પુદ્ગલપિંડરૂપ છે—“હતિ વસ્તુસ્થિતિઃ વ્યક્તા” (હતિ) આ રૂપે (વસ્તુસ્થિતિઃ) દ્રવ્યનું સ્વરૂપ (વ્યક્તા) અનાદિનિધનપણે પ્રગટ છે. “તથાપિ” પણ: મોહ: નેપથ્યે વત કથં રમસા નાનટીતિ” (તથાપિ) વસ્તુનું સ્વરૂપ તો આવું છે. જેણું કહ્યું તેણું. તોપણ (પણ: મોહ:) આ છે તે જીવદ્રવ્ય-પુદ્ગલ-દ્રવ્યના એકત્વરૂપ ભુદ્ધિ તે (નેપથ્યે) મિથ્યાભાગનાં. (વત) આ વાતનો અધારો છે કે. (રમસા) નિરન્તર (કર્મ જાતરિ) કેમ પ્રવર્તે છે—આ પ્રકારે વાતનો વિચાર કેમ છે? ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય

ભિન્ન ભિન્ન છે, મિથ્યાત્વરૂપ પરિણુમેલો જીવ એકરૂપ જાણે છે તેનો ઘણો અચંબો છે. ૫૩-૬૮.

હવે મિથ્યાદૃષ્ટિ એકરૂપ જાણે તોપણ જીવ-પુદ્ગલ ભિન્ન ભિન્ન છે એમ કહે છે:—

(મંદાકાન્તા)

कर्ता कर्ता भवति न यथा कर्म कर्मापि नैव ।

ज्ञानं ज्ञानं भवति च यथा पुद्गलः पुद्गलोऽपि ।

ज्ञानज्योतिर्ज्वलितमचलं व्यक्तमन्तस्तथોच्चै-

श्चिच्छक्तीनां નિકરમરતોઽત્યન્તગમ્भीરમેતત્ ॥ ૫૪-૧૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ एतत् ज्ञानज्योतिः तथा ज्वलितम् ” (एतत् ज्ञानज्योतिः) विद्यमान शुद्धचैतन्यप्रकाश (तथा ज्वलितम्) જેવો હતો તેવો પ્રગટ થયો. કેવો છે ? “ अचलं ” સ્વરૂપથી ચલાયમાન થતો નથી. વળી કેવો છે ? “ अन्तः व्यक्तम् ” અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં પ્રગટ છે. વળી કેવો છે ? “ उच्चैः अत्यन्तगम्भीरम् ” અત્યન્ત અત્યન્ત ગંભીર છે અર્થાત્ અનન્તથી અનન્ત શક્તિએ બિરાજમાન છે. શાથી ગંભીર છે ? “ चिच्छक्तीनां निकरमरतः ” (चित्त-शक्तीनां) જ્ઞાનગુણના જેટલા નિરંશ ભેદ-ભાગ તેમના (निकरमरतः) અનન્તાનન્ત સમૂહ હોય છે, તેમનાથી અત્યન્ત ગંભીર છે. હવે જ્ઞાનગુણનો પ્રકાશ ધતાં જે કાંઈ ફળસિદ્ધિ છે તે કહે છે—“ यथा कर्ता कर्ता न भवति ” (यथा) જ્ઞાનગુણ એવી રીતે પ્રગટ થયો કે, (कर्ता) અજ્ઞાનપણા સહિત જીવ મિથ્યાત્વપરિણુમનો કર્તા થતો હતો તે તો (कर्ता न भवति) જ્ઞાનપ્રકાશ ધતાં અજ્ઞાનભાવનો કર્તા થતો નથી, “ कर्म अपि कर्म एव न ” (कर्म अपि) મિથ્યાત્વ-રાગાદિ-વિભાવ કર્મ પણ (कर्म एव न भवति) રાગાદિરૂપ થતું નથી; “ यथा च ” અને વળી “ ज्ञानं ज्ञानं भवति ” જે શક્તિ વિભાવપરિણુમનરૂપ પરિણુમી હતી તે જ પાછી પોતાના સ્વભાવરૂપ થઈ, “ यथा पुद्गलः अपि पुद्गलः ” (यथा पुद्गलः अपि) અને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પરિણુમ્યું હતું જે પુદ્ગલરૂપ ને જ (पुद्गलः) કર્મપર્યાય છોડીને પુદ્ગલરૂપ થયું. ૫૪-૬૮.

પુણ્ય-પાપ આધિકાર

(દ્રુતવિશિષ્ટ)

તદય કર્મ શુભાશુભમેદતો
દ્વિતયતાં ગતમૈત્યસુપાનયન્ ।
સ્લપિતનિર્મરમોદરજા અયં
સ્વયસુદેત્યવોધસુધાપ્લવઃ ॥ ૧-૧૦૦ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અયં અવવોધસુધાપ્લવઃ સ્વયમ્ ઉદેતિ”
(અયં) વિદ્યમાન (અવવોધ) શુદ્ધજ્ઞાનપ્રકાશ, તે જ છે (સુધાપ્લવઃ) ચંદ્રમા, તે
(સ્વયમ્ ઉદેતિ) જેવો છે તેવો પોતાના તેજઃપુંજ વડે પ્રગટ થાય છે. કેવો છે ?
“સ્લપિતનિર્મરમોદરજા” (સ્લપિત) દૂર કર્યો છે (નિર્મર) અતિશય ગાદ
(મોદરજા) (મિથ્યાત્વ-આધિકાર જેણે એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—
ચંદ્રમાનો ઉદય થતાં આધિકાર મટે છે, શુદ્ધજ્ઞાનપ્રકાશ થતાં મિથ્યાત્વ-
પરિણામન મટે છે. શું કરતો થકો જ્ઞાનચંદ્રમા ઉદય પામે છે ? “અય ત્વ
કર્મ ફેવયં ઉપાનયન્” (અય) આહીંથી શરૂ કરીને (ત્વ કર્મ) રાગાદિ અશુદ્ધ-
ચેતનાપરિણામરૂપ અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલપિંડરૂપ કર્મ. નેમનુ’ (નમન
ઉપાનયન્) એકત્વપાણું સાધતાં થકો. કેવું છે કર્મ ? “દ્વિતયતાં ગતમ્”
બે-પાણું કરે છે. કેવું બે-પાણું ? “શુભાશુભમેદતઃ” (શુભ) બહુ (અશુભ)
ખૂટું એવો (મેદતઃ) ભેદ કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ
જીવનો આભિપ્રાય એવો છે કે દયા. મત, તપ, ધીર, સંયમ આદિથી માંડીને
જેટલી છે શુભ ક્રિયા અને શુભ ક્રિયાને અનુસાર છે ને-રૂપ જે શુભાપવાજ-
પરિણામ તથા તે પરિણામોના નિશિષ્ટથી અધ્યાય છે જે માતાકર્મ-આદિથી
માંડીને પુણ્યરૂપ પુદ્ગલપિંડ. ને બહાં છે. જીવને સુખકારી છેઃ વિનાશવપદ-
રૂપાયરૂપ જેટલી છે ક્રિયા. ને ક્રિયાને અનુસાર અશુભાપવાજરૂપ સંકેતો.

પરિણામ, તે પરિણામોના નિમિત્તથી થાય છે જે અશાતાકર્મ-આદિથી માંડીને પાપખંધરૂપ પુદ્ગલપિંડ, તે ખૂરાં છે, જીવને દુઃખકર્તા છે. આણું કોઈ જીવ માને છે તેના પ્રતિ સમાધાન આમ છે કે—જેમ અશુભકર્મ જીવને દુઃખ કરે છે તેમ શુભકર્મ પણ જીવને દુઃખ કરે છે. કર્મમાં તો ભણું કોઈ નથી, પોતાના મોહને લઈને મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કર્મને ભણું કરીને માને છે. આવી ભેદપ્રતીતિ શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થયો ત્યારથી હોય છે. ૧-૧૦૦. એમ જે કહ્યું કે કર્મ એકરૂપ છે, તેના પ્રતિ દૃષ્ટાંત કહે છે—

(મંદાકાંતા)

एको दूरत्यजति मंदिरं ब्राह्मणत्वाभिमाना-
दन्यः शूद्रः स्वयमहमिति स्नाति नित्यं तथैव ।
द्रावप्येतौ युगपदुदरान्निर्गतौ शूद्रिकायाः
शूद्रौ साक्षादपि च चरतो जातिभेदभ्रमेण ॥ २-१०१ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ દ્વૌ અપિ एतौ साक्षात् शूद्रौ ” (દ્વૌ અપિ વિદ્યમાન બંને (એતૌ) એવા છે—(સાક્ષાત્) નિઃસંદેહપણે (શૂદ્રૌ) બંને ચંડાણ છે. શાથી? “ શૂદ્રિકાયાઃ ઉદરાત્ યુગપત્ નિર્ગતૌ ” કારણ કે (શૂદ્રિકાયાઃ ઉદરાત્) ચંડાલણીના પેટથી (યુગપત્ નિર્ગતૌ) એકીસાથે જન્મ્યા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ ચંડાલણીએ યુગલ જે પુત્ર એકીસાથે જણ્યા; કર્મોના યોગથી એક પુત્ર બ્રાહ્મણનો પ્રતિપાલિત થયો, તે તો બ્રાહ્મણની ક્રિયા કરવા લાગ્યો; બીજો પુત્ર ચંડાલણીનો પ્રતિપાલિત થયો, તે તો ચંડાળની ક્રિયા કરવા લાગ્યો. હવે જે બંનેના વંશની ઉત્પત્તિ વિચારીએ તો બંને ચંડાળ છે. તેવી રીતે કોઈ જીવો દયા, તત્, શીલ, સંયમમાં મગ્ન છે, તેમને શુભકર્મખંધ પણ થાય છે; કોઈ જીવો હિંસા-વિપય-કપાયમાં મગ્ન છે, તેમને પાપખંધ પણ થાય છે. તે બંને પોતપોતાની ક્રિયામાં મગ્ન છે, મિથ્યા દાષ્ટી એમ માને છે કે શુભકર્મ ભણું, અશુભકર્મ ખૂરું; તેથી આવા બંને જીવો મિથ્યાદષ્ટિ છે, બંને જીવો કર્મખંધકરણુશીલ છે. કેવા છે નેમો? “ ત્રય ચ જાતિભેદભ્રમેણ ચરતઃ ” (ત્રય ચ) બંને ચંડાળ છે તોપણ (ચરિતે) જાતિભેદ અર્થાત્ બ્રાહ્મણ-શૂદ્ર એવા વર્ણભેદ તે-રૂપ છે (ભ્રમેણ)

બ્રમ અર્થાત્ પરમાર્થશૂન્ય અભિમાનમાત્ર, તે-રૂપે (ક્ષત્તઃ) પ્રવર્તે છે. કેવો છે જાતિલેહબ્રમ ? “ एकः मदिरां दूरात् त्यजति ” (एकः) ચંડાલણીના પેટે ઊપજ્યો છે પરંતુ પ્રતિપાલિત બ્રાહ્મણના ઘરે થયો છે એવો જો છે તે (મદિરાં) મુરખાનનો (દૂરાત્ ત્યજતિ) અત્યંત ત્યાગ કરે છે, અડતો પણ નથી, નામ પણ લેતો નથી,—એવો વિરક્ત છે. શા કારણથી ? “ ब्राह्मण-त्वाभिमानात् ” (ब्राह्मणत्व) ‘હું બ્રાહ્મણ’ એવો અંકાર, તેના (અભિમાનાત્) પક્ષપાતથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—શૂદ્રાણીના પેટે ઊપજ્યો છું એવા મર્મને જાણતો નથી, હું બ્રાહ્મણ, મારા કુળમાં મદિરા નિપિદ્ધ છે’ એમ જાણીને મદિરા છોડી છે તે પણ વિચારતાં ચંડાળ છે; તેવી રીતે કોઈ જીવ શુભોપ-યોગી થતો થકો—યતિક્રિયામાં મગ્ન થતો થકો—શુદ્ધોપયોગને જાણતો નથી, કેવળ યતિક્રિયામાય મગ્ન છે, તે જીવ એવું માને છે કે ‘હું’ તો સુતીશ્વર, અમને વિપયકપાયસામગ્રી નિપિદ્ધ છે’ એમ જાણીને વિપયકપાય-સામગ્રીને છોડે છે, પોતાને ધન્યપણું માને છે, મોક્ષમાર્ગ માને છે, પરંતુ વિચાર કરતાં એવો જીવ મિથ્યાદષ્ટિ છે, કર્મબંધને કરે છે, કોઈ બલાપણું તો નથી. “ अन्यः तथा एव नित्यं स्नाति ” (अन्यः) શૂદ્રાણીના પેટે ઊપજ્યો છે, શૂદ્રનો પ્રતિપાલિત થયો છે, એવો જીવ (તથા) મદિરાથી (एव) અવસ્થ-મેવ (नित्यं स्नाति) નિત્ય સ્નાન કરે છે અર્થાત્ તેને અતિ મગ્નપણું પીએ છે. શું જાણીને પીએ છે ? “ स्वयं शूद्रः इति ” ‘હું શૂદ્ર. આમારા કુળમાં મદિરા યોગ્ય છે’ એવું જાણીને. આવો જીવ, વિચાર કરતાં, ચંડાળ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ અશુભોપયોગી છે, ગૃહસ્થક્રિયામાં રત છે—‘અમે ગૃહસ્થ, મને વિપય-કપાય ક્રિયા યોગ્ય છે’ એવું જાણીને વિપય-કપાય એવે છે તે જીવ પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે, કર્મબંધ કરે છે. કેમ કે કર્મ-જનિત પર્યાયમાત્રને પોતારૂપ જાણે છે. જીવના મુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ નથી. ૨-૧૦૧.

(ઉપનતિ)

हेतुस्वभावानुभवाध्यानां

तदाप्यभेदात् हि कर्मभेदः ।

तद्वदन्मार्गाधिनमेकमिदं

स्वयं ननु ननु ननु ननु ॥ ૨-૧૦૨ ॥

(શિખરિણી)

નિષિદ્ધે સર્વસ્મિન્ સુકૃતદુરિતે કર્મણિ કિલ
 પ્રવૃત્તે નૈષ્કર્મ્યે ન સ્વલુ મુનયઃ સન્ત્યક્ષરણાઃ ।
 તદા જ્ઞાને જ્ઞાનં પ્રતિચરિતમેષાં હિ શરણં
 સ્વયં વિન્દન્ત્યેતે પરમમમૃતં તત્ર નિરતાઃ ॥ ૫-૧૦૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે શુભ ક્રિયા તથા અશુભ ક્રિયા સર્વ નિષિદ્ધ કરી, તો મુનીશ્વર કેને આવલગે છે? તેનું આમ સમાધાન કરવામાં આવે છે—“સર્વસ્મિન્ સુકૃતદુરિતે કર્મણિ નિષિદ્ધે” (સર્વસ્મિન્) આમૃલાય અર્થાત્ સમગ્ર (સુકૃત) નત-સંયમ-તપરૂપ ક્રિયા અથવા શુભોપયોગરૂપ પરિણામ, (દુરિતે) વિપય-કપાયરૂપ ક્રિયા અથવા અશુભોપ-યોગરૂપ સંકલેશ પરિણામ—એવાં (કર્મણિ) કાર્યરૂપ (નિષિદ્ધે) મોક્ષમાર્ગ નથી એવું માનતા થકા, “કિલ નૈષ્કર્મ્યે પ્રવૃત્તે” (કિલ) નિશ્ચયથી (નૈષ્કર્મ્યે) સૂક્ષ્મ-સ્થૂલરૂપ અંતર્જલ્પ-બહિર્જલ્પરૂપ સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રપ્રકાશરૂપ વસ્તુ મોક્ષમાર્ગ છે એવું—(પ્રવૃત્તે) ચોક્કર એવા બે છે એવું—નિશ્ચયથી ઠરાવતા થકા, “સ્વલુ મુનયઃ અક્ષરણાઃ ન સન્તિ” (સ્વલુ) ખરેખર, (મુનયઃ) સંસાર-શરીર-લોગથી વિરક્ત થઈ ધારણ કર્યું છે યતિપાત્રું જેમણે તેઓ (અક્ષરણાઃ ન સન્તિ) આલંબન વિના શૂન્યમત એવા તો નથી. તો કેવા છે? “તદા હિ ણાં જ્ઞાનં સ્વયં શરણં” (તદા) જે કાળે એવી પ્રતીતિ આવે છે કે અશુભ ક્રિયા મોક્ષમાર્ગ નથી, શુભ ક્રિયા પણ મોક્ષમાર્ગ નથી, તે કાળે (હિ) નિશ્ચયથી (ણાં) મુનીશ્વરોને (જ્ઞાનં સ્વયં શરણં) જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ સહજ બ આલંબન છે. કેવું છે જ્ઞાન? “જ્ઞાને પ્રતિચરિતમ્” જે બાહ્યરૂપ પરિણમ્યું હતું તે બે પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપે પરિણમ્યું છે. શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં કાંઈ વિશેષ પણ છે. તે કહે છે—“એતે તત્ર નિરતાઃ પરમમ્ અમૃતં વિન્દન્તિ” (એતે) વિદ્યમાન જે સમ્યગ્દષ્ટિ મુનીશ્વર (તત્ર) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવમાં (નિરતાઃ) મગ્ન છે તે (પરમમ્ અમૃતં) સર્વોત્કૃષ્ટ અતીન્દ્રિય મુખને. (વિન્દન્તિ) આસ્વાદે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુભ-અશુભ ક્રિયામાં મગ્ન થતાં હવે વિકલ્પી છે, તેથી દુઃખી છે;

ક્રિયાસંસ્કાર છૂટીને શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં જીવ નિર્વિકલ્પ છે, તેથી મુખી છે. ૫-૧૦૪.

(શિખરિણી)

યદેતદ્ જ્ઞાનાત્મા ધ્રુવમચલમામાતિ ભવનં
શિવસ્યાયં હેતુઃ સ્વયમપિ યતસ્તન્નિવ્વ ઇતિ ।
અતોઽન્યદ્વન્ધસ્ય સ્વયમપિ યતો વન્ધ ઇતિ તત્
તતો જ્ઞાનાત્મત્વં ભવનમનુભૂતિર્હિ વિદ્ધિતમ્ ॥ ૬-૧૦૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“યત્ એતત્ જ્ઞાનાત્મા ભવનમ્ ધ્રુવમ્ અચલમ્
આમાતિ અયં શિવસ્ય હેતુઃ” (યત્ એતત્) જે કોઈ (જ્ઞાનાત્મા) ચેતનાલક્ષણ
એવી (ભવનમ્) સત્ત્વસ્વરૂપ વસ્તુ (ધ્રુવમ્ અચલમ્) નિશ્ચયથી સ્થિર થઈને
(આમાતિ) પ્રત્યક્ષપણે સ્વરૂપની આસ્વાદક કાંચી છે (અયં) એ જ (શિવસ્ય
હેતુઃ) મોક્ષનો માર્ગ છે. શા કારણથી? “યતઃ સ્વયમ્ અપિ તત્ શિવઃ ઇતિ”
(યતઃ) કારણ કે (સ્વયમ્ અપિ) પોતે પણ (તત્ શિવઃ ઇતિ) મોક્ષરૂપ છે.
ભાવાર્થ આમ છે—જીવનું સ્વરૂપ સદા કર્મથી સુક્રા છે; તેને અનુભવતાં
મોક્ષ થાય છે એમ ઘટે છે, વિરુદ્ધ તો નથી. “અતઃ અન્યત્ વન્ધસ્ય હેતુઃ”
(અતઃ) શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે, એ વિના (અન્યત્) જે કાંઈ
છે શુભ ક્રિયારૂપ, અશુભ ક્રિયારૂપ અનેક પ્રકાર (વન્ધસ્ય હેતુઃ) તે બધા
બંધનો માર્ગ છે; “યતઃ સ્વયમ્ અપિ વન્ધઃ ઇતિ” (યતઃ) કારણ કે (સ્વયમ્
અપિ) પોતે પણ (વન્ધઃ ઇતિ) બંધાય બંધરૂપ છે. “તતઃ તત્ જ્ઞાનાત્મા સ્વં
ભવનમ્ વિદિતં તિ અનુભૂતિઃ” (તતઃ) તે કારણથી (તત્) પૂરેકા (જ્ઞાનાત્મા)
ચેતનાલક્ષણ એવું છે (સ્વં ભવનમ્) પોતાના જીવનું સત્ત્વ તે (વિદિતમ્)
મોક્ષમાર્ગ છે, (તિ) નિશ્ચયથી (અનુભૂતિઃ) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ કરવાનાં
આવનું થકું. ૬-૧૦૫.

(સ્વરૂપ)

સ્વં જ્ઞાનસ્વભાવેન જ્ઞાનમ્ ભવનં મત્ત ।

અવસ્થાસ્વભાવત્વાત્તોદરેતુન્નદેવ મત્ત . ૭-૧૦૬ ॥

“મોક્ષહેતુતિરોધાનાત્” (મોક્ષ) નિષ્કર્મ-અવસ્થા, તેનું (હેતુ) કારણ છે જીવનું શુદ્ધરૂપ પરિણમન, તેનું (તિરોધાનાત્) ઘાતક છે, તેથી કરતૂત નિષિદ્ધ છે. વળી કેવું હોવાથી? “સ્વયમ્ એવ વન્ધત્વાત્” એવો પાણી બંધરૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેટલું શુભ-અશુભ આચરણ છે તે બધું કર્મના ઉદયથી અશુદ્ધરૂપ છે, તેથી ત્યાગ્ય છે, ઉપાદેય નથી. વળી કેવું હોવાથી? “મોક્ષહેતુ-તિરોધાયિમાવત્વાત્” (મોક્ષ) સકળકર્મક્ષયલક્ષણ પરમાત્મપદ, તેનો (હેતુ) હેતુ અર્થાત્ જીવનો ગુણ જે શુદ્ધચેતનારૂપ પરિણમન, તેનું (તિરોધાયિ) ઘાતનશીલ છે (માવત્વાત્) સહજ લક્ષણ જેનું—એવું છે, તેથી કર્મ નિષિદ્ધ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ પાણી સ્વરૂપથી નિર્મળ છે, કાદવના સંયોગથી મેલું થાય છે—પાણીના શુદ્ધપણનો ઘાત થાય છે, તેમ જીવદ્રવ્ય સ્વભાવથી સ્વચ્છરૂપ છે—કેવળજ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્યરૂપ છે, તે સ્વચ્છપાણું વિભાવરૂપ અશુદ્ધ-ચેતનાલક્ષણ મિથ્યાત્વ-વિષય-કપાયરૂપ પરિણામથી મટ્યું છે; અશુદ્ધ પરિણામનો એવો જ સ્વભાવ છે કે શુદ્ધપણને મટાડે; તેથી સમસ્ત કર્મ નિષિદ્ધ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ જીવ ક્રિયારૂપ યતિપણું પામે છે, તે યતિપણામાં મગ્ન થાય છે કે—‘અમે મોક્ષમાર્ગ પામ્યા, જે કોઈ કરવાનું હતું તે કર્યું;’ તેથી તે જીવોને સમજાવે છે કે યતિપણાનો ભરોસો છોડીને શુદ્ધ ચેતન્યસ્વરૂપને અનુભવો. ૯-૧૦૮.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સંન્યસ્તવ્યમિદં સમસ્તમપિ તત્કર્મૈવ મોક્ષાર્થિના
સંન્યસ્તે સતિ તત્ર કા કિલ કથા પુણ્યસ્ય પાપસ્ય વા ।

સમ્યક્ત્વાદિનિજસ્વભાવભવનાન્મોક્ષસ્ય હેતુર્ભવન્

નૈવકર્મ્યપ્રતિવદ્યમુદ્ધતરસં જ્ઞાનં સ્વયં ધાવતિ ॥ ૧૦-૧૦૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“મોક્ષાર્થિના તત્ત્વં સમસ્તમ્ અપિ કર્મ સંન્યસ્તવ્યમ્” (મોક્ષાર્થિના) સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષ—અતીન્દ્રિય પદ, તેમાં જે અનંત સુખ તેને ઉપાદેય અનુભવે છે એવો છે જે કોઈ જીવ તેણે (તત્ત્વં) ને જ કર્મ ને પહેલાં જ કેવું હતું. (સમસ્તમ્ અપિ) જેટલું—શુભ-ક્રિયારૂપ-અશુભક્રિયારૂપ, અંતર્ગતરૂપ-અદિર્ગતરૂપ ઇત્યાદિ કરતૂતરૂપ

(કર્મ) ક્રિયા અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલનો પિંડ, અશુદ્ધ રાગાદિરૂપ જીવના પરિણામ—એવું કર્મ તે (સંન્યસ્તવ્યમ્) જીવસ્વરૂપનું ધાતક છે એમ બાણીને આમૂલાત્ર (સમગ્ર) ત્યાગ્ય છે. “તત્ર સંન્યસ્તે ગતિ” તે સઘળાંય કર્મનો ત્યાગ થતાં “પુણ્યસ્ય વા પાપસ્ય વા કા કથા” પુણ્યનો કે પાપનો શો ભેદ રહ્યો? ભાવાર્થ આમ છે કે—સમસ્ત કર્મભતિ હેય છે, પુણ્ય-પાપના વિવરણની શી વાત રહી? “ક્લિ” આ વાત નિશ્ચયથી બાણો, પુણ્યકર્મ ભલું એવી બ્રાન્તિ ન કરે. “જ્ઞાનં મોક્ષસ્ય હેતુઃ મવન્ સ્વયં પ્રાવતિ” (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ આત્માનું શુદ્ધચેતનારૂપ પરિણુમન (મોક્ષસ્ત્ર) મોક્ષનું અર્થાત્ સકળકર્મક્ષયલક્ષણ એવી અવસ્થાનું (હેતુઃ મવન્) કારણ થતું થકું (સ્વયં પ્રાવતિ) સ્વયં દોડે છે એવું સહજ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં સહજ જ અધિકાર મટે છે, તેમ જીવ શુદ્ધચેતનારૂપ પરિણુમનાં સહજ જ સમસ્ત વિકલ્પો મટે છે, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અકર્મરૂપ પરિણુમે છે, રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણુમ મટે છે. કેવું છે જ્ઞાન? “નૈષ્કર્મ્યપ્રતિવદ્મ” નિર્વિકલ્પસ્વરૂપ છે. વળી કેવું છે? “ઉદ્ધતરમં” અગટપણે ચેતન્યસ્વરૂપ છે. શાથી મોક્ષનું કારણ થાય છે? “સમ્યક્ત્વાદિનિજસ્વભાવમવનાત” (તત્રગ્વચઃ) જીવના ગુણ સમ્યગ્દર્શન, (બાદ) સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એવા છે તે (નિજસ્વભાવ) જીવના ક્ષાયિક ગુણ તેમના (મવનાત્) અગટપણાને લીધે. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ આશંકા કરશે કે મોક્ષમાર્ગ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણે મળીને છે, આહી જ્ઞાનમાત્ર મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તે કઈ દીને કહ્યો? તેનું સમાધાન આમ છે કે શુદ્ધસ્વરૂપ જ્ઞાનમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્-ચારિત્ર સહજ જ ગભિત છે, તેથી દોષ તો કાંઈ નથી. ગુણ છે. ૧૦-૧૦૯.

(શાંદલિખીરિત)

યાવત્પાકમુપૈતિ કર્મવિગતિર્જ્ઞાનત્વ મમ્યદ્ ન ત્વા
કર્મજ્ઞાનમસુમ્યોષ્પિ વિરિતન્નાવન કાચિન્નતિઃ ।

વિન્વદ્વાપિ નમુલ્લસત્યદશતો વતર્કમ વન્વાવ તત્ત-

મોક્ષાય નિવનમેવમેવ ધર્મ જ્ઞાનં વિરુત્ત. ન્વતઃ ૩૧.૧.૧-૧.૧૦.૧૧

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—આહી કોઈ જ્ઞાનિત કરશે કે નિર્વાણાદિનું

યતિપણું ક્રિયારૂપ છે, તે બંધનું કારણ છે, સમ્યગ્દષ્ટિનું છે જે યતિપણું શુભ ક્રિયારૂપ, તે મોક્ષનું કારણ છે; કારણ કે અનુભવ—જ્ઞાન તથા દયા-મત-તપ-સંયમરૂપ ક્રિયા બંને મળીને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ક્ષય કરે છે. આવી પ્રતીતિ કેટલાક અજ્ઞાની જીવો કરે છે. ત્યાં સમાધાન આમ છે કે—જેટલી શુભ-અશુભ ક્રિયા, બહિર્જલ્પરૂપ વિકલ્પ અથવા અંતર્જલ્પરૂપ અથવા દ્રવ્યોના વિચારરૂપ અથવા શુદ્ધસ્વરૂપનો વિચાર ઇત્યાદિ સમસ્ત, કર્મબંધનું કારણ છે. આવી ક્રિયાનો આવો જ સ્વભાવ છે, સમ્યગ્દષ્ટિ-મિથ્યાદષ્ટિનો એવો ભેદ તો કાંઈ નથી; એવા કરતૃતથી (કૃત્યથી) એવો બંધ છે, શુદ્ધસ્વરૂપ પરિણુમનમાત્રથી મોક્ષ છે. જોકે એક જ કાળમાં સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને શુદ્ધ જ્ઞાન પણ છે, ક્રિયારૂપ પરિણામ પણ છે, તોપણ ક્રિયારૂપ છે જે પરિણામ તેનાથી એકલો બંધ થાય છે, કર્મનો ક્ષય એક અંશમાત્ર પણ થતો નથી. આવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, સહારો કોનો? તે જ કાળે શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ—જ્ઞાન પણ છે, તે જ કાળે જ્ઞાનથી કર્મક્ષય થાય છે, એક અંશમાત્ર પણ બંધ થતો નથી. વસ્તુનું એવું જ સ્વરૂપ છે. આવું જેમ છે તેમ કહે છે—“તાવત્કર્મજ્ઞાનસમુચ્ચયઃ અપિ વિહિતઃ” (તાવત્) ત્યાં સુધી (કર્મ) ક્રિયારૂપ પરિણામ અને (જ્ઞાન) આત્મદ્રવ્યનું શુદ્ધસ્વરૂપ પરિણુમન, તેમનું (સમુચ્ચયઃ) એક જીવમાં એક જ કાળે અસ્તિત્વપણું છે, (અપિ વિહિતઃ) એવું પણ છે; પરંતુ એક વિશેષ—“કાચિત્ ક્ષતિઃ ન” (કાચિત્) કોઈ પણ (ક્ષતિઃ) હાનિ (ન) નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—એક જીવમાં એક જ કાળે જ્ઞાન-ક્રિયા બંને કઈ રીતે હોય છે? સમાધાન આમ છે કે—વિરુદ્ધ તો કાંઈ નથી. કેટલાક કાળ સુધી બંને હોય છે, એવો જ વસ્તુનો પરિણામ છે; પરંતુ વિરોધી જેવાં લાગે છે, છતાં પણ પોતપોતાના સ્વરૂપ છે, વિરોધ તો કરતાં નથી. એટલા કાળ સુધી જેમ છે તેમ કહે છે—

“યાવત્ જ્ઞાનસ્ય સા કર્મવિરતિઃ સમ્યક્ પાકં ન ઈવૈતિ” (યાવત્) જેટલો કાળ (જ્ઞાનસ્ય) આત્માના મિથ્યાત્વરૂપ વિભાવ-પરિણામ મટયા છે, આત્મદ્રવ્ય શુદ્ધ થયું છે, તેને (સા) પૂર્વોક્તા (કર્મ) ક્રિયાનો (વિરતિઃ) ત્યાગ (સમ્યક્ પાકં ન ઈવૈતિ) બરાબર પરિપકવતાને પામતો નથી અર્થાત્ ક્રિયાનો મૂળથી વિનાશ થયો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—ત્યાં સુધી અશુદ્ધ પરિણુમન છે ત્યાં સુધી જીવનું વિભાવપરિણુમન છે. તે વિભાવપરિણુમનનું અંતરંગ નિમિત્ત છે, બહિરંગ નિમિત્ત છે. વિવરણ—અંતરંગ નિમિત્ત જીવની

વિભાવરૂપ પરિણમનશક્તિ, અહિરંગ નિમિત્ત છે મોહનીયકર્મરૂપ પરિણમેલો પુદ્ગલપિંડનો ઉદય. તે મોહનીયકર્મ બે પ્રકારનું છે : એક મિથ્યાત્વરૂપ છે, બીજું ચારિત્રમોહરૂપ છે. જીવનો વિભાવપરિણામ પણ બે પ્રકારનો છે : જીવનો એક સમ્યક્ત્વગુણ છે તે જ વિભાવરૂપ થઈને મિથ્યાત્વરૂપ પરિણમે છે, તેના પ્રતિ અહિરંગ નિમિત્ત છે મિથ્યાત્વરૂપ પરિણમેલો પુદ્ગલપિંડનો ઉદય; જીવનો એક ચારિત્રગુણ છે તે જ વિભાવરૂપ પરિણમતો થકો વિપય-કપાયલક્ષણ ચારિત્રમોહરૂપ પરિણમે છે, તેના પ્રતિ અહિરંગ નિમિત્ત છે ચારિત્રમોહરૂપ પરિણમેલો પુદ્ગલપિંડનો ઉદય. વિશેષ આમ છે કે—ઉપશમનો, ક્ષપણનો ક્રમ આવો છે : પહેલાં મિથ્યાત્વકર્મનો ઉપશમ થાય છે અથવા ક્ષપણ થાય છે; તેના પછી ચારિત્રમોહકર્મનો ઉપશમ થાય છે અથવા ક્ષપણ થાય છે. તેથી સમાધાન આમ છે—કોઈ આસન્નભવ્ય જીવને કાળલબ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી મિથ્યાત્વરૂપ પુદ્ગલપિંડ-કર્મ ઉપશમે છે અથવા ક્ષપણ થાય છે. આમ થતાં જીવ સમ્યક્ત્વગુણરૂપ પરિણમે છે, તે પરિણમન શુદ્ધતારૂપ છે. તે જ જીવ જ્યાં સુધીમાં ક્ષપકચ્ચેણિ પર ચડશે ત્યાં સુધી ચારિત્રમોહકર્મનો ઉદય છે, તે ઉદય હોતાં જીવ પણ વિપયકપાયરૂપ પરિણમે છે, તે પરિણમન રાગરૂપ છે, અશુદ્ધરૂપ છે. તેથી કોઈ કાળમાં જીવને શુદ્ધપાણું-અશુદ્ધપાણું એક જ સમયે ઘટે છે, વિરુદ્ધ નથી. “ક્વિત્” કોઈ વિશેષ છે, તે વિશેષ જેમ છે તેમ કહે છે—“અવ અપિ” એક જ જીવને એક જ કાળે શુદ્ધપાણું-અશુદ્ધપાણું બેકે હોય છે નોપણ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. “યત્ કર્મ અવશતઃ વન્ધાય સમુલ્લસતિ” (યત્) જેટલી (કર્મ) દ્રવ્યરૂપ-ભાવરૂપ—અંતર્જાત-બહિર્જાત—સૂદમ-સ્થૂળરૂપ ક્રિયા. (જઘનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ સર્વથા ક્રિયાથી વિરક્ત હોવા છતાં ચારિત્રમોહના કાર્યે બહાત્કારે થાય છે તે (વન્ધાય સમુલ્લસતિ)—જેટલી ક્રિયા છે તેટલી—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધ કરે છે. સંવર-નિર્જરા અંશમાત્ર પણ કરતી નથી. “તત્ત્વ જ્ઞાનં મોહાત્તિપિતમ્” (તત્ત્વ) પૂર્વોક્ત (જ્ઞાનં જ્ઞાનં) એક જ્ઞાન અર્થાત્ એક શુદ્ધ ચૈતન્ય-પ્રકાર (મોહાત્તિપિતમ્) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મસંયતું નિમિત્ત છે. બાવાર્થ આમ છે કે—એક જીવમાં શુદ્ધપાણું-અશુદ્ધપાણું એક જ કાર્યે હોય છે. પરંતુ જેટલા આંશે શુદ્ધપાણું છે તેટલા આંશે કર્મસંયતું છે. જેટલા આંશે અશુદ્ધપાણું છે તેટલા આંશે કર્મબંધ થાય છે. એક જ કાળે બંને કાર્ય થાય છે. “સ્વ” આમ જ છે, સંજ્ઞા કરવા નહિ. કેટલું છે શુદ્ધ જ્ઞાન “સ્વ”

સર્વોત્કૃષ્ટ છે—પૂજ્ય છે. વળી કેવું છે ? “ સ્વતઃ વિમુક્ત ” ગ્રણે કાળ સમસ્ત
પરદ્રવ્યોથી લિપ્ત છે. ૧૧-૧૧૦.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

મમ્નાઃ કર્મનયાવલમ્બનપરા જ્ઞાનં ન જાનન્તિ યન્
મમ્ના જ્ઞાનનયૈષિણોઽપિ યદતિસ્વચ્છન્દમન્દોદ્યમાઃ ।
વિશ્વસ્યોપરિ તે તરન્તિ સતતં જ્ઞાનં ભવન્તઃ સ્વયં
યે કુર્વન્તિ ન કર્મ જાતુ ન વશં યાન્તિ પ્રમાદસ્ય ચ ॥ ૧૨-૧૧૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ કર્મનયાવલમ્બનપરાઃ મમ્નાઃ ” (કર્મ) અનેક
પ્રકારની ક્રિયા, એવો છે (નય) પક્ષપાત, તેનું (અવલમ્બન)—ક્રિયા મોક્ષ-
માર્ગ છે એમ જાણીને ક્રિયાનું—પ્રતિપાલન, તેમાં (પરાઃ) તત્પર છે જે
કોઈ અજ્ઞાની હોયો તે પણ (મમ્નાઃ) પાણીના પૂરમાં ડૂબેલા છે. ભાવાર્થ
આમ છે કે સંસારમાં ભટકશે, મોક્ષના આધિકારી નથી. શા કારણથી ડૂબેલા
છે ? “ યત્ જ્ઞાનં ન જાનન્તિ ” (યત્) કારણ કે (જ્ઞાનં) શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુનો
(ન જાનન્તિ) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ કરવાને સમર્થ નથી, ક્રિયામાત્ર મોક્ષમાર્ગ
એમ જાણીને ક્રિયા કરવાને તત્પર છે. “ જ્ઞાનનયૈષિણઃ અપિ મમ્નાઃ ” (જ્ઞાન)
શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રકાશ, તેનો (નય) પક્ષપાત, તેના (ઇષિણઃ) અભિલાષી છે,
[ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ તો નથી, પરંતુ પક્ષમાત્ર
ખોલે છે;] (અપિ) એવા હોયો પણ (મમ્નાઃ) સંસારમાં ડૂબેલા જ છે. શા
કારણથી ડૂબેલા જ છે ? “ યત્ અતિસ્વચ્છન્દમન્દોદ્યમાઃ ” (યત્) કારણ કે
(અતિસ્વચ્છન્દ) ઘણું જ સ્વેચ્છાચારપણું છે એવા છે, (મન્દોદ્યમાઃ) શુદ્ધ
ચૈતન્યસ્વરૂપનો વિચારમાત્ર પણ કરતા નથી. એવા છે જે કોઈ તેમને
મિથ્યાદષ્ટિ જાણવા. આહીં કોઈ આશંકા કરે છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ
મોક્ષમાર્ગ એવી પ્રતીતિ કરતાં મિથ્યાદષ્ટિપણું કેમ હોય છે ? સમાધાન
આમ છે—વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું છે કે જે કાળે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય
છે ને કાળે અશુદ્ધતારૂપ છે તેટલી ભાવ-દ્રવ્યરૂપ ક્રિયા તેટલી સહજ જ મટે
છે. મિથ્યાદષ્ટિ હવ એવું માને છે કે તેટલી ક્રિયા છે તે જેવી છે તેવી જ
રહે છે. શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે; પરંતુ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું તો

નથી. તેથી જે એવું માને છે તે જીવ મિથ્યાદષ્ટિ છે, વચનમાત્રથી કહે છે કે શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે; એવું કહેવાથી કાર્યસિદ્ધિ તો કાંઈ નથી. “તે વિશ્વસ્ય ઉપરિ તરન્તિ” (તે) એવા જે કોઈ જીવો સમ્યગ્દષ્ટિ છે તેઓ, (વિશ્વસ્ય ઉપરિ) કહ્યા છે જે બે જાતિના જીવ તે બંને ઉપર થઈને, (તરન્તિ) સકળ કસોતો ક્ષય કરી મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય છે. કેવા છે તે? “યે સતતં સ્વયં જ્ઞાનં ભવન્તઃ કર્મ ન કુર્વન્તિ, પ્રમાદસ્ય વર્ગં જાતુ ન યાન્તિ” (યે) જે કોઈ નિકટ સંસારી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો (સતતં) નિરંતર (સ્વયં જ્ઞાનં) શુદ્ધજ્ઞાનરૂપ (ભવન્તઃ) પરિણમે છે, (કર્મ ન કુર્વન્તિ) અનેક પ્રકારની ક્રિયાને મોક્ષમાર્ગ જાણી કરતા નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ કર્મના ઉદ્ભવ શરીર વિદ્યમાન છે છતાં હેયરૂપ જાણે છે, તેમ અનેક પ્રકારની ક્રિયા વિદ્યમાન છે છતાં હેયરૂપ જાણે છે;] (પ્રમાદસ્ય વર્ગં જાતુ ન યાન્તિ) ‘ક્રિયા તો કાંઈ નથી’—જેમ જાણી વિપરીત-અસંયમી પણ કદાચિત્ થતા નથી, કેમ કે અસંયમનું કારણ ત્રિવિધ સંકલેષપરિણામ છે, તે સંકલેષ તો મૂળથી જ ગયો છે. એવા જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો, તે જીવો તત્કાળમાત્ર મોક્ષપદને પામે છે. ૧૨-૧૧૧.

(મંદાકાન્તા)

મેદોન્માદં પ્રમરસમરાત્રાયત્પીતમોતં

મૂલોન્મૂલં સવલ્લમપિ તત્કર્મ કૃત્વા રલ્લેન ।

દેલોન્મીલત્પમવલ્લયા સાર્પમાગ્ધવંતિ

જ્ઞાનલ્લોતિઃ કલ્લિતમઃ પ્રોજ્જજ્ઞમ્મ મરેણ ॥ ૧૩-૧૧૨ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ “જ્ઞાનલ્લોતિઃ મરેણ પ્રોજ્જજ્ઞમ્મ” (જ્ઞાનલ્લોતિઃ) શુદ્ધસ્વરૂપનો પ્રકાર (મરેણ) પોતાના સંપૂર્ણ આનંદથી વરે (પ્રોજ્જજ્ઞમ્મ) પ્રગટ થયો. કેવો છે? “દેલોન્મીલત્પમવલ્લયા સાર્પમાગ્ધવંતિ” (દેલો) મલકરૂપથી (સમીક્ષત) પ્રગટ થતા (સમસ્તકા) નિરંતરપણે ચાલતરતર મુખપ્રવાહની (તારવં) તારો (ભારત્પરેણ) આપ્ત કરી છે પરિણમત થયો. એવો છે. કળી કેવો છે? “કલ્લિતમઃ” (કલ્લિતમઃ) દુર કેવો છે (કલ્લિતમઃ) મિથ્યાત્વ-અધિકાર વેળા, એવો છે. આવી કલિરૂપે પડે છે તે કહે છે—

“તત્કર્મ સકલમ્ અપિ વલેન મૂલોન્મૂલં કૃત્વા” (તત્) કહી છે અનેક પ્રકારની (કર્મ) ભાવરૂપ અથવા દ્રવ્યરૂપ ક્રિયા—(સકલમ્ અપિ) પાપરૂપ અથવા પુણ્યરૂપ—તેને (વલેન) બળબેરીથી (મૂલોન્મૂલં કૃત્વા) ઉખેડી નાખીને અર્થાત્ ‘જેટલી ક્રિયા છે તે બધી મોક્ષમાર્ગ નથી’ એમ જાણી સમસ્ત ક્રિયામાં મમત્વનો ત્યાગ કરીને. શુદ્ધ જ્ઞાન મોક્ષમાર્ગ છે એવો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો. કેવું છે કર્મ અર્થાત્ ક્રિયા? “મેદોન્માદં” (મેવ) શુભ ક્રિયા મોક્ષમાર્ગ છે એવા પક્ષપાતરૂપ ભેદ (અન્તર) તેનાથી (અન્માદં) થયું છે ઘેલાપાણું જેમાં, એવું છે. વળી કેવું છે? “પીતમોહં” (પીત) ગળ્યું (પીધું) છે (મોહં) વિપરીતપાણું જેણે, એવું છે. કોઈ ધતૂરો પીને ઘેલો થાય છે એના જેવો તે છે જે પુણ્યકર્મને ભણું માને છે. વળી કેવું છે? “અમરસમરાત્ નાટયત્” (અમ) જ્ઞાન્તિ, તેનો (રસ) અમલ, તેનું (અમર) અત્યંત ચડવું, તેનાથી (નાટયત્) નાચે છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેમ કોઈ ધતૂરો પીને સૂધ જવાથી નાચે છે, તેમ મિથ્યાત્વ-કર્મના ઉદયે શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવથી ભ્રષ્ટ છે. શુભ કર્મના ઉદયે જે દેવ આદિ પદવી, તેમાં રંજિત થાય છે કે હું દેવ, મારે આવી વિભૂતિ, તે તો પુણ્યકર્મના ઉદયથી; આવું માનીને વારંવાર રંજિત થાય છે. ૧૩-૧૧૨.

—૫—

આન્ધવ અધિકાર

(કૃતવિધાંગિત)

અથ મહામદનિર્મમન્થરં
સમરક્ષપરાગતમાચ્ચમ્ ।
અયમુદારગમીરમહોદયો
જયતિ દુર્જયદોષપનુર્ધરઃ ॥ ૧-૧૧૩ ॥

ખંડાન્ધવ સહિત અર્થઃ—“અથ અયમ્ દુર્જયદોષપનુર્ધરઃ આમદમ્ જયતિ” (અથ) આહીંથી માંડીને (અયમ્ દુર્જય) આ આખરિત પ્રતાપવાળો (દોષ) શુદ્ધસ્વરૂપ-આનુભવરૂપ છે (પનુર્ધર) મહા થોડો ને. (આમદમ્) અશુદ્ધ રાગાદિ પરિણામવશાણુ આશ્રવને (જયતિ) મટાડે છે. બાવાર્થ આમ છે કે આહીંથી શરૂ કરીને આશ્રવનું સ્વરૂપ કહે છે. કેવો છે જ્ઞાનવાદો? “ઉદાર-ગમીર-મહોદયઃ” (ઉદાર) શાશ્વત એવું છે (ગમીર) આનંદ શાશ્વત વિરાજમાન (મહોદયઃ) સ્વરૂપ જેનું. એવો છે. કેવો છે આશ્રવ? “મહામદ-નિર્મમન્થરં” (મહામદ) સમસ્ત અંધારી હવસાસિ આશ્રવને સ્થાપીત છે. તેથી થયો છે અર્થ-આભિમાન. ને વરે (નિર્મર) મહા થયો છે (મન્થર) મનવાસાની આકૃષ્ટ. એવો છે. “સમરક્ષપરાગતમ્” (સમર) સંકલ્પ એવી છે (રક્ષ) ભૂમિ. તેમાં (પરાગતમ્) સન્નિહા આપ્યો છે. બાવાર્થ આમ છે કે—જેમ પ્રકાશને આને આપ્રકાશને પરસ્પર વિરોધ છે તેમ શુદ્ધ જ્ઞાનને આને આશ્રવને પરસ્પર વિરોધ છે. ૧-૧૧૩.

અશુભરૂપ, તેને (ઉચ્છિન્ન) સૂળથી જ ઉખાડતો થકો સમ્યગ્દષ્ટિ નિરાસવ હોય છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેય-જ્ઞાયકનો સંબંધ એ પ્રકારે છે : એક તો જાણપણામાય છે, રાગ-દ્વેષરૂપ નથી. જેમ કે—કેવળી સકળ જ્ઞેયવસ્તુને દેખે-જાણે છે, પરંતુ કોઈ પણ વસ્તુમાં રાગ-દ્વેષ કરતા નથી. તેનું નામ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના કહેવાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનારૂપ જાણપણું છે, તેથી મોક્ષનું કારણ છે, બંધનું કારણ નથી. યીજીનું જાણપણું એવું છે કે કેટલીક વિષયરૂપ વસ્તુનું જાણપણું પણ છે અને મોહકર્મના ઉદયનું નિગિત પામીને ઘટમાં રાગ કરે છે, ભોગની અભિલાષા કરે છે તથા અનિષ્ટમાં દ્વેષ કરે છે, અરુચિ કરે છે; ત્યાં આવા રાગ-દ્વેષ સાથે મળેલું છે જે જ્ઞાન તેનું નામ અશુદ્ધ ચેતનાલક્ષણ કર્મચેતના-કર્મફળચેતનારૂપ કહેવાય છે, તેથી બંધનું કારણ છે. આવું પરિણમન સમ્યગ્દષ્ટિને નથી, કેમ કે મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ ગયા હોવાથી આવું પરિણમન હોતું નથી. આવા અશુદ્ધ જ્ઞાન-ચેતનારૂપ પરિણામ મિથ્યાદષ્ટિને હોય છે. વળી કેવો હોતો થકો નિરાસવ હોય છે ? “જ્ઞાનસ્ય પૂર્ણઃ ભવન્” પૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ હોતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે—જ્ઞાનનું ખંડિતપણું એ કે તે રાગ-દ્વેષ સાથે મળેલું છે. રાગ-દ્વેષ ગયા હોવાથી જ્ઞાનનું પૂર્ણપણું કહેવાય છે. આવો હોતો થકો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ નિરાસવ હોય છે. ૪-૧૧૬.

(અનુક્રમ)

સર્વસ્યામેવ જીવન્ત્યાં દ્રવ્યપ્રત્યયસન્તતૌ ।

કૃતો નિરાસવો જ્ઞાની નિત્યમેવેતિ ચેન્મતિઃ ॥ ૫-૧૧૭ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—અહીં કોઈ આશંકા કરે છે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સર્વથા નિરાસવ કહ્યો, અને એમ જ છે, પરંતુ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યપિંડ જેવો હતો તેવો જ વિદ્યમાન છે તથા તે કર્મના ઉદયે નાના પ્રકારની ભોગ-સામગ્રી જેવી હતી તેવી જ છે, તથા તે કર્મના ઉદયે નાના પ્રકારનાં શુભ-દુઃખને ભોગવે છે, ઇન્દ્રિય-ચારીરસંબંધી ભોગસામગ્રી જેવી હતી તેવી જ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ને સામગ્રીને ભોગવે પણ છે; આટલી સામગ્રી હોવા છતાં નિરાસવપણું કઈ રીતે ઘટે છે ? એવો કોઈ પ્રશ્ન કરે છે— “દ્રવ્યપ્રત્યય-મન્તૌ ગર્વિણા પૃથ જીવન્ત્યાં જ્ઞાની નિત્યમ્ નિરાસવઃ કૃતઃ” (દ્રવ્યપ્રત્યય)

પ્રદેશોમાં પરિણમ્યું છે પુદ્ગલપિંડરૂપ અનેક પ્રકારનું મોહનીયકર્મ, તેની (ગત્તતો) અંતતિ—સ્થિતિઅધરૂપ ઘણા કાળ પર્યન્ત જીવતા પ્રદેશોમાં રહેલું તે—(સવંસ્યામ્) જેટલી હોત, જેવી હોત, (જીવન્ત્યાં) તેટલી જ છે, વિદ્યમાન છે, તેવી જ છે (એવ) નિશ્ચયથી; તોપણ (જ્ઞાતો) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (નિત્યમ્ નિરાશ્રવઃ) સર્વથા સર્વ કાળ આશ્રવથી સહિત છે એમ જે કહ્યું તે (ક્રુતઃ) શું વિચારીને કહ્યું? “ચેત્ત્વ ઇતિ મતિઃ” (ચેત્ત્વ) હે શિષ્ય! જે (ઇતિ મતિઃ) તારા મનમાં આવી આશંકા છે તો ઉત્તર સાંભળ, કહીએ છીએ. ૫-૧૧૭.

(માલિની)

વિજહતિ ન હિ સત્તાં પ્રત્યયાઃ પૂર્વવક્તાઃ
સમયમનુસરન્તો યદ્વપિ દ્રવ્યરૂપાઃ ।
તદ્વપિ સવલ્લસાગંદેષમોહબ્યુદાસા-
દવતરતિ ન જાતુ જ્ઞાનિનઃ કર્મવન્ધઃ ॥ ૬-૧૧૮ ॥

અંશાન્વય સહિત અર્થઃ—“તદ્વપિ જ્ઞાનિનઃ જાતુ કર્મવન્ધઃ ન અવતરતિ” (તદ્વપિ) તોપણ (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને (જાતુ) કદાચિત્ દોષ પાળ નયથી (કર્મવન્ધઃ) જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ પુદ્ગલપિંડનું નૂતન આગમન-સંબંધ પરિણમન (ન અવતરતિ) થતું નથી; અથવા જે કદી પણ સુદસ અપ્રમુદિ-પૂર્વક રાગ-દ્વેષપરિણામથી અંધ થાય છે તો ઘણું જ ગાદપ અંધ થાય તે; તો પછી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને અંધ થાય છે એવું દોષ કાંઈ રાગમાં કદી શકે નહિ. હવે, કેવો હોવાથી અંધ નથી? “સવલ્લસાગંદેષમોહબ્યુદાસા” જે કારણથી આજુ છે તે કારણથી અંધ થતો નથી—(સવલ્લ) જેટલા મુદ્ગલ અથવા આસુવરૂપ (રાગ) પ્રીતિરૂપ પરિણામ, (દેષ) હુબ પરિણામ, (મોહ) પુદ્ગલદ્રવ્યની વિચિત્રતામાં આત્મભ્રમિ એવા વિષરીતરૂપ અભિભાસ—ભ્રમ (મુદ્ગલમાત્ર) કષોણ પરિણામોથી સહિતપણું એકું કારણ જે તેથી આત્મિક વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સમ્યગ્જિને કદાચ કદાચ અવતરત આગથી કદી રીને છે તે “તે” તે—“અવતિ ન જાતુ કર્મવન્ધઃ, તત્ત્વ ન હિ વિજહતિ” (અવતિ) એકે એમ પણ જે હે (અવતર) સમ્યગ્દષ્ટિની નિરૂપિ

પહેલાં જીવ મિથ્યાદષ્ટિ હતો, તેથી મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ વડે બાંધ્યા હતા જે (દ્રવ્યરૂપાઃ પ્રત્યયાઃ) મિથ્યાત્વરૂપ તથા ચારિત્રમોહકરૂપ પુદ્ગલ-કર્મખંડ, તે (સત્તાં) સ્થિતિબંધરૂપે જીવના પ્રદેશોમાં કર્મરૂપ વિદ્યમાન છે એવા પોતાના અસ્તિત્વને (ન હિ વિજહતિ) છોડતા નથી; [ઉદય પણ દે છે એમ કહે છે—] “ સમયમ્ અનુસરન્તઃ અપિ ” (સમયમ્) સમયે સમયે અખંડિતધારાપ્રવાહરૂપ (અનુસરન્તઃ અપિ) ઉદય પણ દે છે; તોપણ સમ્યગ્દષ્ટિ કર્મબંધનો કર્તા નથી. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ આનાદિ કાળનો મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કાળલબ્ધિ પામ્યો થકો સમ્યક્ત્વગુણરૂપ પરિણમ્યો, ચારિત્રમોહકર્મની સત્તા વિદ્યમાન છે, ઉદય પણ વિદ્યમાન છે, પંચેન્દ્રિય વિપયસંસ્કાર વિદ્યમાન છે, ભોગવે પણ છે, ભોગવતો થકો જ્ઞાનગુણ દ્વારા વેદક પણ છે; તોપણ જે રીતે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ આત્મસ્વરૂપને જાણતો નથી, કર્મના ઉદયને પોતારૂપ જાણે છે, તેથી ઘટ-અનિષ્ટ વિપયસામગ્રી ભોગવતો થકો રાગ-દ્વેષ કરે છે, માટે કર્મનો બંધક થાય છે, તે રીતે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ આત્માને શુદ્ધસ્વરૂપ અનુભવે છે, શરીર આદિ સમસ્ત સામગ્રીને કર્મનો ઉદય જાણે છે, આવેલા ઉદયને ખપાવે છે, પરંતુ અંતરંગમાં પરમ ઉદારીન છે, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને કર્મબંધ નથી. આવી અવસ્થા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને સર્વ કાળ નથી. જ્યાં સુધીમાં સકળ કર્મોનો ક્ષય કરી નિર્વાણ-પદવીને પામે ત્યાં સુધી આવી અવસ્થા છે. જ્યારે નિર્વાણપદ પામશે તે કાળનું તો કાંઈ કહેવાનું જ નથી—સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે. ૬-૧૧૮.

(અનુક્રુપ)

રાગદ્વેષવિમોહાનાં જ્ઞાનિનો યદસમ્ભવઃ ।

તત્ત એવ ન વન્ધોઽસ્ય તે હિ વન્ધસ્ય કારણમ્ ॥ ૭-૧૧૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—એમ કહ્યું કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને બંધ નથી. તો એવી પ્રતીતિ જે રીતે થાય છે તે વિશેષ કહે છે—“ યત્ જ્ઞાનિનઃ રાગદ્વેષવિમોહાનાં અગમ્ભવઃ તત્તઃ અસ્ય વન્ધઃ ન ” (તત્ત) જેથી (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને (રાગ) રંજકપરિણામ, (દ્વેષ) ઉદ્વેગ, (વિમોહાનાં) પ્રતીતિનું વિપરીતપાત્ર—એવા અશુદ્ધ ભાવોનું (અગમ્ભવઃ) વિદ્યમાનપાત્ર નથી, [ભાવાર્થ આમ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કર્મના ઉદયમાં રંજિત થતો નથી.

માટે રાગાદિક નથી,] (તતઃ) તેથી (અસ્ય) અમ્યગ્દષ્ટિ જીવને (વન્ધઃ ન) જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મનો બાંધ નથી; “જ્ઞ” નિશ્ચયથી આવું જ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ છે; “હિ તે વન્ધસ્ય કારણમ્” (હિ) કારણ કે (તે) રાગ-દ્વેષ-મોહ એવા અશુદ્ધ પરિણામ (વન્ધસ્ય કારણમ્) બાંધનાં કારણ છે. બાવાર્થ આમ છે—કોઈ અજ્ઞાતી જીવ એમ માનશે કે અમ્યગ્દષ્ટિ જીવને ચારિત્રમોહનો ઉદય તો છે, તે ઉદયમાત્ર હોતાં આગામી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બાંધ થતો હશે. સમાધાન આમ છે—ચારિત્રમોહનો ઉદયમાત્ર હોતાં બાંધ નથી; ઉદય હોતાં જો જીવને રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ થાય તો કર્મબાંધ થાય છે, અન્યથા હજાર કારણ હોય તોપણ કર્મબાંધ થતો નથી. રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ પાણુ મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયના સહારે છે. મિથ્યાત્વ જતાં એકલા ચારિત્રમોહના ઉદયના સહારાના રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ નથી. આ કારણથી અમ્યગ્દષ્ટિને રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ હોતા નથી, માટે કર્મબાંધનો કતાં અમ્યગ્દષ્ટિ જીવ હોતો નથી. ૭-૧૧૯.

(વસન્તતિલકા)

અન્યાસ્ય શુક્લનયમુક્લતસોપચિત્ત-
મેકાગ્યમેવ કલ્પયન્તિ મદૈર યે નં ।

રાગાદિમુક્તમનસઃ સતતં ભવન્તઃ

પદ્યન્તિ વન્યદિપુરં સમયસ્ય મારગ ॥ ૮-૧૨૦ ॥

બાંધાન્વય સહિત અર્થઃ—“યે શુક્લનયં મેકાગ્યમ્ એવ મદા કલ્પયન્તિ” (યે) જે કોઈ આગ્રસ્રભવ્ય જીવો (શુક્લનય) શાદતમનો અધ્યાત્મ નિશ્ચિત્તર મુખ્ય ચેતન્યવસ્તુમાત્રનો. (મેકાગ્યમ્) અમરત રાગાદિ વિરહવધી ચિત્તનો નિર્દોષ હરી (જ્ઞ) ચિત્તમાં નિશ્ચય લાવીને. (મદૈર) અધ્યાત્મિકમાત્ર-પ્રવાહરૂપ અભ્યાસ કરે છે (સદા) અર્થ રાગા—કેવો કે (શુક્લનય) “શુક્લતસોપચિત્તમ્” (શુક્લ) અર્થ રાગ પ્રગટ જે સ્વેદ-માત્રમુખ્ય તે નથી (ચિત્તમ્) લક્ષણ જેનું. એવો તે: શા હરીને “શુક્લનય” કેવો આ હરીને મનમાં પ્રતીતિ લાવીને—“યે એવ મદૈર મારગ મારગ” એવો તે જીવ જીવો નિશ્ચયથી (શુક્લનય મારગ) અરણ્ય કર્મથી રહિત સતતવસ્તુરૂપે

ખિરાજમાન પરમાત્મપદને (પશ્યન્તિ) પ્રગટપણે પામે છે. કેવું પામે છે? “વન્ધવિધુરમ્” (વન્ધ) અનાદિ કાળથી એકબાંધપર્યાયરૂપ ચાલ્યો આવ્યો હતો જે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પુદ્ગલપિંડ, તેનાથી (વિધુરં) સર્વથા રહિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સકળ કર્મના ક્ષયથી થયો છે શુદ્ધ, તેની પ્રાપ્તિ થાય છે શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ કરતા થકા. કેવા છે તે જીવો “રાગાદિમુક્ત-મનસઃ” રાગ-દ્વેષ-મોહથી રહિત છે પરિણામ જેમના, એવા છે. વળી કેવા છે? “સતતં ભવન્તઃ” (સતતં) નિરંતરપણે (ભવન્તઃ) એવા જ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ બાણુશે કે સર્વ કાળ પ્રમાદી રહે છે, ક્યારેક એક, જેવો કહ્યો તેવો થાય છે, પણ એમ તો નથી, સદા સર્વ કાળ શુદ્ધપણારૂપ રહે છે. ૮-૧૨૦.

(વસંતતિલકા)

પ્રચ્યુત્ય શુદ્ધનયતઃ પુનરેવ યે તુ
રાગાદિયોગમુપયાન્તિ વિમુક્તવોધાઃ ।
તે કર્મવન્ધમિહ વિભ્રતિ પૂર્વવદ્ધ-
દ્રવ્યાસ્રવૈઃ કૃતવિચિત્રવિકલ્પજાલમ્ ॥ ૯-૧૨૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તુ પુનઃ” આમ પણ છે—“યે શુદ્ધનયતઃ પ્રચ્યુત્ય રાગાદિયોગં ઉપયાન્તિ તે રૂઢ કર્મવન્ધમ્ વિભ્રતિ” (યે) જે કોઈ ઉપશમ-સમ્યગ્દષ્ટિ અથવા વેદકસમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (શુદ્ધનયતઃ) શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપના અનુભવથી (પ્રચ્યુત્ય) બ્રહ્મ થયા છે તથા (રાગાદિ) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ-લોભમ્) રૂપે (ઉપયાન્તિ) થાય છે, (તે) એવા છે જે જીવ તે (કર્મવન્ધમ્) કર્મબાંધ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પુદ્ગલપિંડ (વિભ્રતિ) નવા ઉપાર્જિત કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ત્યાં સુધી સમ્યક્ત્વના પરિણામોથી સાબૂત રહે છે ત્યાં સુધી રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો નહિ હોવાથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબાંધ થતો નથી. (પરંતુ) જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ હતા. પછી સમ્યક્ત્વના પરિણામથી બ્રહ્મ થયા, તેમને રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ હોવાથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબાંધ થાય છે. કેમ કે મિથ્યાત્વના પરિણામ અશુદ્ધરૂપ છે. કેવા છે તે જીવ?

સ્વરૂપનો અનુભવ તેના (ત્યાગાત્) છૂટવાથી (વન્ધઃ એવ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ છે. ભાવાર્થ પ્રગટ છે. ૧૦-૧૨૨.

(શાદ્ધૃવનિકીડિત)

ધીરોદારમહિન્યનાદિનિધને વોધે નિવધન્યૃતિ
ત્યાજ્યઃ શુદ્ધનયો ન જાતુ કૃતિભિઃ સર્વેકપઃ કર્મણામ્ ।

તત્રસ્થાઃ સ્વમરીચિચક્રમચિરાત્સંહત્ય નિર્યદ્વહિઃ

પૂર્ણ જ્ઞાનવનોૈધમેકમચલં પશ્યન્તિ શાન્તં મહઃ ॥ ૧૧-૧૨૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“કૃતિભિઃ જાતુ શુદ્ધનયઃ ત્યાજ્યઃ ન હિ”

(કૃતિભિઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો દ્વારા (જાતુ) સૂક્ષ્મકાળમાત્ર પણ (શુદ્ધનયઃ) શુદ્ધનય અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રવસ્તુનો અનુભવ (ત્યાજ્યઃ ન હિ) વિસ્મરણ-યોગ્ય નથી. કેવો છે શુદ્ધનય? “વોધે ધૃતિ નિવધનન્” (વોધે) બોધમાં અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપમાં (ધૃતિ) અતીન્દ્રિય સુખસ્વરૂપ પરિણતિને (નિવધનન્) પરિણમાવે છે. કેવો છે બોધ? “ધીરોદારમહિન્નિ” (ધીર) શાશ્વતી, (ઉદાર) ધારાપ્રવાહરૂપ પરિણમનશીલ છે (મહિમા) મોટપ જેની, એવો છે. વળી કેવો છે? “અનાદિનિધને” (અનાદિ) નથી આદિ, (અનિવતે) નથી અંત જેના, એવો છે. વળી કેવો છે શુદ્ધનય? “કર્મણામ્ સર્વેકપઃ” (કર્મણામ્) જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મપિંડનો અથવા રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામોનો (સર્વેકપઃ) મૂળથી ક્ષયકરણશીલ છે. “તત્રસ્થાઃ શાન્તં મહઃ પશ્યન્તિ” (તત્રસ્થાઃ) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવમાં મગ્ન છે જે જીવ, તેઓ (શાન્તં) સર્વ ઉપાધિથી રહિત એવા (મહઃ) ચૈતન્યદ્રવ્યને (પશ્યન્તિ) પ્રત્યક્ષપણે પામે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત થાય છે. કેવું છે ચૈતન્યદ્રવ્ય? “પૂર્ણ” અસંખ્યાત પ્રદેશે જ્ઞાનરૂપે બિરાજમાન છે. વળી કેવું છે? “જ્ઞાનવનોૈધમ્” ચૈતનાગુણનો પુંજ છે. વળી કેવું છે? “એકમ્” સમસ્ત વિકલ્પથી રહિત નિર્વિકલ્પ વસ્તુ-માત્ર છે. વળી કેવું છે? “અચલં” કર્મનો સંયોગ મટવાથી નિશ્ચલ છે. શું કરીને આવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે? “સ્વમરીચિચક્રમ્ અચિરાત્ સંહત્ય” (સ્વમરીચિચક્રમ્) સ્વમરીચિચક્રનો અર્થાત્ જૂડ છે. ભ્રમ છે જે કર્મની

આમથી ઇન્દ્રિય, શરીર, રાગાદિમાં આત્મબુદ્ધિ, તેનો (અચિરાત્) તત્કાળમાત્ર (સંહત્ય) વિનાશ કરીને. કેવું છે મરીચિચક્ર ? “વહિઃ નિર્વેત્” અનાત્મ-પદાર્થોમાં ભમે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થતાં સમસ્ત વિકલ્પ મટે છે. ૧૧-૧૨૩.

(મંદાકાન્તા)

મટે છે. વળી કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન? “સર્વભાવાન્ પ્લાવયન્” (સર્વભાવાન્) જેટલી જોય વસ્તુ અતીત-અનાગત-વર્તમાનપર્યાય સહિત છે તેમને (પ્લાવયન્) પોતામાં પ્રતિબિંબિત કરતું થકું. કેના વડે? “સ્વરસવિસરૈઃ” (સ્વરસ) ચિદ્રૂપ ગુણ, તેની (વિસરૈઃ) અનંત શક્તિ, તેના વડે. કેવી છે તે? “સ્ફારસ્ફારૈઃ” (સ્ફાર) અનંત શક્તિ, તેનાથી પણ (સ્ફારૈઃ) અનંતાનંત-ગણી છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—દ્રવ્યો અનંત છે, તેમનાથી પર્યાયભેદ અનંતગણા છે, તે સમસ્ત જોયોથી જ્ઞાનની અનંતગણી શક્તિ છે, એવો દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. વળી કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન? “આલોકાન્તાત્ અચલમ્” સકળ કેમોનો ક્ષય થતાં જેવું નીપજ્યું તેવું જ અનંત કાળ પર્યંત રહેશે, ક્યારેય અન્યથા થશે નહિ. વળી કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન? “અતુલં” ત્રણ લોકમાં જેના મુખરૂપ પરિણમનનું દષ્ટાંત નથી.—આવો શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટ થયો. ૧૨-૧૨૪.

[illegible]

ઉપરની (જય) જીતને લીધે (એકાન્તાવલિપ્ત) ‘ભારાથી મોટો ત્રણ લોકમાં કોઈ નથી’ એવો થયો છે ગર્વ જેને એવું (માત્રવ) ધારાપ્રવાહરૂપ કર્મનું આગમન, તેને (ન્યવકારાત્) દૂર કરવારૂપ માનભંગના કારણથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—આસ્રવ તથા સંવર પરસ્પર ઘણા જ વેરી છે, તેથી અનંત કાળથી સર્વ જીવરાશિ વિભાવમિથ્યાત્વપરિણુતિરૂપ પરિણુમે છે; તેથી શુદ્ધ જ્ઞાનનો પ્રકાશ નથી; તેથી આસ્રવના સહારે સર્વ જીવ છે. કાળલઙ્ઘિ પામીને કોઈ આસન્નભવ્ય જીવ સમ્યક્ત્વરૂપ સ્વભાવપરિણુતિએ પરિણુમે છે, તેથી શુદ્ધ પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે, તેથી કર્મનો આસ્રવ મટે છે; તેથી શુદ્ધ જ્ઞાનની જીત થટે છે. ૧-૧૨૫.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

चैद्रूपं जडरूपतां च दधतोः कृत्वा विभागं द्वयो-
रन्तर्दार्ढ्यदारणेन परितो ज्ञानस्य रागस्य च ।

भेदज्ञानमुदेति निर्मलमिदं मोदध्वमध्यासिताः

शुद्धज्ञानघनौघमेकમધુના सन्तो द्वितीयच्युताः ॥ ૨-૧૨૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“इदं भेदज्ञानम् उदेति” (इदं) प्रत्यक्ष
એવું (ભેદજ્ઞાનમ્) ભેદજ્ઞાન અર્થાત જીવના શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ (ઉદેતિ)
પ્રગટ થાય છે. કેવું છે? “निर्मलम्” રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધપરિણુતિથી
રહિત છે. વળી કેવું છે? “शुद्धज्ञानघनौघम्” (શુદ્ધજ્ઞાન) શુદ્ધસ્વરૂપનું ગ્રાહક
જ્ઞાન, તેના (ઘન) સમૂહનો (ઔઘમ) પુજ છે. વળી કેવું છે? “एकम्”
સમસ્ત ભેદવિકલ્પથી રહિત છે. ભેદજ્ઞાન કઈ રીતે થાય છે તે કહે છે—
“ज्ञानस्य रागस्य च द्वयोः विभागं परतः कृत्वा” (જ્ઞાનસ્ય) જ્ઞાનગુણમાત્ર
(રાગસ્ય ચ) અને અશુદ્ધ પરિણુતિ—તે (દ્વયોઃ) બંનેનું (વિભાગં) ભિન્ન-
ભિન્નપાણું (પરતઃ) એકબીજાથી (કૃત્વા) કરીને ભેદજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.
કેવાં છે તે બંને? “चैद्रूपं जडरूपतां च दधतोः” ચૈતન્યમાત્ર જીવનું સ્વરૂપ,
જડત્વમાત્ર અશુદ્ધપાણું સ્વરૂપ. શેના વડે ભિન્નપાણું કર્યું? “अन्तर्दार्ढ्य-
दारणेन” (અન્તર્દાર્ઢ્ય) અંતરંગ સૂક્ષ્મ અનુભવદષ્ટિ, એવું છે (દારણેન)
કરવાનું, તેના વડે. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધજ્ઞાનમાત્ર તથા રાગાદિ

અશુદ્ધપાતુ—એ જાનેનો બિન્નબિન્નપણે અનુભવ કરવાનું અતિ સુદ્ધ છે. કેમ કે રાગાદિ અશુદ્ધપાતુ એવન જેવું દેખાય છે; તેથી અતિસુદ્ધ દ્રષ્ટિથી. જેમ પાણી કાદવ સાથે મળવાથી મેલું થયું છે તોપણ સ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં સ્વચ્છતામાત્ર પાણી છે, મેલું છે તે કાદવની ઉપાધિ છે, તેમ રાગાદિ પરિણામના કારણે જ્ઞાન અશુદ્ધ એમ દેખાય છે તોપણ જ્ઞાનપણામાત્ર જ્ઞાન છે, રાગાદિ અશુદ્ધપાતુ ઉપાધિ છે. “મન્નઃ અધુના હં મોદક્ષ્મ” (મન્નઃ) મંતો અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો (અધુના) વર્તમાન સમયમાં (હં મોદક્ષ્મ) શુદ્ધજ્ઞાનાનુભવને આસ્વાદો. કેવા છે મંતપુરુષો? “અધ્યામિતાઃ” શુદ્ધ-સ્વરૂપનો અનુભવ છે જીવન જેમનું, એવા છે. વળી કેવા છે? “દ્વિતીયસ્તુનાઃ” હેય વસ્તુને અવલંબના નથી. ૨-૧૨૬.

(સાવિત્રી)

(ભાવશ્રુતજ્ઞાન) ? “ધારાવાહિના” અખંડિતધારાપ્રવાહરૂપ નિરંતર પ્રવર્તે છે. “બ્રુવમ્” આ વાત નિશ્ચિત છે. ૩-૧૨૭.

(માલિની)

નિજમહિમસ્તાનાં મેદવિજ્ઞાનશક્ત્યા

ભવતિ નિયતમેવાં શુદ્ધતત્ત્વોપલભ્મઃ ।

અચલિતમ્ખિલાન્યદ્રવ્યદૂરેસ્થિતાનાં

ભવતિ સતિ ચ તસ્મિન્નક્ષયઃ કર્મમોક્ષઃ ॥ ૪-૧૨૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“એવાં નિજમહિમસ્તાનાં શુદ્ધતત્ત્વોપલભ્મઃ ભવતિ” (એવાં) આવા જે છે,—કેવા ? (નિજમહિમ) જીવના શુદ્ધસ્વરૂપ-પરિણુમનમાં (સ્તાનાં) મક્ષ છે જે કોઈ,—તેમને (શુદ્ધતત્ત્વોપલભ્મઃ ભવતિ) મક્ષણ કર્મથી રહિત અનંત ચતુષ્થે વિરાજમાન એવી જે આત્મવસ્તુ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે; “નિયતમ્” અવશ્ય થાય છે. શા વડે થાય છે ? “મેદવિજ્ઞાન-શક્ત્યા” (મેદવિજ્ઞાન) સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી આત્મસ્વરૂપ ભિન્ન છે એવા અનુભવરૂપ (શક્ત્યા) સામર્થ્ય વડે. “તસ્મિન્ સતિ કર્મમોક્ષઃ ભવતિ” (તસ્મિન્ સતિ) શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં (કર્મમોક્ષઃ ભવતિ) કર્મક્ષય અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મનો મૂળથી વિનાશ થાય છે. “અચલિતમ્” આત્મ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અટળ છે. કેવો છે કર્મક્ષય ? “અક્ષયઃ” આગામી અનંત કાળ પર્યંત બીજા કર્મનો બાંધ થશે નહિ. કેવા જીવોને કર્મક્ષય થાય છે ? “અખિલાન્ય-દ્રવ્યદૂરેસ્થિતાનાં” (અખિલ) સમસ્ત એવાં જે (અન્યદ્રવ્ય) ચોતાના જીવદ્રવ્યથી ભિન્ન બધાં દ્રવ્યો, તેમનાથી (દૂરેસ્થિતાનાં) સર્વ પ્રકારે ભિન્ન છે એવા જે જીવ, તેમને. ૪-૧૨૮.

(ઉપગતિ)

સમ્પદ્યતે સંવર એપ સાક્ષા-

ચ્છુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્ય કિલોપલભ્માત્ ।

ન મેદવિજ્ઞાનત એવ નમ્માત્

ન મેદવિજ્ઞાનનતીવ માત્ર્યમ્ ॥ ૫-૧૨૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તદ્ ભેદવિજ્ઞાનમ્ અર્તીય માત્રમ્” (તત્) તે કારણથી (ભેદવિજ્ઞાનમ્) સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી નિન્ન ચેતન્યસ્વરૂપનો અનુભવ (અર્તીય માત્રમ્) સર્વથા ઉપાદેય છે એમ માનીને આ નિર્દોષધારાપચાકર અનુભવ કરવાયોગ્ય છે. શાથી? “કિલ શુદ્ધાન્મતત્ત્વમ્ ઉપલભ્યાત્ત્વ ણ્વઃ સંવરઃ સાક્ષાન્ સમ્પચ્ચતે” (કિલ) નિશ્ચયથી (શુદ્ધાન્મતત્ત્વમ્) શુદ્ધતા શુદ્ધસ્વરૂપની (ઉપલભ્યાત્ત્વ) પ્રાપ્તિ થવાથી (ણ્વઃ સંવરઃ) નૂતન કર્મના આગમનદ્વેષ આગ્રવતા નિરોધસક્ષણ સંવર (સાક્ષાન્ સમ્પચ્ચતે) સર્વથા પ્રકારે આવે છે: “સઃ ભેદવિજ્ઞાનતઃ ણ્વ” (સઃ) શુદ્ધસ્વરૂપનું પ્રગટપાકું (પ્રાપ્તિ) (ભેદવિજ્ઞાનતઃ) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવથી (ણ્વ) નિશ્ચયથી આવે છે: “સાક્ષાન્” નેથી ભેદ-વિજ્ઞાન પાણુ વિનાશિક છે તથાપિ ઉપાદેય છે. ૫-૧૨૬.

(અનુષ્ટુપ)

(ભાવશ્રુતજ્ઞાન) ? “ધારાવાહિના” અખંડિતધારાપ્રવાહરૂપ નિરંતર પ્રવર્તે છે. “ધ્રુવ” આ વાત નિશ્ચિત છે. ૩-૧૨૭.

(માલિની)

નિજમહિમરતાનાં મેદવિજ્ઞાનશક્ત્યા
ભવતિ નિયતમેષાં શુદ્ધતત્ત્વોપલભ્મઃ ।
અચલિતમસિલોદ્યદ્રવ્યદૂરેસ્થિતાનાં
ભવતિ સતિ ચ તસ્મિન્નક્ષયઃ કર્મમોક્ષઃ ॥ ૪-૧૨૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“એવાં નિજમહિમરતાનાં શુદ્ધતત્ત્વોપલભ્મઃ ભવતિ” (એવાં) આવા જે છે,—કેવા ? (નિજમહિમ) જીવના શુદ્ધસ્વરૂપ-પરિણુમનમાં (રતાનાં) મગ્ન છે જે કોઈ,—તેમને (શુદ્ધતત્ત્વોપલભ્મઃ ભવતિ) સકળ કર્મથી રહિત અનંત ચતુષ્થયે વિરાજમાન એવી જે આત્મવસ્તુ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે; “નિયતમ્” અવસ્થા થાય છે. શા વડે થાય છે ? “મેદવિજ્ઞાન-શક્ત્યા” (મેદવિજ્ઞાન) સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી આત્મસ્વરૂપ ભિન્ન છે એવા અનુભવરૂપ (શક્ત્યા) સામર્થ્ય વડે. “તસ્મિન્ સતિ કર્મમોક્ષઃ ભવતિ” (તસ્મિન્ સતિ) શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં (કર્મમોક્ષઃ ભવતિ) કર્મક્ષય અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મનો મૂળથી વિનાશ થાય છે. “અચલિતમ્” આત્મ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અટકા છે. કેવો છે કર્મક્ષય ? “અક્ષયઃ” આગામી અનંત કાળ પર્યંત બીજા કર્મનો ખંધ થશે નહિ. કેવા જીવોને કર્મક્ષય થાય છે ? “અસિલોદ્ય-દ્રવ્યદૂરેસ્થિતાનાં” (અચિત્) સમસ્ત એવાં જે (અન્યદ્રવ્ય) ગોતાના જીવદ્રવ્યથી ભિન્ન બધાં દ્રવ્યો, તેમનાથી (દૂરેસ્થિતાનાં) સર્વ પ્રકારે ભિન્ન છે એવા જે જીવ, તેમને. ૪-૧૨૮.

(ઉપનિષદિ)

સમ્પદ્યતે સંવર એવ સાક્ષા-
ચ્છુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્ય કિલોપલભ્માત્ ।
મ મેદવિજ્ઞાનત એવ તસ્માત્
તદેદવિજ્ઞાનમતીવ ભાવ્યમ્ ॥ ૫-૧૨૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તદ્ ભેદવિજ્ઞાનમ્ અતીવ માલ્પમ્” (તત્) તે કારણથી (ભેદવિજ્ઞાનમ્) સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી વિન્ન ચેતન્યસ્વરૂપેના અનુભવ (અતીવ માલ્પમ્) સર્વથા ઉપાદેય છે એમ માનીને આત્મવિજ્ઞાનપ્રવાહરૂપ અનુભવ કરવાયોગ્ય છે. શાથી? “કિલ શુદ્ધાન્મતત્ત્વમ્ ઉપલભ્ય પયઃ સંવરઃ સાક્ષાન્ સમ્પદ્યતે” (કિલ) નિશ્ચયથી (શુદ્ધાન્મતત્ત્વમ્) જીવના શુદ્ધસ્વરૂપની (ઉપલભ્યાત્) પ્રાપ્તિ થવાથી (પયઃ સંવરઃ) નૂતન કર્મના આગમનરૂપ આસ્રવના નિરોધલક્ષણ સંવર (સાદાત્ સમ્પદ્યતે) સર્વથા પ્રકારે આવે છેઃ “તત્ ભેદવિજ્ઞાનતઃ પય” (તઃ) શુદ્ધસ્વરૂપનું પ્રગટપાતું (પ્રાપ્તિ) (નિરોધલક્ષણ) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવથી (પય) નિશ્ચયથી આવે છેઃ “સાક્ષાન્” નેથી ભેદ-વિજ્ઞાન પાતું વિનાશિક છે તથાપિ ઉપાદેય છે. ૫-૧૨૬.

(અનુષ્ટુપ)

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“યે કિલ કેચન સિદ્ધાઃ તે ભેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ” (યે) આસન્નભવ્ય જીવ છે જે કોઈ (કિલ) નિશ્ચયથી, (કેચન) સંસારી જીવરાશિગાંથી જે કોઈ ગણતરીના, (સિદ્ધાઃ) સકળ કર્મોના ક્ષય કરી નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થયા, (તે) તે સમસ્ત જીવ (ભેદવિજ્ઞાનતઃ) સકળ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવથી (સિદ્ધાઃ) મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થયા. ભાવાર્થ આમ છે કે—મોક્ષનો માર્ગ શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ; અનાદિસંસિદ્ધ એ જ એક મોક્ષમાર્ગ છે. “યે કેચન વદ્ધાઃ તે કિલ અસ્ય એવ અભાવતઃ વદ્ધાઃ” (યે કેચન) જે કોઈ (વદ્ધાઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોથી બંધાયેલા છે (તે) તે સમસ્ત જીવ (કિલ) નિશ્ચયથી (અસ્ય એવ) આવું જે ભેદવિજ્ઞાન, તેના (અભાવતઃ) નહિ હોવાથી (વદ્ધાઃ) બદ્ધ થઈને સંસારમાં ભટકી રહ્યા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—ભેદજ્ઞાન સર્વથા ઉપાદેય છે. ૭-૧૩૧.

(મંદાકાંતા)

ભેદજ્ઞાનોઞ્છલનકલનાઞ્છુદ્ધતસ્વોપલમ્બા-

દ્રાગગ્રામપ્રલયકરણાત્કર્મણાં સંવરેણ ।

વિમ્રત્તોપં પરમમમલલોકમમ્લ્લાનમેકં

જ્ઞાનં જ્ઞાને નિયતમુદિતં શાશ્વતોદ્યોતમેતત્ ॥ ૮-૧૩૨ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“एतत् ज्ञानं उदितं” ((एतत्) अत्यक्ष विद्यमान (ज्ञानं) ज्ञान अर्थात् शुद्ध चैतन्यप्रकाश (उदितं) आसन्नवर्णो निरोध करीने प्रगट् थयो. કેવું છે જ્ઞાન? “જ્ઞાને નિયતમ્” અનંત કાળથી પરિણમતું હતું અશુદ્ધ રાગાદિ વિભાવરૂપ, તે કાળભ્રમિય પામીને પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપે પરિણમ્યું છે. વળી કેવું છે? “શાશ્વતોદ્યોતમ્” અવિનશ્વર પ્રકાશ છે તેનો, એવું છે. વળી કેવું છે? “તોપં વિમ્રત્” અતીન્દ્રિય સુખરૂપ પરિણમ્યું છે. વળી કેવું છે? “પરમમ્” ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી કેવું છે? “અમલાઞ્જોદ્ધમ્” સર્વથા પ્રકારે, સર્વ કાળે, સર્વ વૈલોક્યમાં નિર્મળ છે—સાક્ષાત્ શુદ્ધ છે. વળી કેવું છે? “મમ્લ્લાનમ્” સદા પ્રકાશરૂપ છે. વળી કેવું છે? “एदं” निर्विकल्प છે. શુદ્ધ જ્ઞાન આવું જે રીતે થયું છે તે કહે છે—

નિર્જરા અધિકાર

(શાદ્દલવિકીરિત)

રાગાદ્યાસવરોધતો નિજધુરાં ધૃત્વા પરઃ સંવરઃ
કર્માગામિ સમસ્તમેવ ભરતો દૂરાન્નિરુન્ધન્ સ્થિતઃ ।
પ્રાગ્વદ્ધં તુ તદેવ દગ્ધુમધુના વ્યાજૃમ્ભતે નિર્જરા
જ્ઞાનજ્યોતિરપાવૃત્તં ન હિ યતો રાગાદિભિર્મૂર્છતિ ॥ ૧-૧૩૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અધુના નિર્જરા વ્યાજૃમ્ભતે” (અધુના અહીંથી શરૂ કરીને (નિર્જરા) નિર્જરા અર્થાત્ પૂર્વબદ્ધ કર્મના અકર્મરૂપ પરિણામ (વ્યાજૃમ્ભતે) પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—નિર્જરાતું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું કહે છે. નિર્જરા શા નિમિત્તે (શાને માટે) છે? “તુ તત્ત્વ એવ પ્રાગ્વદ્ધં દગ્ધુમ્” (તુ) સંવરપૂર્વક (તત્ત્વ) જે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ (એવ) નિશ્ચયથી (પ્રાગ્વદ્ધં) સમ્યક્ત્વ નહિ હોતાં મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષપરિણામ વડે બંધાયું હતું તેને (દગ્ધુમ્) બાળવા માટે. કાંઈક વિશેષ—“સંવરઃ સ્થિતઃ” સંવર અગ્રેસર થયો છે જેનો એવી છે નિર્જરા. ભાવાર્થ આમ છે કે—સંવરપૂર્વક નિર્જરા તે નિર્જરા; કેમ કે જે સંવર વિના હોય છે સર્વ હોયને, ઉદય દઈને કર્મની નિર્જરા, તે નિર્જરા નથી. કેવો છે સંવર? “રાગાદ્યાસવરોધતઃ નિજધુરાં ધૃત્વા આગામિ સમસ્તમ્ એવ કર્મ ભરતઃ દૂરાન્નિરુન્ધન્” (રાગાદ્યાસવરોધતઃ) રાગાદિ આસ્રવભાવોના નિરોધથી (નિજધુરાં) પોતાના એક સંવરરૂપ પક્ષને (ધૃત્વા) ધરતો થકો (આગામિ) અખંડ-ધારાપ્રવાહરૂપ આસ્રવિત થનારાં (સમસ્તમ્ એવ કર્મ) નાના પ્રકારનાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં પુદ્ગલકર્મને (ભરતઃ) પોતાની મોટપથી (દૂરાન્નિરુન્ધન્) પાસે આવવા દેતો નથી. સંવરપૂર્વક નિર્જરા કરતાં જે કાંઈ કાર્ય થયું તે કહે છે—“યતઃ જ્ઞાનજ્યોતિઃ અપાવૃત્તં

રાગાદિભિઃ ન મૂર્છંતિ" (યતઃ) તે નિર્ગુણથી (જ્ઞાનગ્યોતિઃ) ઝવનું શુદ્ધ
સ્વરૂપ (અવાયત્ત) નિરાવરણ થયું થકું (રાગાદિભિઃ) અશુદ્ધ પરિણામે વડે
(ન મૂર્છંતિ) પોતાના સ્વરૂપને છોડી રાગાદિરૂપ થતું નથી. ૧-૧૩૩.

(અનુક્રુપ)

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ નાના પ્રકારનાં કર્મનાં ઉદયફળ ભોગવે છે, પરંતુ અત્યંતર શુદ્ધસ્વરૂપને અનુભવે છે, તેથી કર્મનાં ઉદયફળમાં રતિ ઊપજતી નથી, ઉપાધિ બાણે છે, દુઃખ બાણે છે, તેથી અત્યંત લૂખો છે; આવા જીવને કર્મનો બંધ થતો નથી તે લૂખા પરિણામોનું સામર્થ્ય છે એમ બાણો. તેથી આવો અર્થ નક્કી કર્યો કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને શરીર-ઇન્દ્રિય આદિ વિષયોનો ભોગ નિર્જરાને લેખે છે, નિર્જરા થાય છે; કેમ કે આગામી કર્મ તો બંધાતું નથી, પાછલું ઉદયફળ દઈને મૂળથી નિર્જરી બાય છે; તેથી સમ્યગ્દષ્ટિનો ભોગ નિર્જરા છે. ૨-૧૩૪.

(સ્થોક્તા)

નાશ્નુતે વિષયસેવનેઽપિ યત્
સ્વં ફલં વિષયસેવનસ્ય ના ।

જ્ઞાનવૈભવવિરાગતાવલાત્

સેવકોઽપિ તદસાવસેવકઃ ॥ ૩-૧૩૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“તત્ અસૌ સેવકઃ અપિ અસેવકઃ” (તત્) તે કારણથી (અસૌ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (સેવકઃ અપિ) કર્મના ઉદયથી થયેલ છે જે શરીર-પંચેન્દ્રિયવિષયસામગ્રી, તેને ભોગવે છે તોપણ (અસેવકઃ) ભોગવતો નથી. શા કારણથી? “યત્ ના વિષયસેવને અપિ વિષયસેવનસ્ય સ્વં ફલં ન અશ્નુતે” (યત્) જે કારણથી (ના) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (વિષયસેવને અપિ) પંચેન્દ્રિયસંગ્રામી વિષયોને સેવે છે તોપણ (વિષયસેવનસ્ય સ્વં ફલં) પંચેન્દ્રિય-ભોગનું ફળ છે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ, તેને (ન અશ્નુતે) પામતો નથી. એનું પણ શા કારણથી? “જ્ઞાનવૈભવવિરાગતાવલાત્” (જ્ઞાનવૈભવ) શુદ્ધ-સ્વરૂપનો અનુભવ, તેનો મહિમા, તે કારણથી અથવા (વિરાગતાવલાત્) કર્મના ઉદયથી છે વિષયનું મુખ, જીવનું સ્વરૂપ નથી, તેથી વિષયમુખમાં રતિ ઊપજતી નથી, ઉદાસભાવ છે, એ કારણથી કર્મબંધ થતો નથી. આસાર્ય જ્ઞાન છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જે ભોગ ભોગવે છે તે નિર્જરાનિમિત્તે છે. ૩-૧૩૫.

(अष्टाध्यायः)

नन्वग्दष्टेभवति निवर्तं ज्ञानवगव्यशक्तिः
 स्वं वस्तुत्वं कल्पयितुमयं न्यान्वगव्यनिमुक्त्या ।
 यस्माज्ज्ञान्या व्यतिकर्मिदं नन्वतः न्यं पं च
 न्वस्मिन्नान्ते विस्मति पगन्वर्ततो गगयोगत ॥ ४-२३३ ॥

(મંદાક્રાંત)

સમ્યગ્દષ્ટિઃ સ્વયમ્પ્રગમહં જાતુ વન્ધો ન મે સ્યા-
 વિત્યુત્તાનોત્પુલકવદના રાગિણોઽધ્યાચરન્તુ ।
 આલમ્બન્તાં સપિત્તિપરતાં તે યતોઽધ્યાપિ પાપા
 આત્માનાત્માવગમવિરહાત્સન્તિ સમ્યક્ત્વરિક્તાઃ ॥ ૫-૧૩૭ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—આ પ્રસંગે એમ કહે છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ
 જીવને વિષય ભોગવતાં કર્મનો ખંધ નથી; ત્યાં કારણ એમ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિના
 પરિણામ ઘણા જ લૂખા છે, તેથી ભોગ એવો લાગે છે જાણે કોઈ રોગનો
 ઉપસર્ગ થતો હોય; તેથી કર્મનો ખંધ નથી, એમ જ છે. જે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ
 જીવ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયના મુખને ભોગવે છે તેઓ પરિણામોથી ચીકણા
 છે, મિથ્યાત્વભાવના એવા જ પરિણામ છે, સહારો કોનો છે? ત્યાં તે જીવો
 એવું માને છે કે ‘અમે પણ સમ્યગ્દષ્ટિ છીએ, અમારે પણ વિષયમુખ
 ભોગવતાં કર્મનો ખંધ નથી;’ પરંતુ તે જીવો જ્ઞાન્તિમાં પડ્યા છે, તેમને
 કર્મનો ખંધ અવશ્ય છે, તેથી તે જીવો મિથ્યાદષ્ટિ અવશ્ય છે. મિથ્યાત્વભાવ
 ના કર્મની સામગ્રીમાં પ્રીતિ ઊપજતી નથી એમ કહે છે—“તે રાગિણઃ
 અધ્યાપિ પાપાઃ” (તે) મિથ્યાદષ્ટિ જીવરાશિ (રાગિણઃ) શરીર-પંચેન્દ્રિયના ભોગ-
 મુખમાં અવશ્ય રંજિત છે, (અધ્યાપિ) કરોડ ઉપાય બે કરે અનંત કાળ પર્યંત
 તોપણ (પાપાઃ) પાપમય છે. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મખંધને કરે છે, મહાનિન્દ્ય
 છે. શા કારણથી એવો છે? “યતઃ સમ્યક્ત્વરિક્તાઃ સન્તિ” (યતઃ) કારણ
 કે વિષયમુખરંજિત છે બેટલો જીવરાશિ તે, (સમ્યક્ત્વરિક્તાઃ સન્તિ) શુદ્ધાત્મ-
 સ્વરૂપના અનુભવથી શૂન્ય છે. શા કારણથી? “આત્માનાત્માવગમવિરહાત્”
 (આત્મ) શુદ્ધ ચૈતન્ય વસ્તુ, (અનાત્મ) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ, તેમનું
 (અવગમ) હેય-ક્રોધાદેયરૂપે ભિન્નપણારૂપ જાણુપણું, તેનું (વિરહાત્) શૂન્યપણું
 હોવાથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—મિથ્યાદષ્ટિ જીવને શુદ્ધ વસ્તુના અનુભવની
 શક્તિ હોતી નથી એવો નિયમ છે, તેથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કર્મનો ઉદય
 પોતારૂપ જાણીને અનુભવે છે, પર્યાયમાનમાં અત્યંત રત છે; તે કારણે
 મિથ્યાદષ્ટિ સર્વથા રાગી હોય છે, રાગી હોવાથી કર્મખંધના કર્તા છે.

કેવા છે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ? “અયમ્ બ્રહ્મં સ્વયમ્ સમ્યગ્દષ્ટિઃ જાતુ મે વચ્ચઃ ન સ્યાત્” “(અયમ્ બ્રહ્મં) આ જે છું હું, તે (સ્વયમ્ સમ્યગ્દષ્ટિઃ) સ્વયમ્ સમ્યગ્દષ્ટિ છું, તેથી (જાતુ) યથે કાળ (મે વચ્ચઃ ન સ્યાત્) અનેક પ્રકારનું વિષયનુભવ ભોગ્યતાં પાળુ અને તેા કર્મના બંધ નથી;”—“ઈતિ આચરન્તુ” એવા જીવ એવું માને છે તેા માનેા, નથાપિ તેમને કર્મબંધ છે. વળી કેવા છે? “ઉત્તાનોત્પુલકવદનાઃ” (ઉત્તાન) ઊંચા કરી (ઉત્પુલક) કુટાણ્યાં છે (વદનાઃ) ગાલ-મુખ જેમણે, એવા છે. “અપિ” અથવા કેવા છે? “મન્નિદિપ્તતાં આલમ્બતાં” (સામિતિ) મૌનપાત્રું અથવા શ્વાદું બાલત્રું અથવા પેત્રાને પોતે કરી બોલત્રું, તેનું (પરતાં) અમાનદ્યપ આવધાનપાત્રું, તેને (જાલમ્બતાં) અવલમ્બે છે અર્થાત્ અર્થથા પ્રકારે આ રૂપે પ્રકૃતિને સ્વભાવ છે તેમને, એવા છે; નથાપિ રાગી દોષાથી મિથ્યાદષ્ટિ છે. કર્મબંધને કહે છે. આમ છે કે—જે કોઈ જીવ પર્યાયમાત્રમાં સત્ તેનાં પ્રવર નિરવર છે તે તેમની પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે કે “અમે સમ્યગ્દષ્ટિ, આમને કર્મબંધ નથી” એવું મુખથી ગરબે છે, કેટલાક પ્રકૃતિના સ્વભાવને કીંચિત્ત્વને કારણે કેટલાક શ્વાદું બોલે છે; ત્યાં આ પ્રમાણે હાં છે તે નિરવર પણ નિરવર જોઈ જોઈ છે, એમાં પરમાર્થ નો કોઈ નથી. જેટલા પણ ગરબે પુરુષના પાતાપાત્રું જાતુબંધ છે તેટલા કાળ મુખી મિથ્યાદષ્ટિ છે. વળી તેા કર્મબંધ કહે છે. ૫-૧૩૭.

જ્ઞેયાકાર પરિણમે છે; તેથી જ્ઞાની જીવને એવી શુદ્ધિ ઊપજે છે કે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન-એવા ભેદવિકલ્પ બધા જૂઠા છે; જ્ઞેયની ઉપાધિથી મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય, કેવળ-એવા વિકલ્પ ઊપજ્યા છે, કારણ કે જ્ઞેયવસ્તુ નાના પ્રકારે છે; જેવા જ્ઞેયનો જ્ઞાયક થાય છે તેવું જ નામ પામે છે, વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં જ્ઞાનભાવ છે, નામ ધરવું બધું જૂઠું છે;—આવો અનુભવ શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ છે; “કિલ” નિશ્ચયથી એમ જ છે. કેવો છે અનુભવશીલ આત્મા? “एकज्ञायक-भावनिर्भरमहास्वादं समासादयन्” (एक) निर्विकल्प એવું જે (જ્ઞાયકભાવ) ચેતન-દ્રવ્ય, તેમાં (નિર્ભર) અત્યન્ત મગ્નપણું, તેનાથી થયું છે (મહાસ્વાદં) અનાકુળલક્ષણ સૌખ્ય, તેને (સમાસાદયન્) આસ્વાદતો થકો. વળી કેવો છે? “द्वन्द्वमयं स्वादं विधातुम् असहः” (द्वन्द्वमयं) કર્મના સંયોગથી થયેલ છે વિકલ્પરૂપ, આકુળતારૂપ (સ્વાદં) સ્વાદ અર્થાત્ અજ્ઞાની જન સુખ કરીને માને છે પરંતુ દુઃખરૂપ છે એવું જે ઈન્દ્રિયવિષયજનિત સુખ, તેને (વિધાતુમ) અંગીકાર કરવાને (અસહઃ) અસમર્થ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—વિષય-કપાયને દુઃખરૂપ બાણ છે. વળી કેવો છે? “स्वां वस्तुवृत्तिं विदन्” (स्वां) યોતાના દ્રવ્યસંબંધી (વસ્તુવૃત્તિ) આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, તેની સાથે (વિવતદ્રૂપ પરિણમતો થકો. વળી કેવો છે? “आत्मात्मानुभवात्तुभावविवशः” (आत्मा) ચેતનદ્રવ્ય, તેના (આત્માનુભવ) આસ્વાદના (અનુભવ) મહિમા વં (વિવશઃ) ગોચર છે. વળી કેવો છે? “विशेषोदयं ब्रूयत्” (विशेष) જ્ઞાન પર્યાય દ્વારા (ઉદયં) નાના પ્રકારો, તેમને (બ્રૂયત્) મટાડતો થકો. વળી કેવો છે? “सामान्यं कलयन्” (सामान्यं) નિર્લેહ સત્તામાત્ર વસ્તુનો (કલયન્) અનુભવ કરતો થકો. ૮-૧૪૦.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

अच्छाच्छाः स्वयमुच्छलन्ति यदिमाः संवेदनव्यक्तयो
निष्पीताखिलभावमण्डलरसप्राग्भारमत्ता इव ।
वन्याभिन्नगस्तः स एष भगवानेकोऽप्यनेकीभवन्
वल्गत्सुल्ललिकाभिरुदुतनिधिश्चैतन्यरत्नाकरः ॥ ९-१४१ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ સઃ ઇપઃ ચૈતન્યરત્નાકરઃ ” (સઃ ઇપઃ)
જેનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તથા કહેશે એવો (ચૈતન્યરત્નાકરઃ) જીવદ્રવ્યરૂપી
મહાસમુદ્ર, [ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય સમુદ્રની ઉપમા દઈને કહેવામાં
આવ્યું છે, ત્યાં એટલું કહેતાં દ્રવ્યાર્થિકનયથી એક છે, પર્યાયાર્થિકનયથી
અનેક છે; જેમ સમુદ્ર એક છે, તરંગાવલિથી અનેક છે;] “ ઉત્કલિકામિઃ ”
સમુદ્રના પક્ષે તરંગાવલિ, જીવના પક્ષે એક જ્ઞાનગુણના મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન
ઘંત્યાદિ અનેક ભેદ, તેમના દ્વારા “ વલગતિ ” પોતાના બળથી અનાદિ કાળથી
પરિણમી રહ્યો છે. કેવો છે? “ અભિન્નરસઃ ” જેટલા પર્યાયો છે તેમનાથી
ભિન્ન સત્તા નથી, એક જ સત્ત્વ છે. વળી કેવો છે? “ મગવાન્ ” જ્ઞાન, દર્શન,
સુખ, વીર્ય ઇત્યાદિ અનેક ગુણોએ ધિરાજમાન છે. વળી કેવો છે? “ એકઃ
અપિ અનેકીભવન્ ” (એકઃ અપિ) સત્તાસ્વરૂપે એક છે તથાપિ (અનેકીભવન્)
અંશભેદ કરતાં અનેક છે. વળી કેવો છે? “ અદ્ભુતનિધિઃ ” (અદ્ભુત) અનંત
કાળ સુધી ચારે ગતિઓમાં ભ્રમતાં જેનું સુખ કયાંય પામ્યો નહિ એવા
સુખનું (નિધિઃ) નિધાન છે. વળી કેવો છે? “ યસ્ય ઇમાઃ સંવેદનવ્યક્તયઃ સ્વયં
ઉચ્છલન્તિ ” (યસ્ય) જે દ્રવ્યને (ઇમાઃ) પ્રત્યક્ષપણે વિદ્યમાન (સંવેદન) સંવેદન
અર્થાત્ જ્ઞાન, તેની (વ્યક્તયઃ) વ્યક્તિઓ અર્થાત્ મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિ-
જ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન ઇત્યાદિ અનેક પર્યાયરૂપ અંશભેદ, (સ્વયં)
દ્રવ્યનું સહજ એવું જ છે તે કારણથી (ઉચ્છલન્તિ) અવરય પ્રગટ થાય છે.
ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ આશંકા કરશે કે જ્ઞાન તો જ્ઞાનમાત્ર છે, આવા જે
મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ ભેદ તે શા કારણે છે? સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે—
જ્ઞાનના પર્યાય છે, વિરુદ્ધ તો કાંઈ નથી, વસ્તુનું એવું જ સહજ છે;
પર્યાયમાત્ર વિચારતાં મતિ આદિ પાંચ ભેદ વિદ્યમાન છે, વસ્તુમાત્ર અનુભવતાં
જ્ઞાનમાત્ર છે; વિકલ્પો જેટલા છે તેટલા બધા જૂઠા છે, કેમ કે વિકલ્પ કોઈ
વસ્તુ નથી, વસ્તુ તો જ્ઞાનમાત્ર છે. કેવી છે સંવેદનવ્યક્તિઓ? (યચ્છાચ્છાઃ)
નિર્મળથી પણ નિર્મળ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ એમ માનશે કે
જેટલા જ્ઞાનના પર્યાય છે તે સમસ્ત અશુદ્ધરૂપ છે, પરંતુ એમ તો નથી,
કારણ કે જેમ જ્ઞાન શુદ્ધ છે તેમ જ્ઞાનના પર્યાય વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેથી
શુદ્ધસ્વરૂપ છે. પરંતુ એક વિશેષ—પર્યાયમાત્રને અવધારતાં વિકલ્પ હાપજે
છે, અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે, તેથી વસ્તુમાત્ર અનુભવતાં સમસ્ત પર્યાયો-પણ

જ્ઞાનમાત્ર છે, તેથી જ્ઞાનમાત્ર અનુભવયોગ્ય છે. વળી કેવી છે સંવેદનવ્યક્તિઓ? “ નિઃપીતાશિલભાવમણ્ડલરસપ્રાગ્ભારમત્તાઃ ઇવ ” (નિઃપીત) ગળી ગઈ છે (અલિલ) સમસ્ત (ભાવ)—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ, આકાશ એવાં સમસ્ત—દ્રવ્યના (મણ્ડલ) અતીત-અનાગત-વર્તમાન અનંત પર્યાયરૂપી (રસ) રસાયણભૂત દિવ્ય ઔષધિ તેના (પ્રાગ્ભાર) સમૂહ વડે (મત્તાઃ ઇવ) મત્ત થઈ છે, એવી છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ પરમ રસાયણભૂત દિવ્ય ઔષધિ પીએ છે તો સર્વાંગ તરંગાવલિ જેવું ઊપજે છે, તેવી રીતે સમસ્ત દ્રવ્યોને જાણવામાં સમર્થ છે જ્ઞાન, તેથી સર્વાંગ આનંદતરંગાવલિથી ગભિત છે. ૬-૧૪૧.

(શાર્દૂલવિદીકૃત)

ક્લિશ્યન્તાં સ્વયમેવ દુષ્કરતરૈર્મોક્ષોન્મુલ્લૈઃ કર્મભિઃ
ક્લિશ્યન્તાં ચ પરે મહાવ્રતતપોભારેણ ભગ્નાશ્ચિરમ્ ।
સાક્ષાન્મોક્ષં ઇદં નિરામયપદં સંવેદ્યમાનં સ્વયં
જ્ઞાનં જ્ઞાનગુણં વિના કથમપિ પ્રાપ્તું ક્ષમન્તે ન હિ ॥ ૧૦-૧૪૨ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ પરે ઇદં જ્ઞાનં જ્ઞાનગુણં વિના પ્રાપ્તં કથમ્ અપિ ન હિ ક્ષમન્તે ” (પરે) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવથી ભ્રષ્ટ છે જે જીવ તે, (ઇદં જ્ઞાનં) પૂર્વે જ કહેલ છે સગસ્ત ભેદવિકલપથી રહિત જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ તેને (જ્ઞાનગુણં વિના) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવશાક્તા વિના (પ્રાપ્તું) પ્રાપ્ત કરવાને, (કથમ્ અપિ) હજાર ઉપાય કરવામાં આવે તોપણ, (ન હિ ક્ષમન્તે) નિશ્ચયથી સમર્થ થતા નથી. કેવું છે જ્ઞાનપદ? “ સાક્ષાત્ મોક્ષઃ ” પ્રત્યક્ષપણે સર્વથા પ્રકારે મોક્ષસ્વરૂપ છે. વળી કેવું છે? “ નિરામયપદં ” જેટલા ઉપદ્રવ-કલેશ છે તે સર્વથી રહિત છે. વળી કેવું છે? “ સ્વયં સંવેદ્યમાનં ” (સ્વયં) પોતાથી (સંવેદ્યમાનં) આસ્વાદ કરવાયોગ્ય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનગુણ જ્ઞાનગુણથી અનુભવયોગ્ય છે, કારણાન્તર દ્વારા જ્ઞાનગુણ ગ્રાહ્ય નથી. કેવો છે મિથ્યાદષ્ટિ જીવરાશિ? “ કર્મભિઃ ક્લિશ્યન્તાં ” (કર્મભિઃ) વિશુદ્ધ શુભોપયોગરૂપ પરિણામ, જૈનોક્ત સૂત્રોનું અધ્યયન, જીવાદિ દ્રવ્યોના સ્વરૂપનું ચારંચાર સ્મરણ, પંચમરમેષ્ટીની ભક્તિ ઇત્યાદિ છે જે આનેક ક્રિયાભેદ

તે વડે (વિલગ્નતાં) બહુ આક્ષેપ (આડંબર) કરે છે તો કરો, તથાપિ શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થશે તે તો શુદ્ધ જ્ઞાન વડે થશે. કેવાં છે કરતૂત અર્થાત્ ક્રિયાભેદ ? “સ્વયમ્ એવ દુષ્કરતરૈઃ” (સ્વયમ્ એવ) સહજપણે (દુષ્કરતરૈઃ) કષ્ટસાધ્ય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેટલી ક્રિયા છે તે બધી દુઃખાત્મક છે, શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવની માફક સુખસ્વરૂપ નથી. વળી કેવાં છે ? “મોક્ષોન્મુલૈઃ” (મોક્ષ) સકળકર્મક્ષયથી (અન્મુલૈઃ) ઉન્મુળ છે અર્થાત્ તેઓ પરંપરાઓ આગળ મોક્ષનું કારણ થશે એવો ભ્રમ ઊપજે છે તે જૂઠો છે. “ચ” વળી કેવા છે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ? “મહાવ્રતતપોભારેણ ચિરં મમ્નાઃ વિલગ્નતાં” (મહાવ્રત) હિંસા, અનૃત, સ્તેય, અશ્રદ્ધ, પરિગ્રહથી રહિતપણું, (તપઃ) મહા પરીપણું સહજું, તેના (માર) ઘણા બોળ વડે (ચિરં) ઘણા કાળ પર્યન્ત (મમ્નાઃ) મરીને ચૂરો થતા થકા (વિલગ્નતાં) ઘણું કષ્ટ કરે છે તો કરો, તથાપિ એવું કરતાં કર્મક્ષય તો થતો નથી. ૧૦-૧૪૨.

(કૃતવિલગ્નિત)

પદમિદં નનુ કર્મદુરાસદં
સહજવોધકલાસુલભં કિલ ।
તત્ત્વં નિજવોધકલાવલાત્
કલયિતું યતતાં સતતં જગત્ ॥ ૧૧-૧૪૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તત્ત્વં નનુ કર્મદુરાસદં કર્મ પદમ્ કલયિતું સતતં યતતાં” (તત્ત્વં) તે કારણથી (નનુ) આહો (કર્મદુરાસદં) વિવેચન છે જે ત્રેલોક્યવર્તી જીવરાશિ તે (કર્મદુરાસદં) આ પદનો અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્રવસ્તુનો (કલયિતું) નિરંતર અભ્યાસ કરવાને માટે (સતતં) અખંડ-ધારાપ્રવાહરૂપ (યતતાં) યત્ન કરો. શા કારણ વડે ? “નિજવોધકલાવલાત્” (નિજવોધ) શુદ્ધ જ્ઞાન, તેનો (કલા) પ્રત્યક્ષ અનુભવ, તેના (વલાત્) સામર્થ્ય વડે; કેમ કે “કિલ” નિશ્ચયથી જ્ઞાનપદ “કર્મદુરાસદં” (કર્મ) જેટલી ક્રિયા છે તેના વડે (દુરાસદં) અપ્રાપ્ય છે, અને “સહજવોધકલાસુલભં” (સહજવોધ) શુદ્ધ જ્ઞાનના (કલા) નિરંતર અનુભવ વડે (સુલભં) સહજ જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ આમ છે કે—શુભ-અશુભરૂપ છે જોટલી ક્રિયા, તેનું ભક્ત્ય છોડીને એક શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ કારણ છે. ૧૧-૧૪૩.

(ઉપનિષદ)

અચિન્ત્યશક્તિઃ સ્વયમેવ દેવ-
ચિન્માત્રચિન્તામણિરેવ યસ્માત્ ।
સર્વાર્થસિદ્ધાત્મતયા વિધતે
જ્ઞાની કિમન્યસ્ય પરિગ્રહેણ ॥ ૧૨-૧૪૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ જ્ઞાની (જ્ઞાન) વિધતે ” (જ્ઞાની) સમ્ય-
ગ્દષ્ટિ જીવ (જ્ઞાન) જ્ઞાનને અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ ચિદ્રૂપવસ્તુને (વિધતે) નિરંતર
અનુભવે છે. શું બાણીને ? “ સર્વાર્થસિદ્ધાત્મતયા ” (સર્વાર્થસિદ્ધ) ચતુર્ગતિ-
સંસારસંબંધી દુઃખનો વિનાશ અને અતીન્દ્રિય સુખની પ્રાપ્તિ (આત્મતયા)
એવું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે જેનાથી, એવું છે શુદ્ધ જ્ઞાનપદ. “ અન્યસ્ય
પરિગ્રહેણ કિમ્ ” (અન્યસ્ય) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવથી બાહ્ય છે જોટલા વિકલ્પો,
[વિવરણ—શુભ-અશુભ ક્રિયારૂપ અથવા રાગાદિ વિકલ્પરૂપ અથવા દ્રવ્યોના
ભેદવિચારરૂપ એવા છે જે અનેક વિકલ્પો,] તેમનાં (પરિગ્રહેણ) સાધધાનપણે
પ્રતિપાદન અથવા આચરણ અથવા સ્મરણથી (કિમ્) શી કાર્યસિદ્ધિ ?
અર્થાત્ કોઈ કાર્યસિદ્ધિ નથી. આમ શા કારણથી ? “ યસ્માત્ एवઃ સ્વયં
ચિન્માત્રચિન્તામણિઃ एव ” (યસ્માત્) કારણ કે (एवઃ) શુદ્ધ જીવવસ્તુ (સ્વયમ)
પોતામાં (ચિન્માત્રચિન્તામણિઃ) શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર એવું અનુભવ-ચિન્તામણિરત્ન
છે; (एव) આ વાતને નક્કી બાણી, સંશય કાંઈ નથી. ભાવાર્થ આમ છે
કે—જેવી રીતે કોઈ પુણ્યવાન જીવના હાથમાં ચિન્તામણિરત્ન હોય છે,
તેનાથી સર્વ મનોરથ પૂરા થાય છે, તે જીવ લોહું, તાંબું, રૂપું એવી ધાતુનો
સંગ્રહ કરતો નથી; તેવી રીતે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની પાસે શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવ
એવું ચિન્તામણિરત્ન છે, તેનાથી સકળકર્મક્ષય થાય છે, પરમાત્મપદની
પ્રાપ્તિ થાય છે, અતીન્દ્રિય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; તે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ
શુભ-અશુભરૂપ અનેક ક્રિયા-વિકલ્પનો સંગ્રહ કરતો નથી, કારણ કે
તેનાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. વળી કેવો છે ? “ અચિન્ત્યશક્તિઃ ” વચન-

ગોચર નથી સહિમા જેનો, એવો છે. વળી કેવો છે ? “દેવઃ” પરમ પૂજ્ય છે. ૧૨-૧૪૪.

(વસન્તતિલકા)

इत्थं परिग्रहमपास्य समस्तमेव
सामान्यतः स्वपरयोरविवेकहेतुम् ।
अज्ञानमुज्झितुमना अधुना विशेषाद्
भूयस्तमेव परिहर्तुमयं प्रवृत्तः ॥ १३-१४५ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અધુના અયં ભૂયઃ પ્રવૃત્તઃ” (અધુના) આહીંથી આરંભ કરીને (અયં) ગ્રંથના કર્તા (ભૂયઃ પ્રવૃત્તઃ) કાંઈક વિશેષ કહેવાનો ઉદ્દેશ કરે છે. કેવો છે ગ્રંથના કર્તા ? “અજ્ઞાનમ્ ઉજ્જિતુમના” (અજ્ઞાનમ્) જીવની અને કર્મની એકત્વબુદ્ધિરૂપ મિથ્યાત્વભાવ (ઉજ્જિતુમના) કઈ રીતે છૂટે એવો છે અભિગ્રાહ્ય જેમનો, એવો છે. શું કહેવા ચાહે છે ? “તમ્ એવ વિશેષાત્ પરિહર્તુમ્” (તમ્ એવ) જેટલો પરદ્રવ્યરૂપ પરિગ્રહ છે તેને (વિશેષાત્ પરિહર્તુમ્) ભિન્ન ભિન્ન નામોનાં વિવરણ સહિત છોડવાને માટે અથવા છોડાવવાને માટે. આહીં સુધી કહ્યું તે શું કહ્યું ? “इत्थं समस्तम् एव परिग्रहम् सामान्यतः अपास्य” (इत्थं) આહીં સુધી જે કાંઈ કહ્યું તે એમ કહ્યું કે (સમસ્તમ્ એવ પરિગ્રહમ્) જેટલી પુદ્ગલકર્મની ઉપાધિરૂપ સામગ્રી, તેનો (સામાન્યતઃ અપાસ્ય) સામાન્યપણે ત્યાગ કહ્યો અર્થાત્ જે કાંઈ પરદ્રવ્યસામગ્રી છે તે ત્યાગ્ય છે એમ કહીને પરદ્રવ્યનો ત્યાગ કહ્યો. હવે વિશેષરૂપ કહે છે. વિશેષાર્થ આમ છે કે—જેટલું પરદ્રવ્ય તેટલું ત્યાગ્ય છે એમ કહ્યું. હવે (કહે છે કે) કોઈ પરદ્રવ્ય છે તેથી ત્યાગ્ય છે, માન પરદ્રવ્ય છે તેથી ત્યાગ્ય છે, ઇત્યાદિ; લોજન પરદ્રવ્ય છે તેથી ત્યાગ્ય છે, પાણી પીતું પરદ્રવ્ય છે તેથી ત્યાગ્ય છે. કેવો છે પરદ્રવ્યપરિગ્રહ ? “स्वपरयोः अविवेकहेतुम्” (સ્વ) શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્ર વસ્તુ અને (વરયોઃ) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ, તેમના (અવિવેક) એકત્વરૂપ સંસ્કારનું (हेतुम्) કારણ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને જીવ-કર્મમાં એકત્વબુદ્ધિ થી મિથ્યા-

દષ્ટિને પરદ્રવ્યનો પરિગ્રહ ઘટે છે; સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને ભેદબુદ્ધિ છે તેથી પરદ્રવ્યનો પરિગ્રહ ઘટતો નથી. આવો અર્થ અહીંથી શરૂ કરીને કહેવામાં આવશે. ૧૩-૧૪૫.

(સ્વાગતા)

पूर्ववद्वनिजकर्मविपाकात्
ज्ञानिनो यदि भवत्युपभोगः ।
तद्भवत्वथ च रागवियोगात्
नूनमेति न परिग्रहभावम् ॥ १४-१४६ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“યદિ જ્ઞાનિનઃ ઉપભોગઃ ભવતિ તત્ ભવતુ” (યદિ) જે કદાચિત્ (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને (ઉપભોગઃ) શરીર આદિ સંપૂર્ણ ભોગસામગ્રી (ભવતિ) હોય છે, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ભોગવે છે, (તત્) તે (ભવતુ) સામગ્રી હો, સામગ્રીનો ભોગ પણ હો, “નૂનમ્ પરિગ્રહભાવમ્ ન પ્તિ” (નૂનમ્) નિશ્ચયથી (પરિગ્રહભાવમ્) વિષયસામગ્રીના સ્વીકારરૂપ અભિપ્રાયને પામતો નથી. શા કારણથી? “અથ ચ રાગવિયોગાત્” (અથ ચ) ત્યારથી સમ્યગ્દષ્ટિ થયો (રાગવિયોગાત્) ત્યારથી માંડીને વિષયસામગ્રીમાં રાગ-દ્વેષ-મોહથી રહિત થયો, તે કારણથી. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે આવા વિરાગીને—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને વિષયસામગ્રી કેમ હોય છે? ઉત્તર આમ છે કે—“પૂર્વવદ્વનિજકર્મવિપાકાત્” (પૂર્વવદ્) સમ્યક્ત્વ ઊપજતાં પહેલાં મિથ્યાદષ્ટિ જીવ હતો, રાગી હતો; ત્યાં રાગભાવ દ્વારા બાંધી હતી જે (નિજકર્મ) પોતાના પ્રદેશોમાં જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ કાર્મણ્યવર્ગણા, તેના (વિપાકાત્) ઉદયને લીધે. બાવાર્થ આમ છે કે—રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામ મટતાં દ્રવ્યરૂપ બાહ્ય સામગ્રીનો ભોગ બાંધતું કારણ નથી, નિર્જરાતું કારણ છે; તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ અનેક પ્રકારની વિષયસામગ્રી ભોગવે છે, પરંતુ રંજિતપરિણામ નથી તેથી બાંધ નથી, પૂર્વે બાંધ્યું હતું જે કર્મ તેની નિર્જરા છે. ૧૪-૧૪૬.

(સ્વાગતા)

વેદ્યવેદકવિભાવચલત્વાદુ
વેદ્યતે ન સ્વલુ કાંક્ષિતમેવ ।
તેન કાંક્ષતિ ન કિંચન વિદ્વાન્
સર્વતોઽપ્યતિવિરક્તિમુપૈતિ ॥ ૧૫-૧૪૭ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ તેન વિદ્વાન્ કિંચન ન કાંક્ષતિ ” (તેન) તે કારણથી (વિદ્વાન્) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ, (કિંચન) કર્મના ઉદયથી છે નાના પ્રકારની સામગ્રી તેમાં કોઈ સામગ્રી (ન કાંક્ષતિ)—કર્મની સામગ્રીમાં કોઈ સામગ્રી—જીવને મુખનું કારણ એમ માનતો નથી, સર્વ સામગ્રી દુઃખનું કારણ એમ માને છે. વળી કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ? “ સર્વતઃ અતિવિરક્તિમ્ ઉપૈતિ ” (સર્વતઃ) જેટલી કર્મજનિત સામગ્રી છે તેના પ્રત્યે મન, વચન, કાય—ત્રિશુદ્ધિ વડે (અતિવિરક્તિમ્) અતિ વિરક્તાપણે અર્થાત્ સર્વથા ત્યાગરૂપ (ઉપૈતિ) પરિણમે છે. શા કારણથી એવો છે ? “ યતઃ સ્વલુ કાંક્ષિતમ્ ન વેદ્યતે એવ ” (યતઃ) કારણ કે (સ્વલુ) નિશ્ચયથી (કાંક્ષિતમ્) જે કાંઈ ચિંતવ્યું છે તે (ન વેદ્યતે) પ્રાપ્ત થતું નથી, (એવ) એમ જ છે. શા કારણથી ? “ વેદ્યવેદકવિભાવચલત્વાત્ ” (વેદ્ય) વાંછવામાં આવે છે જે વસ્તુસામગ્રી અને (વેદક) વાંછારૂપ જીવનો અશુદ્ધ પરિણામ, તેઓ છે (વિભાવ) ખંને અશુદ્ધ, વિનશ્ચર, કર્મજનિત, તે કારણથી (ચલત્વાત્) ક્ષણે ક્ષણે અન્ય અન્ય થાય છે. કોઈ અન્ય ચિંતવાય છે, કોઈ અન્ય થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—અશુદ્ધ રાગાદિ પરિણામ તથા વિષયસામગ્રી ખંને સમયે સમયે વિનશ્ચર છે, માટે જીવનું સ્વરૂપ નથી. આ કારણથી સમ્યગ્દષ્ટિને એવા ભાવોનો સર્વથા ત્યાગ છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિને બંધ નથી, નિર્જરા છે. ૧૫-૧૪૭.

(સ્વાગતા)

જ્ઞાનિનો ન હિ પરિગ્રહભાવં
કર્મ રાગસરિક્તતયૈતિ ।
રજ્યુક્તિક્રપાયિતવસે
સ્વીકૃતૈવ હિ વહિર્લુટ્તીહ ॥ ૧૬-૧૪૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“કર્મ જ્ઞાનિનઃ પરિગ્રહભાવં ન હિ એતિ” (કર્મ) જેટલી વિષયસામગ્રી ભોગરૂપ ક્રિયા છે તે (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને (પરિગ્રહ-ભાવં) મમતારૂપ સ્વીકારપણાને (ન હિ એતિ) નિશ્ચયથી ગ્રાસ થતી નથી. શા કારણે? “રાગરસરિક્તયા” (રાગ) કર્મની સામગ્રીને પોતારૂપ જાણીને રંજિત-પરિણામરૂપ જે (રસ) વેગ, તેનાથી (રિક્તયા) ખાલી છે, એવો ભાવ હોવાથી. દયાંત કહે છે—“હિ ઇહ અકપાયિતવસ્ત્રે રજ્જયુક્તિઃ વહિઃ લુઠતિ એવ” (હિ) જેમ (ઇહ) સર્વ લોકમાં પ્રગટ છે કે (અકપાયિત) હરડાં, ફટકડી, લોધર જેને લાગ્યાં નથી એવા (વસ્ત્રે) કપડામાં (રજ્જયુક્તિઃ) રંગયુક્તિ અર્થાત્ મજીઠના રંગનો સંયોગ કરવામાં આવે છે તોપણ (વહિઃ લુઠતિ) કપડાને લાગતો નથી, બહાર ને બહાર ફેરે છે, તેવી રીતે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને પાંચેન્દ્રિયવિષયસામગ્રી છે, ભોગવે પણ છે; પરંતુ ચાંતરંગ રાગ-દ્વેષ-મોહભાવ નથી, તેથી કર્મનો બંધ નથી, નિર્જરા છે; કેવી છે રંગયુક્તિ? “સ્વીકૃતા” કપડું અને રંગ એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે એવી. ૧૬-૧૪૮.

(સ્વાગતા)

જ્ઞાનવાન્ સ્વરસતોઽપિ યતઃ સ્યાત્

સર્વરાગરસવર્જનશીલઃ ।

લિપ્યતે સકલકર્મભિરેષઃ

કર્મમધ્યપતિતોઽપિ તતો ન ॥ ૧૭-૧૪૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“યતઃ જ્ઞાનવાન્ સ્વરસતઃ અપિ સર્વરાગરસવર્જન-શીલઃ સ્યાત્” (યતઃ) જે કારણથી (જ્ઞાનવાન્) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવશીલ છે જે જીવ તે, (સ્વરસતઃ) વિભાવપરિણામન મટયું હોવાથી શુદ્ધતારૂપે દ્રવ્ય-પરિણામ્યું છે તેથી (તર્વરાગ) જેટલા રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામરૂપ (રસ) અનાદિના સંસ્કાર તેનાથી (વર્જનશીલઃ સ્યાત્) રહિત છે સ્વભાવ જેનો, એવો છે; “તતઃ એવઃ કર્મમધ્યપતિતઃ અપિ સકલકર્મભિઃ ન લિપ્યતે” (તતઃ) તે કારણથી (એવઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (કર્મ) કર્મના ઉદયજનિત અનેક પ્રકારની ભોગસામગ્રીમાં (મધ્યપતિતઃ અપિ) પડ્યો છે અર્થાત્ પાંચેન્દ્રિયભોગસામગ્રી ભોગવે છે, સુખ-દુઃખને પામે છે, તથાપિ (સકલકર્મભિઃ) આડે પ્રકારનાં છે જે જ્ઞાનાવરણાદિ

કર્મ, તેમના વડે (ન લિખ્યતે) બંધાતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—અંતરંગ ચીકણાપણું નથી તેથી બંધ થતો નથી, નિર્જરા થાય છે. ૧૭-૧૪૯.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

यादृक् तादृगिहास्ति तस्य वशतो यस्य स्वभावो हि यः

कर्तुं नैष कथञ्चनापि हि परैरन्यादृशः शक्यते ।

अज्ञानं न कदाचनापि हि भवेज्ज्ञानं भवत्सन्ततं

ज्ञानिन् भુંક્ષ્વ परापराधजनितो नास्तीह बन्धस्तव ॥ ૧૮-૧૫૦ ॥

બંડાન્વય સહિત અર્થ:—આહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પરિણામથી શુદ્ધ છે તથાપિ પંચેન્દ્રિયવિષય ભોગવે છે, ત્યાં વિષયને ભોગવતાં કર્મનો બંધ છે કે નથી? સમાધાન આમ છે કે કર્મનો બંધ નથી. “ જ્ઞાનિન્ ભુંક્ષ્વ ” (જ્ઞાનિન્) હે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ! (ભુંક્ષ્વ) કર્મના ઉદયથી મળી છે જે ભોગસામગ્રી તેને ભોગવે છે તો ભોગવ, “ તથાપિ તવ વન્ધઃ નાસ્તિ ” (તથાપિ) તોપણ (તવ) તને (વન્ધઃ) બંધ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનું આગમન (નાસ્તિ) નથી. કેવો બંધ નથી? “ પરાપરાધજનિતઃ ” (પર) ભોગસામગ્રી, તેનું (અપરાધ) ભોગવવામાં આવવું, તેનાથી (જનિતઃ) ઉત્પન્ન થતો. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને વિષયસામગ્રી ભોગવતાં બંધ નથી, નિર્જરા છે, કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સર્વથા અવશ્ય પરિણામોથી શુદ્ધ છે; એવું જ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. પરિણામોની શુદ્ધતા હોતાં બાહ્ય ભોગસામગ્રી દ્વારા બંધ કરાતો નથી; એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. અહીં કોઈ આશંકા કરે છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ભોગ ભોગવે છે, તો ભોગ ભોગવતાં રાગરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ થતા હશે, ત્યાં તે રાગપરિણામ દ્વારા બંધ થતો હશે; પરંતુ એમ તો નથી, કારણ કે વસ્તુનું સ્વરૂપ એમ છે કે શુદ્ધ જ્ઞાન થતાં, ભોગસામગ્રીને ભોગવતાં, સામગ્રી દ્વારા અશુદ્ધરૂપ કરાતું નથી. કેટલીયે ભોગસામગ્રી ભોગવો તથાપિ શુદ્ધ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપે—શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપે રહે છે; વસ્તુનું એવું સહજ છે. તે કહે છે—“ જ્ઞાનં કદાચનાપિ અજ્ઞાનં ન ભવેત્ ” (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ પરિણમ્યું છે આત્મદ્રવ્ય તે, (કદાચન અપિ) અનેક પ્રકારની ભોગસામગ્રીને ભોગવતાં અતીત-અનાગત-વર્તમાન કાળમાં (અજ્ઞાનં) વિભાવ-

અશુદ્ધ-રાગાદિરૂપ (ન ભવેત) થતું નથી. કેવું છે જ્ઞાન ? “ સન્તતં ભવત્ ”
 શાશ્વત શુદ્ધત્વરૂપ જીવદ્રવ્ય પરિણમ્યું છે, માયાજાળની માફક ક્ષણવિનશ્વર
 નથી. હવે દંડાન્ત દ્વારા વસ્તુનું સ્વરૂપ સાધે છે— “ હિ યસ્ય વશતઃ યઃ
 યાદક્ સ્વભાવઃ તસ્ય તાદક્ રૂપમસ્તિ ” (હિ) કારણ કે (યસ્ય) જે કોઈ વસ્તુનો
 (યઃ યાદક્ સ્વભાવઃ) જે સ્વભાવ, જેવો સ્વભાવ છે તે (વશતઃ) અનાદિનિધન
 છે, (તસ્ય) તે વસ્તુનો (તાદક્ રૂપમસ્તિ) તેવો જ છે. જેવી રીતે શંખનો શ્વેત
 સ્વભાવ છે, શ્વેત પ્રગટ છે, તેવી રીતે સમ્યગ્દષ્ટિનો શુદ્ધ પરિણામ હોતો
 થકો શુદ્ધ છે. “ એવઃ પરૈઃ કથચ્ચન અપિ અન્યાદશઃ કર્તું ન શક્યતે ” (એવઃ)
 વસ્તુનો સ્વભાવ (પરૈઃ) અન્ય વસ્તુનો કર્યો (કથચ્ચન અપિ) કોઈ પણ પ્રકારે
 (અન્યાદશઃ) બીજા રૂપ (કર્તું) કરાવાને (ન શક્યતે) સમર્થ નથી. ભાવાર્થ આમ
 છે કે—સ્વભાવથી શ્વેત શંખ છે, તે શંખ કાળી માટી ખાય છે, પીળી
 માટી ખાય છે, નાના વર્ણુની માટી ખાય છે; એવી માટી ખાતો થકો શંખ
 તે માટીના રંગનો થતો નથી, પોતાના શ્વેત રૂપે રહે છે; વસ્તુનું એવું જ
 સહજ છે; તેવી રીતે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સ્વભાવથી રાગ-દ્વેષ-મોહરહિત શુદ્ધ-
 પરિણામરૂપ છે, તે જીવ નાના પ્રકારની ભોગસામગ્રી ભોગવે છે તથાપિ
 પોતાના પરિણામરૂપ પરિણમે છે, સામગ્રી હોતાં અશુદ્ધરૂપ પરિણમાવાતો
 નથી; એવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિને કર્મનો બંધ નથી,
 નિર્જરા છે. ૧૮-૧૫૦

(શાર્દૂલવિક્રિંદિત)

જ્ઞાનિન્ કર્મ ન જાતુ કર્તુમુચિતં કિંચિત્તથાપ્યુચ્યતે
 મુંક્ષે હન્ત ન જાતુ મે યદિ પરં દુર્મુક્ત એવાસિ મોઃ ।
 વન્ધઃ સ્યાદુપભોગતો યદિ ન તત્કિં કામચારોઽસ્તિ તે
 જ્ઞાનં સન્વસ વન્ધમેષ્યપરથા સ્વસ્યાપરાધાદુધ્રુવસ્ય ॥ ૧૯-૧૫૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ જ્ઞાનિન્ જાતુ કર્મ કર્તુમ્ ન ઉચિતં ”
 (જ્ઞાનિન્) કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ! (જાતુ) કોઈ પણ પ્રકારે ક્યારેય (કર્મ) જ્ઞાના-
 વરણાદિ કર્મરૂપ પુદ્ગલરૂપિંડ (કર્તુમ્) બાંધવાને (ન ઉચિતં) યોગ્ય નથી.
 ભાવાર્થ આમ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને કર્મનો બંધ નથી. “ તથાપિ કિંચિન્
 ઉચ્યતે ” (તથાપિ) તોપણ (કિંચિન્ ઉચ્યતે) કાંઈક વિશેષ છે તે કહે છે—“ હન્ત

યદિ મે પરં ન જાતુ મુંઝે મોઃ દુર્ઘુક્તઃ એવ અસિ ” (હન્ત) આકરાં વચ્ચને કહે છેઃ (યદિ) બે એવું બાણીને ભોગસામગ્રી ભોગવે છે કે (મે) મને (પરં ન જાતુ) કર્મનો બંધ નથી, એમ બાણીને (મુંઝે) પંચેન્દ્રિયવિષય ભોગવે છે તો (મોઃ) અહો જીવ ! (દુર્ઘુક્તઃ એવ અસિ) એવું બાણીને ભોગોને ભોગવવું ભલું નથી. કારણ કે વસ્તુસ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—“ યદિ ઉપભોગતઃ વન્ધઃ ન સ્યાત્ તત્ તે કિં કામચારઃ અસ્તિ ” (યદિ) બે એમ છે કે (ઉપભોગતઃ) ભોગસામગ્રી ભોગવતાં (વન્ધઃ ન સ્યાત્) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ નથી (તત્) તો (તે) અહો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ! તારે (કામચારઃ) સ્વેચ્છા-આચરણ (કિં અસ્તિ) શું છે ? અર્થાત્ એમ તો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને કર્મનો બંધ નથી, કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ રાગ-દ્વેષ-મોહથી રહિત છે. તે જ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ, બે સમ્યક્ત્વ છૂટે, મિથ્યાત્વરૂપ પરિણમે તો, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધને અવશ્ય કરે; કેમ કે મિથ્યાદષ્ટિ થતો થકો રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ પરિણમે છે; એમ કહે છે—“ જ્ઞાનં સન્ વસ ” સમ્યગ્દષ્ટિ હોતો થકો જેટલો કાળ પ્રવર્તે તેટલો કાળ બંધ નથી; “ અપરયા સ્વસ્ય અપરાધાત્ વન્ધમ્ ધ્રુવમ્ એવિ ” (અપરયા) મિથ્યાદષ્ટિ થતો થકો (સ્વસ્ય અપરાધાત્) પોતાના જ દોષથી રાગાદિ અશુદ્ધરૂપ પરિણમનને લીધે (વન્ધમ્ ધ્રુવમ્ એવિ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધને તું જ અવશ્ય કરે છે. ૧૯-૧૫૧.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

કર્તારં સ્વફલેન યત્કિલ વલાત્કર્મૈવ નો યોજયેત્
કુર્વાણઃ ફલલિપ્સુરેવ હિ ફલં પ્રાપ્નોતિ યત્કર્મણઃ ।
જ્ઞાનં સંસ્તદપાસ્તરાગચનો નો વધ્યતે કર્મણા
કુર્વાણોઽપિ હિ કર્મ તત્ફલપરિત્યાગૈકશીલો મુનિઃ ॥ ૨૦-૧૫૨ ॥

બંધાન્વય સહિત અર્થઃ—“ તત્ મુનિઃ કર્મણા નો વધ્યતે ” (તત્) તે કારણથી (મુનિઃ) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવે બિરાજમાન સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (કર્મણા) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી (નો વધ્યતે) બંધાતો નથી. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ? “ હિ કર્મ કુર્વાણઃ અપિ ” (હિ) નિશ્ચયથી (કર્મ) કર્મજનિત વિષયસામગ્રી ભોગરૂપ ક્રિયાને (કુર્વાણઃ અપિ) બેડે કરે છે—ભોગવે છે તોપણ “ તત્ફલ-

પરિત્યાગૈકશીલઃ ” (તત્કલ) કર્મજનિત સામગ્રીમાં આત્મબુદ્ધિ બાણીને રંજિત-પરિણામનો (પરિત્યાગ) સર્વથા પ્રકારે સ્વીકાર છૂટી ગયો છે એવો છે (એક) સુખરૂપ (શીલઃ) સ્વભાવ જેનો, એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને વિભાવરૂપ મિથ્યાત્વપરિણામ મટી ગયા છે, તે મટવાથી અનાકુલત્વ-લક્ષણ અતીન્દ્રિય સુખ અનુભવગોચર થયું છે. વળી કેવો છે ? “ જ્ઞાનં સત્ તદપાસ્તરાગરચનઃ ” જ્ઞાનમય હોતાં દૂર કર્યો છે રાગભાવ જેમાંથી, એવો છે. તેથી કર્મજનિત છે જે ચાર ગતિના પર્યાય તથા પંચેન્દ્રિયના ભોગ તે બધા આકુલતાલક્ષણ દુઃખરૂપ છે—એવો જ, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ અનુભવ કરે છે; એ કારણથી જેટલો કાંઈ સાતા-અસાતારૂપ કર્મનો ઉદય, તેનાથી જે કાંઈ ઘટ્ટ વિપયરૂપ અથવા અનિષ્ટ વિપયરૂપ સામગ્રી તે, સમ્યગ્દષ્ટિને સર્વ અનિષ્ટરૂપ છે. જેથી જેમ કોઈ જીવને અશુભ કર્મના ઉદયે રોગ, શોક, દારિદ્ર આદિ હોય છે, તેને જીવ છોડવાને ઘણુંય કરે છે, પરંતુ અશુભ કર્મના ઉદયે છૂટતાં નથી, તેથી ભોગવવાં જ પડે; તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને, પૂર્વે અજ્ઞાન પરિણામથી બાંધ્યું છે જે સાતારૂપ-અસાતારૂપ કર્મ, તેના ઉદયે અનેક પ્રકારની વિપયસામગ્રી હોય છે, તેને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ દુઃખરૂપ અનુભવે છે, છોડવાને ઘણુંય કરે છે, પરંતુ જ્યાં સુધીમાં ક્ષપકચ્રેણિ ચડે ત્યાં સુધી છૂટવું અશક્ય છે, તેથી પરવશ થયો ભોગવે છે, હૃદયમાં અત્યંત વિરક્ત છે, તેથી અરંજિત છે. મારે ભોગસામગ્રી ભોગવતાં કર્મનો બંધ નથી, નિર્જરા છે. અહીં દષ્ટાન્ત કહે છે—“ યત્ કિલ કર્મ કર્તારં સ્વફલેન વલાત્ યોજયેત્ ” (યત્) કારણ કે આમ છે, (કિલ) આમ જ છે, સંદેહ નથી કે (કર્મ) રાજાની સેવા આદિથી માંડીને જેટલી કર્મભૂમિસંબંધી ક્રિયા, (કર્તારં) ક્રિયામાં રંજિત થઈને-તન્મય થઈને કરે છે જે કોઈ પુરુષ તેને, (સ્વફલેન)—જેમ રાજાની સેવા કરતાં દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ, ભૂમિની પ્રાપ્તિ, જેમ ખેતી કરતાં અન્નની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ—પોતાના રૂળ સાથે (વલાત્ યોજયેત્) આવશ્ય જોડે છે અર્થાત્ આવશ્ય કર્તાપુરુષનો ક્રિયાના રૂળ સાથે સંયોગ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે ક્રિયાને કરતો નથી તેને ક્રિયાના રૂળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેવી રીતે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને બંધ થતો નથી, નિર્જરા થાય છે; કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ભોગસામગ્રી-ક્રિયાનો કર્તા નથી, તેથી ક્રિયાનું રૂળ કર્મબંધ, તે તો સમ્યગ્દષ્ટિને નથી. દષ્ટાન્તથી દલ કરે છે—“ યત્ કુર્વાણઃ ફલલિપ્સુઃ ના ઇવ દિ ક્લેબઃ ક્લેબં વ્રાપ્નોતિ ” (યત્) કારણ કે પૂર્વોક્ત નાના પ્રકારની ક્રિયા

(કુર્વાણઃ) કરતો થકો (ફલલિપ્સુઃ) ફળની અભિલાષા કરીને કિયાને કરે છે એવો (ના) કોઈ પુરુષ (કર્મણઃ ફલં) કિયાના ફળને (પ્રાપ્નોતિ) પામે છે. ભાવાર્થ આમ છે—જે કોઈ પુરુષ કિયા કરે છે, નિરભિલાષ થઈને કરે છે, તેને તો કિયાનું ફળ નથી. ૨૦-૧૫૨.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ત્યક્તં येन फलं स कर्म कुरुते नेति प्रतीमो वयं
किन्त्वस्यापि कुतोऽपि किञ्चिदपि तत्कर्मावशेनापतेत् ।
तस्मिन्नापतिते त्वकम्पपरमज्ञानस्वभावे स्थितो
ज्ञानी किं कुरुतेऽथ किं न कुरुते कर्मेति जानाति कः ॥ २१-१५३ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“યેન ફલં ત્યક્તં સ કર્મ કુરુતે ઇતિ વયં ન પ્રતીમઃ” (યેન) જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવે (ફલં ત્યક્તં) કર્મના ઉદયથી છે જે ભોગસામગ્રી તેનો (ફલં) અભિલાષ (ત્યક્તં) સર્વથા મમત્વ છોડેલ છે (સઃ) તે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (કર્મ કુરુતે) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને કરે છે (ઇતિ વયં ન પ્રતીમઃ) એવી તો અમે પ્રતીતિ કરતા નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે કર્મના ઉદય પ્રત્યે ઉદાસીન છે તેને કર્મનો ખંધ નથી, નિર્જરા છે. “કિન્તુ” કાંઈકે વિશેષ—“અસ્ય અપિ” આ સમ્યગ્દષ્ટિને પણ “અવશેન કુતઃ અપિ કિઞ્ચિત્ અપિ કર્મ આપતેત્” (અવશેન) અભિલાષ કર્યા વિના જ, બલાત્કારે જ (કુતઃ અપિ કિઞ્ચિત્ અપિ કર્મ) પૂર્વે બાંધ્યું હતું જે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ, તેના ઉદયથી થઈ છે જે પંચેન્દ્રિયવિષય ભોગક્રિયા, તે (આપતેત્) પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ કોઈને રોગ, શોક, દારિદ્ર વાંછા વિના જ હોય છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને જે કોઈ ક્રિયા હોય છે તે વાંછા વિના જ હોય છે. “તસ્મિન્ આપતિતે” અનિચ્છક છે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ, તેને બલાત્કારે હોય છે ભોગક્રિયા, તે હોતાં “જ્ઞાની કિં કુરુતે” (જ્ઞાનો) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (કિં કુરુતે) અનિચ્છક થઈ કર્મના ઉદયે ક્રિયા કરે છે તો શું કિયાનો કર્તા થયો? “અથ ન કુરુતે” સર્વથા કિયાનો કર્તા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ નથી. કોનો કર્તા નથી? “કર્મ ઇતિ” ભોગક્રિયાનો. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ? “જાનાતિ કઃ” જ્ઞાયકસ્વરૂપમાત્ર છે. તથા કેવો છે

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ? “અકમ્પપરમજ્ઞાનસ્વભાવે સ્થિતઃ” નિશ્ચળ પરમ જ્ઞાન-સ્વભાવમાં સ્થિત છે. ૨૧-૧૫૩.

(શાદ્ધૃવવિકીરિત)

સમ્યગ્દષ્ટય એવ સાહસમિદં કર્તુ ક્ષમન્તે પરં
યદ્વજ્રેઽપિ પતત્યમી મયચલત્રૈલોક્યમુક્તાધ્વનિ ।
સર્વામેવ નિર્સર્ગનિર્ભયતયા શઙ્કાં વિહાય સ્વયં
જાનન્તઃ સ્વમવ્યવબોધવપુષં વોધાચ્ચ્યવન્તે ન હિ ॥ ૨૨-૧૫૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“સમ્યગ્દષ્ટયઃ એવં દ્વં સાહસમ્ કર્તુ ક્ષમન્તે”
(સમ્યગ્દષ્ટયઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ અર્થાત્ સ્વભાવગુણરૂપ પરિણુમ્યો છે જે જીવરાશિ તે
(એવં) નિશ્ચયથી (દ્વં સાહસમ્) આવું સાહસ અર્થાત્ ધીરપણું (કર્તુ) કરવાને
(ક્ષમન્તે) સમર્થ હોય છે. કેવું છે સાહસ ? “પરં” સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. કયું
સાહસ ? “યત્ વજ્રે પતતિ અપિ અમી વોધાત્ ન હિ ચ્યવન્તે” (યત્) જે સાહસ
એવું છે કે (વજ્રે પતતિ અપિ) મહાન વજ્ર પડવા છતાં પણ (અમી) સમ્યગ્દષ્ટિ
જીવરાશિ (વોધાત્) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવથી (નહિ ચ્યવન્તે) સહજ ગુણથી
સ્ખલિત થતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ અજ્ઞાની એમ માનશે કે
સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને સાતાકર્મના ઉદયે અનેક પ્રકારની ધૂષ્ટ ભોગસામગ્રી હોય
છે, અસાતાકર્મના ઉદયે અનેક પ્રકારની રોગ, શોક, દારિદ્ર, પરીપક્ષ,
ઉપસર્ગ ઇત્યાદિ અનિષ્ટ સામગ્રી હોય છે, તેને ભોગવતાં શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુ-
ભવથી ચૂકતો હશે. તેનું સમાધાન આમ છે કે અનુભવથી ચૂકતો નથી,
જેવો અનુભવ છે તેવો જ રહે છે; વસ્તુનું એવું જ સ્વરૂપ છે. કેવું છે વજ્ર ?
“મયચલત્રૈલોક્યમુક્તાધ્વનિ” (મય) વજ્ર પડતાં તેના ત્રાસથી (ચલત) ચલાય-
માન એવો જે (ત્રૈલોક્ય) સર્વ સંસારી જીવરાશિ, તેણે (મુક્ત) છોડી દીધી છે
(અધ્વનિ) પોતપોતાની ક્રિયા જેના પડવાથી, એવું છે વજ્ર. ભાવાર્થ આમ
છે કે—એવા છે ઉપસર્ગ, પરીપક્ષ કે જે હોતાં મિથ્યાદષ્ટિને જ્ઞાનની સૂધ
રહેતી નથી. કેવા છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ? “સ્વં જાનન્તઃ” (સ્વં) સ્વને અર્થાત્
શુદ્ધ ચિદ્રૂપને (જાનન્તઃ) પ્રત્યક્ષપણે અનુભવે છે. કેવો છે સ્વ ? “અવધ્ય-
વોધવપુષં” (અવધ્ય) શાશ્વત જે (વોષ) જ્ઞાનગુણ, તે છે (વપુષં) શરીર જેનું,

એવો છે. શું કરીને (અનુભવે છે)? “સર્વામ્ એવ શક્તાં વિહાય” (સર્વામ્ એવ) સાત પ્રકારના (શક્તાં) ભયને (વિહાય) છોડીને. જે રીતે ભય છૂટે છે તે કહે છે—“નિર્ગર્ગનિર્ભયતયા” (નિર્ગર્ગ) સ્વભાવથી (નિર્ભયતયા) ભયરહિત-પણું હોવાને લીધે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવેનો નિર્ભય સ્વભાવ છે, તેથી સહજ જ અનેક પ્રકારના પરિપક્વ-ઉપસર્ગનો ભય નથી. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને કર્મનો બંધ નથી, નિર્જરા છે. કઈ રીતે છે નિર્ભય-પણું? “સ્વયં” એવું સહજ છે. ૨૨-૧૫૪.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

લોકઃ શાશ્વત એક એવ સકલવ્યક્તો વિવિક્તાત્મન-

શ્ચિલોકં સ્વયમેવ કેવલમયં યલોકયત્યેકકઃ ।

લોકોઽયં ન તવાપરસ્તદપરસ્તસ્યાસ્તિ તદ્ગ્રીઃ કુતો

નિર્દશંકઃ સતતં સ્વયં સ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥ ૨૩-૧૫૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“સઃ સહજં જ્ઞાનં સ્વયં સતત સદા વિન્દતિ”

(સઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (સહજં) સ્વભાવથી જ (જ્ઞાનં) શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુને (વિન્દતિ) અનુભવે છે—આસ્વાદે છે. કઈ રીતે અનુભવે છે? (સ્વયં) પોતાથી પોતાને અનુભવે છે. કયા કાળે? (સતતં) નિરંતરપણે (સદા) અતીત-અનાગત-વર્તમાનમાં અનુભવે છે. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ? “નિઃશક્તાઃ” સાત ભયથી રહિત છે. શાથી? કારણ કે “તસ્ય તદ્ગ્રીઃ કુતઃ અસ્તિ” (તસ્ય) તે સમ્યગ્દષ્ટિને (તદ્ગ્રીઃ) ઇડલોકભય, પરલોકભય (કુતઃ અસ્તિ) કયાંથી હોય? અર્થાત્ નથી હોતો. જેવો વિચાર કરતાં ભય હોતો નથી તે કહે છે—“તવ અયં લોકઃ તદપરઃ અપરઃ ન” (તવ) હે જીવ! તારો (અયં લોકઃ) વિદ્યમાન છે જે ચિદ્રૂપમાત્ર તે લોક છે, (તદ્-અપરઃ) તેનાથી અન્ય જે કંઈ છે ઇડલોક, પરલોક,—વિવરણુઃ ઇડલોક અર્થાત્ વર્તમાન પર્યાય, તે વિષે એવી ચિન્તા કે પર્યાય પર્યાન્ત સામગ્રી રહેશે કે નહિ રહે; પરલોક અર્થાત્ આહીથી મરીને સારી ગતિમાં જઈશ કે નહિ જાઉં એવી ચિન્તા;—એવો જે (અપરઃ) ઇડલોક પરલોક પર્યાયરૂપ તે (ન) જીવતું સ્વરૂપ નથી; “યત્ એવઃ અયં લોકઃ કેવલં ચિલ્લોકં સ્વયં એવ લોકયતિ” (યત્) કારણ કે (એવઃ અયં લોકઃ) અસ્તિરૂપ છે

જે ચૈતન્યલોક તે (કેવલં) નિર્વિકલ્પ છે, (ચિલ્લોકં સ્વયં એવ લોકયતિ) જ્ઞાન-સ્વરૂપ આત્માને સ્વયમેવ દેખે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે જીવનું સ્વરૂપ જ્ઞાનમાત્ર તે તો જ્ઞાનમાત્ર જ છે. કેવો છે ચૈતન્યલોક ? “શાશ્વતઃ” અવિનાશી છે. વળી કેવો છે ? “એકકઃ” એક વસ્તુ છે. વળી કેવો છે ? “સકલવ્યક્તઃ” (સકલ) ત્રણે કાળે (વ્યક્તઃ) પ્રગટ છે. કોને પ્રગટ છે ? “વિવિક્તાત્મનઃ” (વિવિક્ત) ભિન્ન છે (આત્મનઃ) આત્મસ્વરૂપ જેને એવો છે જે ભેદજ્ઞાની પુરુષ, તેને. ૨૩-૧૫૫.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

एकैव हि वेदना यदचलं ज्ञानं स्वयं वेद्यते
निर्भेदोदितवेद्यवेदकवलादेकं सदानाकुलैः ।

नैवान्यागतवेदनैव हि भवेत्तद्भीः कुतो ज्ञानिनो

निश्शंकः सततं स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विन्दति ॥ ૨૪-૧૫૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“સઃ સ્વયં સતતં સદા જ્ઞાનં વિન્દતિ” (સઃ) સમ્યગ્દર્શિ જીવ (સ્વયં) પોતાની મેળે (સતતં) નિરંતરપણે (સદા) ત્રણે કાળે (જ્ઞાનં) જ્ઞાનને અર્થાત્ જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને (વિન્દતિ) અનુભવે છે—આશ્વાદે છે. કેવું છે જ્ઞાન ? “સહજં” સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન છે. કેવો છે સમ્યગ્દર્શિ જીવ ? “નિઃશંકઃ” સાત ભયથી મુક્ત છે. “જ્ઞાનિનઃ તદ્ભીઃ કુતઃ” (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દર્શિ જીવને (તદ્ભીઃ) વેદનાનો ભય (કુતઃ) કયાંથી હોય ? અર્થાત્ નથી હોતો; કારણ કે “સદા અનાકુલૈઃ” સર્વદા ભેદજ્ઞાને બિરાજમાન છે જે પુરુષો, તે પુરુષો “સ્વયં વેદ્યતે” સ્વયં એવો અનુભવ કરે છે કે “યત્ અચલં જ્ઞાનં एषा एका एव वेदना” (યત્) જે કારણથી (અચલં જ્ઞાનં) શાશ્વત છે જે જ્ઞાન (एषा) એ જ (एका वेदना) જીવને એક વેદના છે (एव) નિશ્ચયથી; “अन्यागतवेदना एव न भवेत्” (અન્યા) આને છોડીને જે અન્ય (આગતવેદના એવ) કર્મના ઉદયથી થઈ છે મુળરૂપ અથવા દુઃખરૂપ વેદના તે, (ન ભવેત્) જીવને છે જ નહિ. જ્ઞાન કેવું છે ? “એકં” શાશ્વત છે—એકરૂપ છે. શા કારણે એકરૂપ છે ? “નિર્ભેદોદિતવેદ્યવેદકવલાત્” (નિર્ભેદોદિત) અભેદપણથી

(વેદવેદક) જે વેદે છે તે જ વેદાય છે એવું જે (વલાત્) સામર્થ્ય, તેના કારણે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવનું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે, તે એકરૂપ છે. જે સાતા-અસાતા કર્મના ઉદયે સુખ-દુઃખરૂપ વેદના થાય છે તે જીવનું સ્વરૂપ નથી; તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને રોગ ઊપજવાનો ભય હોતો નથી. ૨૪-૧૫૬.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

यत्सन्नाशमुपैति तन्न नियतं व्यक्तेति वस्तुस्थिति-

ज्ञानं सत्स्वयमेव तत्किल तत्तद्घાતં કિમસ્યાપરૈઃ ।

अस्यात्राणमतो न किञ्चन भवेत्तद्वीः कुतो ज्ञानिनो

निश्शंकः सततं स्वयं स महजं ज्ञानं सदा विन्दति ॥ २५-१५७ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“સઃ જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ” (સઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (જ્ઞાનં) જ્ઞાનને અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વરૂપને (સદા) ત્રણે કાળ (વિન્દતિ) અનુભવે છે—આસ્વાદે છે. કેવું છે જ્ઞાન? “સતતં” નિરંતર વર્તમાન છે. વળી કેવું છે જ્ઞાન? “સ્વયં” આનાદિનિધન છે. વળી કેવું છે? “મહજં” કારણુ વિના દ્રવ્યરૂપ છે. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ? “નિઃશંકઃ” ‘કોઈ મારો રક્ષક છે કે નહીં’ એવા ભયથી રહિત છે. શા કારણથી? “જ્ઞાનિનઃ તદ્વીઃ ક્રુતઃ” (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને (તદ્વીઃ) ‘મરો રક્ષક કોઈ છે કે નહીં’ એવો ભય (ક્રુતઃ) કયાંથી હોય? અર્થાત્ નથી હોતો. “અતઃ અસ્ય કિંચન અત્રાણં ન ભવેત્” (અતઃ) આ કારણથી (અસ્ય) જીવવસ્તુને (અત્રાણં) અરક્ષકપાણું (કિંચન) પરમાણુમાત્ર પાણું (ન ભવેત્) નથી. શા કારણથી નથી? “યત્ સત્ તત્ નાશં ન ઉપૈતિ” (યત્ સત્) જે કોઈ સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુ છે (તત્ નાશં ન ઉપૈતિ) તે તો વિનાશને પ્રાપ્ત થતી નથી. “ઈતિ નિયતં વસ્તુ-સ્થિતિઃ વ્યક્તા” (ઈતિ) આ કારણથી (નિયતં) અવશ્યમેવ (વસ્તુસ્થિતિઃ) વસ્તુનું અવિનશ્વરપાણું (વ્યક્તા) પ્રગટ છે. “કિલ તત્ જ્ઞાનં સ્વયં એવ સત્, તતઃ અસ્ય અપરૈઃ કિં ત્રાતં” (કિલ) નિશ્ચયથી (તત્ જ્ઞાનં) આવું છે જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે (સ્વયં એવ સત્) સહજ જ સત્તાસ્વરૂપ છે; (તતઃ) તે કારણથી (અસ્ય) જીવના સ્વરૂપની (અપરૈઃ) કોઈ દ્રવ્યાન્તર દ્વારા (કિં ત્રાતં) શી રક્ષા કરવામાં

આવે? ભાવાર્થ આમ છે કે—બધા જીવોને એવો ભય ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘મારો રક્ષક કોઈ છે કે નહીં,’ પરંતુ એવો ભય સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને હોતો નથી; કારણ કે તે એવો અનુભવ કરે છે કે શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ સહજ જ સાક્ષત છે; એની કોઈ શી રક્ષા કરે? ૨૫-૧૫૭.

(શાર્દૂલવિક્રાંતિ)

स्वं रूपं किल वस्तुनोऽस्ति परमा गुप्तिः स्वरूपे न यत्

शक्तः कौऽपि परः प्रवेष्टुमकृतं ज्ञानं स्वरूपं च नुः ।

अस्यागुप्तिस्तो न काचन भवेत्तद्वीः कुतो ज्ञानिनो

निश्चाङ्कः सततं स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विन्दति ॥ ૨૬-૧૫૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“સઃ જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ” (સઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (જ્ઞાનં) જ્ઞાનને અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુને (સદા વિન્દતિ) નિરન્તર અનુભવે છે—આસ્વાદે છે. કેવું છે જ્ઞાન? “સ્વયં” અનાદિસિદ્ધ છે. વળી કેવું છે? “સહજં” શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ છે. વળી કેવું છે? “સતતં” અખંડ-ધારાપ્રવાહરૂપ છે. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ? “નિઃશંકઃ” ‘વસ્તુને જતનથી રાખવી, નહીં તો કોઈ ચોરી જશે’ એવો જે અગુપ્તિભય તેનાથી રહિત છે. “અતઃ અસ્ય કાચન અગુપ્તિઃ એવ ન ભવેત્ જ્ઞાનિનઃ તદ્વીઃ કુતઃ” (અતઃ) આ કારણથી (અસ્ય) શુદ્ધ જીવને (કાચન અગુપ્તિઃ) કોઈ પ્રકારનું અગુપ્તિપણું (ન ભવેત્) નથી; (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને (તદ્ભોઃ) ‘મારું કાંઈ કોઈ છીનવી ન લે’ એવો અગુપ્તિભય (કુતઃ) ક્યાંથી હોય? અર્થાત્ હોતો નથી. શા કારણથી? “કિલ વસ્તુનઃ સ્વં રૂપં પરમા ગુપ્તિઃ અસ્તિ” (કિલ) નિશ્ચયથી (વસ્તુનઃ) જે કોઈ દ્રવ્ય છે તેનું (સ્વં રૂપં) જે કાંઈ નિજ લક્ષણ છે તે (પરમા ગુપ્તિઃ અસ્તિ) સર્વથા પ્રકારે ગુપ્ત છે. શા કારણથી? “યત્ સ્વરૂપે કઃ અપિ પરઃ પ્રવેષ્ટુમ્ ન શક્તઃ” (યત્) કારણ કે (સ્વરૂપે) વસ્તુના સત્ત્વમાં (કઃ અપિ પરઃ) કોઈ અન્ય દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યમાં (પ્રવેષ્ટુમ્) સંક્રમણ કરવાને (—સંચરવાને) (ન શક્તઃ) સમર્થ નથી. “નુઃ જ્ઞાનં સ્વરૂપં ચ” (નુઃ) આત્મદ્રવ્યનું (જ્ઞાનં સ્વરૂપં) જ્ઞાન સ્વરૂપ છે અર્થાત્ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. (ચ) તે જ જ્ઞાનસ્વરૂપ કેવું છે? “અકૃતં” કોઈએ કયું નથી, કોઈ હરી શકતું નથી. ભાવાર્થ

આમ છે કે—બધા જીવોને એવો ભય હોય છે કે ‘મારું કાંઈ કોઈ ચોરી જશે, છીનવી લેશે?’ પરંતુ આવો ભય સમ્યગ્દષ્ટિને હોતો નથી, કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ એવું અનુભવે છે કે ‘મારું’ તો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, તેને તો કોઈ ચોરી શકે નહીં, છીનવી શકે નહીં; વસ્તુનું સ્વરૂપ અનાદિનિધન છે.’ ૨૬-૧૫૮.

(સાર્દધવિકીરિત)

પ્રાણોચ્છેદમુદાહરન્તિ મરણં પ્રાણાઃ કિલાસ્યાત્મનો
જ્ઞાનં તત્સ્વયમેવ શાશ્વતતયા નોચ્છિદ્યતે જાતુચિત્ ।
તસ્યાતો મરણં ન કિચ્ચન ભવેત્તદ્ગ્રીઃ કુતો જ્ઞાનિનો
નિશ્ચિન્નઃ સતતં સ્વયં સ મહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥ ૨૭-૧૫૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“સઃ જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ” (સઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (જ્ઞાનં) જ્ઞાનને અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુને (સદા) નિરંતર (વિન્દતિ) આસ્વાદે છે. કેવું છે જ્ઞાન? “સ્વયં” અનાદિસિદ્ધ છે. વળી કેવું છે? “સતતં” અખંડધારાપ્રવાહરૂપ છે. વળી કેવું છે? “મહજં” કારણ વિના સાહજ જ નિબ્પન્ન છે. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ? “નિઃશંકઃ” મરણશંકાના દોષથી રહિત છે. શું વિચારતો થકો નિઃશંક છે? “અતઃ તસ્ય મરણં કિચ્ચન ન ભવેત્ જ્ઞાનિનઃ તદ્ગ્રીઃ કુતઃ” (અતઃ) આ કારણથી (તસ્ય) આત્મદ્રવ્યને (મરણં) પ્રાણવિયોગ (કિચ્ચન) સૂક્ષ્મમાત્ર (ન ભવેત્) થતો નથી, તેથી (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિને (તદ્ગ્રીઃ) મરણનો ભય (કુતઃ) કયાંથી હોય? અર્થાત્ નથી હોતો; કારણ કે “પ્રાણોચ્છેદમ્ મરણં મુદાહરન્તિ” (પ્રાણોચ્છેદમ્) ધ્વન્દ્રય, બળ, ઉચ્છ્વાસ, આયુ—એવા છે જે પ્રાણ, તેમના વિનાશને (મરણં) મરણ કહેવામાં આવે છે, (મુદાહરન્તિ) અરિહંતદેવ એમ કહે છે; “કિલ આત્મનઃ જ્ઞાનં પ્રાણાઃ” (કિલ) નિશ્ચયથી (આત્મનઃ) જીવદ્રવ્યના (જ્ઞાનં પ્રાણાઃ) શુદ્ધજ્ઞાનમાત્ર અર્થાત્ શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર પ્રાણ છે; “તત્ જાતુચિત્ ન ઓચ્છિદ્યતે” (તત્) શુદ્ધજ્ઞાન (જાતુચિત્) કોઈ કાળે (ન ઓચ્છિદ્યતે) વિનાશ પામતું નથી. શા કારણથી? “સ્વયમ્ એવ શાશ્વતતયા” (સ્વયમ્ એવ) જતન વિના જ (શાશ્વતતયા) અવિનશ્ચર છે તે કારણથી. ભાવાર્થ આમ છે—બધા જીવોને મરણનો

ભય હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ એમ અનુભવે છે કે ‘મારું’ શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપ છે તે તો વિનાશ પામતું નથી, ગ્રાણુ નષ્ટ થાય છે તે તો મારું સ્વરૂપ છે જ નહીં, પુદ્ગલનું સ્વરૂપ છે; તેથી મારું મરણ થતું હોય તો ડરું, હું શા માટે ડરું? મારું સ્વરૂપ શાશ્વત છે.’ ૨૭-૧૫૮.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

एकं ज्ञानमनाद्यनन्तमचलं सिद्धं किलैतत्स्वतो
यावत्तावदिदं सदैव हि भवेन्नात्र द्वितीयोदयः ।

तन्नाकस्मिकमत्र किञ्चन भवेत्तद्वीः कुतो ज्ञानिनो

निश्शङ्कः सततं स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विन्दति ॥ ૨૮-૧૬૦ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ સઃ જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ” (સઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (જ્ઞાનં) જ્ઞાનને અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુને (સદા) ત્રિકાળ (વિન્દતિ) આસ્વાદે છે. કેવું છે જ્ઞાન ? “ સ્વયં ” સહજથી જ ઊપજતું છે. વળી કેવું છે ? “ સતતં ” અખંડધારાપ્રવાહરૂપ છે. વળી કેવું છે ? “ સહજં ” ઉપાય વિના એવી જ વસ્તુ છે. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ? “ નિઃશંકઃ ” આકસ્મિક ભયથી રહિત છે. આકસ્મિક એટલે અણચિંતવ્યું તત્કાળ જ અનિષ્ટનું ઊપજતું તે. શું વિચારે છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ? “ અત્ર તત્ આકસ્મિકમ્ કિઞ્ચન ન ભવેત્, જ્ઞાનિનઃ તદ્વીઃ કુતઃ ” (અત્ર) શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુમાં (તત્) કહ્યું છે લક્ષણ જેવું એવું (આકસ્મિકમ્) આકસ્મિક અર્થાત્ ક્ષણભાવમાં અન્ય વસ્તુથી અન્ય વસ્તુપણું, એવું (કિઞ્ચન ન ભવેત્) કાંઈ છે જ નહીં; તેથી (જ્ઞાનિનઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને (તદ્ભોઃ) આકસ્મિકપણાનો ભય (કુતઃ) ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ નથી હોતો. શા કારણથી ? “ एतत् જ્ઞાનં સ્વતઃ યાવત્ ” (એતત્ જ્ઞાનં) શુદ્ધ જીવવસ્તુ (સ્વતઃ યાવત્) પોતે સહજ જેવી છે, જેવડી છે “ इदं તાવત્ સદા एव भवेत् ” (इदं) શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર (તાવત્) તેવી છે, તેવડી છે, (સદા) અતીત-અનાગત-વર્તમાન કાળમાં (एव भवेत्) નિશ્ચયથી એવી જ છે, “ अत्र द्वितीयोदयः न ” (अत्र) શુદ્ધ વસ્તુમાં (द्वितीयोदयः) અનેરું કોઈ સ્વરૂપ (न) થતું નથી. કેવું છે જ્ઞાન ? “ एतत् ” સમસ્ત ચિકિત્સોપોથી રહિત છે. વળી કેવું છે ? “ अनाद्यनन्तम् ” નથી આદિ, નથી અંત જેનો એવું છે. વળી કેવું છે ? “ अचलं ” પોતાના

સ્વરૂપથી વિચલિત થતું નથી. વળી કેવું છે ? “ સિદ્ધ ” નિષ્પન્ન છે. ૨૮-૧૬૦,

(મંદાકાન્તા)

ટક્કોત્કીર્ણસ્વરસનિચિતજ્ઞાનસર્વસ્વમાજઃ

સમ્યગ્દષ્ટેર્યદિહ સકલં વ્હન્તિ લક્ષ્માણિ કર્મ ।

તત્તસ્યાસ્મિન્પુનરપિ મનાકર્મણો નાસ્તિ વન્ધઃ

પૂર્વોપાત્તં તદનુભવતો નિશ્ચિતં નિર્જરાયૈ ॥ ૨૯-૧૬૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ યત્ત્વ ઇહ સમ્યગ્દષ્ટેઃ લક્ષ્માણિ સકલં કર્મ વ્હન્તિ ” (યત્ત્વ) જે કારણથી (ઇહ) વિદ્યમાન (સમ્યગ્દષ્ટેઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ અર્થાત્ શુદ્ધસ્વરૂપે પરિણમ્યો છે જે જીવ, તેના (લક્ષ્માણિ) નિઃશંકિત, નિઃકાંક્ષિત, નિર્વિચિકિત્સા, અમૂઢદષ્ટિ, ઉપગૂહન, સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય, પ્રભાવના અંગરૂપ ગુણો (સકલં કર્મ) જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકારનાં પુદ્ગલદ્રવ્યનાં પરિણમનને (વ્હન્તિ) હણે છે;—ભાવાર્થ આમ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવના જેટલા જે કોઈ ગુણો છે તે શુદ્ધપરિણમનરૂપ છે, તેનાથી કર્મની નિર્જરા છે;—“ તત્ત્વ તસ્ય અસ્મિન્ કર્મણઃ મનાક્ વન્ધઃ પુનઃ અપિ નાસ્તિ ” (તત્ત્વ) તે કારણથી (તસ્ય) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને (અસ્મિન્) શુદ્ધ પરિણામ હોતાં (કર્મણઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો (મનાક્ વન્ધઃ) સૂક્ષ્મમાત્ર પણ બંધ (પુનઃ અપિ નાસ્તિ) કેદી પણ નથી. “ તત્ત્વ પૂર્વોપાત્તં અનુભવતઃ નિશ્ચિતં નિર્જરા એવ ” (તત્ત્વ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ—(પૂર્વોપાત્તં) સમ્યક્ત્વ ઊપગૂહના પહેલાં અજ્ઞાન-રાગ-પરિણામથી બાંધ્યું હતું જે કર્મ—તેના ઉદયને (અનુભવતઃ) જે લોગવે છે એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને (નિશ્ચિતં) નિશ્ચયથી (નિર્જરા એવ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનું ગણવું છે. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ? “ ટક્કોત્કીર્ણસ્વરસનિચિતજ્ઞાન-સર્વસ્વમાજઃ ” (ટક્કોત્કીર્ણ) શાશ્વત જે (સ્વરસ) સ્વપરગ્રાહકશક્તિ, તેનાથી (નિચિત) પરિપૂર્ણ એવો (જ્ઞાન) પ્રકાશગુણ, તે જ છે (સર્વસ્વ) આદિ મૂળ જેનું એવું જે જીવદ્રવ્ય, તેનો (માજઃ) અનુભવ કરવામાં સમર્થ છે. આવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ, તેથી તેને નૂતન કર્મનો બંધ નથી, પૂર્વબદ્ધ કર્મની નિર્જરા છે. ૨૯-૧૬૧.

બંધ? “ સકલં જગત્ પ્રમત્તં કૃત્વા ” (સકલં જગત્) સર્વ સંસારી જીવરાશિને (પ્રમત્તં કૃત્વા) જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ કરીને. શા વડે? “ રાગોદ્ધાર-મહારસેન ” (રાગ) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિનું (ઉદ્ધાર) ઘણું જ અધિકપણું, એવી જે (મહારસેન) મોહરૂપ મદિરા, તે વડે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેવી રીતે કોઈ જીવને મદિરા પિવડાવીને વિકળ કરવામાં આવે છે, સર્વસ્વ છીનવી લેવામાં આવે છે, પદ્ધતી ભ્રષ્ટ કરવામાં આવે છે; તેવી રીતે અનાદિ કાળથી સર્વ જીવરાશિ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામથી ભતવાલો થયો છે, તેથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ થાય છે. આવા બંધને શુદ્ધ જ્ઞાનનો અનુભવ મેટનશીલ છે, તેથી શુદ્ધ જ્ઞાન ઉપાદેય છે. ૧-૧૬૩.

(૫૫૫)

ન કર્મવહુલં જગન્ન ચલનાત્મકં કર્મ વા
 ન નૈકકરણાનિ વા ન ચિદચિદ્વધો વન્ધકૃત્ ।
 યદૈક્યમુપયોગભૂઃ સમુપયાતિ રાગાદિભિઃ
 સ એવ કિલ કેવલં ભવતિ વન્ધહેતુર્નૃણામ્ ॥ ૨-૧૬૪ ॥

બંધાન્વય સહિત અર્થ:—પ્રથમ જ બંધનું સ્વરૂપ કહે છે: “ યત્ ઉપયોગભૂઃ રાગાદિભિઃ એક્યમ્ સમુપયાતિ સઃ એવ કેવલં કિલ નૃણામ્ વન્ધહેતુઃ ભવતિ ” (યત્) જે (ઉપયોગ) ચેતનાગુણરૂપ (ભૂઃ) મૂળ વસ્તુ (રાગાદિભિઃ) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો સાથે (એક્યમ્) મિશ્રિતપણુરૂપે (સમુપયાતિ) પરિણમે છે, (સઃ એવ) એટલું માત્ર (કેવલં) અન્ય સહાય વિના (કિલ) નિશ્ચયથી (નૃણામ્) જેટલો સંસારી જીવરાશિ છે તેને (વન્ધહેતુઃ ભવતિ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધનું કારણ થાય છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કર છે કે બંધનું કારણ આટલું જ છે કે બીજું પણ કોઈ બંધનું કારણ છે? સમાધાન આમ છે કે બંધનું કારણ આટલું જ છે, બીજું તો કોઈ નથી; એમ કહે છે—“ કર્મવહુલં જગત્ ન વન્ધકૃત્ વા ચલનાત્મકં કર્મ ન વન્ધકૃત્ વા નૈકકરણાનિ ન વન્ધકૃત્ વા ચિદચિદ્વધઃ ન વન્ધકૃત્ ” (કર્મ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપે બંધાવાને યોગ્ય છે જે કર્મણુવર્ગણુ, તેમનાથી (વહુલં)

ધૃતધટની માફક ભરેલો છે એવો જે (જગત્) ત્રણસો તેંતાલીસ રાત્રુપ્રમાણુ લોકાકાશચદેશ (ન વચ્ચકૃત) તે પણ બંધનો કર્તા નથી. સમાધાન આમ છે કે જે રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામો વિના કાર્મણુવર્ગણામાત્રથી બંધ થતો હોત તો જે સુક્રા જીવો છે તેમને પણ બંધ થાત. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામો છે તો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ છે, તો પછી કાર્મણુવર્ગણાનો સહારો કાંઈ નથી; જે રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ નથી તો કર્મનો બંધ નથી, તો પછી કાર્મણુવર્ગણાનો સહારો કાંઈ નથી. (ચલનાત્મકં કર્મ) મન-વચન-કાયયોગ (ન વચ્ચકૃત) તે પણ બંધનો કર્તા નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે મન-વચન-કાયયોગ બંધનો કર્તા થતો હોત તો તેરમા ગુણુસ્થાને મન-વચન-કાયયોગ છે, તેનાથી પણ કર્મનો બંધ થાત; તેથી જે રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ છે તો કર્મનો બંધ છે, તો પછી મન-વચન-કાયયોગનો સહારો કાંઈ નથી; રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ નથી તો કર્મનો બંધ નથી, તો પછી મન-વચન-કાયયોગનો સહારો કાંઈ નથી. (અનેકકરણાનિ) પાંચ ઇન્દ્રિયો—સ્પર્શન, રસના, દ્રાણુ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, છટ્ટુ મન (ન વચ્ચકૃત) આ પણ બંધનાં કર્તા નથી. સમાધાન આમ છે કે સમ્યગ્દર્શિ જીવને પાંચ ઇન્દ્રિયો છે, મન પણ છે, તેમના દ્વારા પુદ્ગલ-દ્રવ્યના ગુણુનો જ્ઞાયક પણ છે. જે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનમાત્રથી કર્મનો બંધ થતો હોત તો સમ્યગ્દર્શિ જીવને પણ બંધ સિદ્ધ થાત. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ છે તો કર્મનો બંધ છે, તો પછી પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છટ્ટા મનનો સહારો કાંઈ નથી; જે રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ નથી તો કર્મનો બંધ નથી, તો પછી પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છટ્ટા મનનો સહારો કાંઈ નથી. (ચિત્ત) જીવના સંબંધ સહિત એકેન્દ્રિયાદિ શરીર, (અચિત્ત) જીવના સંબંધ સહિત પાપાણુ, લોહુ, માટી તેમનો (વચઃ) મૂળથી વિનાશ અથવા બાધા-પીડા (ન વચ્ચકૃત) તે પણ બંધનાં કર્તા નથી. સમાધાન આમ છે કે કોઈ મહાસુનીશ્વર ભાવલિંગી માર્ગમાં ચાલે છે, દૈવસંયોગે સૂક્ષ્મ જીવોને બાધા થાય છે, ત્યાં જે જીવદાતમાત્રથી બંધ થતો હોત તો સુનીશ્વરને કર્મબંધ થાત. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામ છે તો કર્મનો બંધ છે, તો પછી જીવદાતનો સહારો કાંઈ નથી; જે રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ નથી તો કર્મનો બંધ નથી, તો પછી જીવ-દાતનો સહારો કાંઈ નથી. ૨-૧૬૪.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

લોકઃ કર્મ તતોઽસ્તુ સોઽસ્તુ ચ પરિસ્પન્દાત્મકં કર્મ તત્
 તાન્યસ્મિન્કરણાનિ સન્તુ ચિદચિદ્વ્યાપાદનં ચાસ્તુ તત્ ।
 રાગાદીનુપયોગભૂમિમનયન્ જ્ઞાનં ભવેત્ કેવલં
 વન્ધં નૈવ કુતોઽણ્યુપૈત્યમહો સમ્યગ્દગાત્મા ધ્રુવસ્ ॥ ૩-૧૬૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અહો અયમ્ સમ્યગ્દગાત્મા કુતઃ અપિ ધ્રુવમ્
 एव वन्धं न उपैति ” (અહો) હે ભવ્યજીવ ! (અયમ્ સમ્યગ્દગાત્મા) આ શુદ્ધ
 સ્વરૂપનો અનુભવનશીલ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (કુતઃ અપિ) ભોગસામગ્રીને
 ભોગવતાં અથવા નહિ ભોગવતાં (ધ્રુવમ્) અવશ્ય (એવ) નિશ્ચયથી (વન્ધં
 ન ઉપૈતિ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મખંધને કરતો નથી. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ?
 “રાગાદીન્ ઉપયોગભૂમિમ્ અનયન્” (રાગાદીન્) અશુદ્ધરૂપ વિભાવપરિણામોને
 (ઉપયોગભૂમિમ્) ચેતનામાત્ર ગુણ પ્રત્યે (અનયન્) નહિ પરિણુભાવતો થકો,
 “કેવલં જ્ઞાનં ભવેત્” સાચ જ્ઞાનસ્વરૂપ રહે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—
 સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને બાહ્ય-આણ્યંતર સામગ્રી જેવી હતી તેવી જ છે, પરંતુ
 રાગાદિ અશુદ્ધરૂપ વિભાવપરિણુતિ નથી, તેથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ખંધ
 નથી. “તતઃ લોકઃ કર્મ અસ્તુ ચ તત્ પરિસ્પન્દાત્મકં કર્મ અસ્તુ અસ્મિન્ તાનિ
 કરણાનિ સન્તુ ચ તત્ ચિદચિદ્વ્યાપાદનં અસ્તુ” (તતઃ) તે કારણથી (લોકઃ કર્મ
 અસ્તુ) કાર્મણ્યુર્ગણથી ભરેલું છે જે સમસ્ત લોકાકાશ તે તો જેવું છે
 તેવું જ રહે, (ચ) અને (તત્ પરિસ્પન્દાત્મકં કર્મ અસ્તુ) એવા છે જે આત્મ-
 પ્રદેશકરૂપ મન-વચન-કાયરૂપ ત્રણ યોગ તે પણ જેવા છે તેવા જ રહે,
 તથાપિ કર્મનો ખંધ નથી. શું થતાં ? (અસ્મિન્) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ
 પરિણામો ચાલ્યા જતાં. (તાનિ કરણાનિ સન્તુ) તે પાંચ ઇન્દ્રિયો તથા મન
 પણ જેવાં છે તેવાં જ રહે (ચ) અને (તત્ ચિદ્-અચિદ્વ્યાપાદનં અસ્તુ) પૂર્વોક્ત
 ચેતન-અચેતનનો યાત જેવો થતો હતો તેવો જ રહે, તથાપિ શુદ્ધ પરિણામ
 યતાં કર્મનો ખંધ નથી. ૩-૧૬૫.

(પૃથ્વી)

તથાપિ ન નિર્ગલં ચરિતુમિષ્યતે જ્ઞાનિનાં
તદાયતનમેવ સા કિલ નિર્ગલા વ્યાપૃતિઃ ।

અકામકૃતકર્મ તન્મતમકારણં જ્ઞાનિનાં
દ્વયં ન હિ વિરુદ્ધયતે કિમુ કરોતિ જાનાતિ ચ ॥ ૪-૧૬૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તથાપિ જ્ઞાનિનાં નિર્ગલં ચરિતુમ્ ન ઇષ્યતે”
(તથાપિ) જોડે કર્મણુવર્ગણા, મન-વચન-કાયયોગ, પાંચ ધન્દ્રિયો તથા
મન, જીવોનો ઘાત ઇત્યાદિ બાહ્ય સામગ્રી કર્મબંધનું કારણ નથી, કર્મ-
બંધનું કારણ રાગાદિ અશુદ્ધપણું છે, વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું જ છે, તોપણ
(જ્ઞાનિનાં) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવશીલ છે જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તેમને
(નિર્ગલં ચરિતુમ્) ‘પ્રમાદી થઈને વિષયભોગ સેવ્યા તો સેવ્યા જ, જીવોનો
ઘાત થયો તો થયો જ, મન-વચન-કાય જેમ પ્રવર્તે તેમ પ્રવર્તે જ’
—એવી નિરંકુશ વૃત્તિ (ન ઇષ્યતે) બાણી કરીને કરતાં કર્મનો બંધ નથી
એવું તો ગણધરદેવ માનતા નથી. શા કારણથી નથી માનતા? કારણ કે
“સા નિર્ગલા વ્યાપૃતિઃ કિલ તદાયતનમ્ एव” (સા) પૂર્વોક્ત (નિર્ગલા
વ્યાપૃતિઃ) બુદ્ધિપૂર્વક-બાણી કરીને આંતરંગ સ્થિતિ વિષય-કપાયોમાં
નિરંકુશપણે આચરણ (કિલ) નિશ્ચયથી (તદ-આયતનમ્ एव) અવશ્ય,
મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ ભાવો સહિત છે, તેથી કર્મબંધનું કારણ
છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—આવી બુદ્ધિનો ભાવ મિથ્યાદષ્ટિ જીવને હોય
છે, તેથી મિથ્યાદષ્ટિ કર્મબંધનો કર્તા પ્રગટ જ છે; કારણ કે “જ્ઞાનિનાં
તત્ અકામકૃત્ કર્મ અકારણં મતમ્” (જ્ઞાનિનાં) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને (તત્) જે
કોઈ પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદયે છે તે બધું (અકામકૃત્ કર્મ) અવાંછિત ક્રિયારૂપ
છે તેથી (અકારણં મતમ્) કર્મબંધનું કારણ નથી—એમ ગણધરદેવ માન્યું
છે, અને એમ જ છે. કોઈ કહેશે કે—“કરોતિ જાનાતિ ચ” (કરોતિ)
કર્મના ઉદયે હોય છે જે ભોગસામગ્રી તે હોતી થકી અન્તરંગ સ્થિતિપૂર્વક ગમે
છે એમ પણ છે (જાનાતિ ચ) તથા શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવે છે, સમસ્ત
કર્મજનિત સામગ્રીને હેયરૂપ બાણે છે એમ પણ છે. આમ કોઈ કહે છે
તે બૂઠો છે; કારણ કે “દ્વયં કિમુ ન હિ વિરુદ્ધયતે” (દ્વયં) જ્ઞાતા પણ અને

વાંછક પણ-એવી બે ક્રિયા (કિમુ ન હિ વિરુદ્ધયતે) વિરુદ્ધ નથી શું? અર્થાત્ સર્વથા વિરુદ્ધ છે. ૪-૧૬૬.

(વસન્તતિલકા)

જાનાતિ યઃ સ ન કરોતિ કરોતિ યસ્તુ

જાનાત્યયં ન સ્વલુ તત્કિલ કર્મરાગઃ ।

રાગં ત્વબોધમયમધ્યવસાયમાહુ-

મિથ્યાદ્દશઃ સ નિયતં સ ચ વન્ધહેતુઃ ॥ ૫-૧૬૭ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“યઃ જાનાતિ સઃ ન કરોતિ” (યઃ) જે કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (જાનાતિ) શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવે છે (સઃ) તે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (ન કરોતિ) કર્મની ઉદયસામગ્રીમાં અભિલાષા કરતો નથી; “તુ યઃ કરોતિ અયં ન જાનાતિ” (તુ) અને (યઃ) જે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (કરોતિ) કર્મની વિચિત્ર સામગ્રીને પોતારૂપ જાણીને અભિલાષા કરે છે (અયં) તે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (ન જાનાતિ) શુદ્ધસ્વરૂપ જીવને જાણતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—મિથ્યાદષ્ટિ જીવને જીવના સ્વરૂપનું જાણુપણું ઘટતું નથી. “સ્વલુ” આમ વસ્તુનો નિશ્ચય છે. એમ કહ્યું કે મિથ્યાદષ્ટિ કર્તા છે, ત્યાં ‘કરતું’ તે શું? “તત્ કર્મ કિલ રાગઃ” (તત્ કર્મ) કર્મની ઉદય-સામગ્રીનું ‘કરતું’ તે (કિલ) વાસ્તવમાં (રાગઃ) કર્મસામગ્રીમાં અભિલાષારૂપ ચીકણા પરિણામ છે. કોઈ માનશે કે કર્મસામગ્રીમાં અભિલાષા થઈ તો શું, ન થઈ તો શું? પરંતુ એમ તો નથી, અભિલાષામાત્ર પૂરો મિથ્યાત્વપરિણામ છે એમ કહે છે—“તુ રાગં અબોધમયમ્ અધ્યવસાયમ્ આહુઃ” (તુ) તે વસ્તુ એવી છે કે (રાગં અબોધમયમ્ અધ્યવસાયમ્) પરદ્રવ્ય-સામગ્રીમાં છે જે અભિલાષા તે કેવળ મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ છે એમ (આહુઃ) જાણુધરદેવે કહ્યું છે. “સઃ નિયતં મિથ્યાદ્દશઃ ભવેત્” (સઃ) કર્મની સામગ્રીમાં રાગ (નિયતં) અવશ્ય (મિથ્યાદ્દશઃ ભવેત્) મિથ્યાદષ્ટિ જીવને હોય છે, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને નિશ્ચયથી હોતો નથી. “સઃ ચ વન્ધહેતુઃ” તે રાગ-પરિણામ કર્મબંધનું કારણ છે. તેથી ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કર્મબંધ કરે છે, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કરતો નથી. ૫-૧૬૭.

(વસંતતિલકા)

સર્વં સદૈવ નિયતં ભવતિ સ્વકીય-
 કર્મોદયાન્મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ ।
 અજ્ઞાનમેતદિહ યત્તુ પરઃ પરસ્ય
 કુર્યાત્પુમાન્ મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ ॥ ૬-૧૬૮ ॥

અંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ઈહ एतत् अज्ञानम्” (ઈહ) મિથ્યાત્વ-
 પરિણામનું એક અંગ દેખાડે છે: (एतत् अज्ञानम्) આવો ભાવ મિથ્યાત્વમય
 છે—“તુ યત્ પરઃ પુમાન્ પરસ્ય મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ કુર્યાત્” (તુ) તે કેવો
 ભાવ? (યત્) તે ભાવ એવો કે (પરઃ પુમાન્) કોઈ પુરુષ (પરસ્ય) અન્ય
 પુરુષનાં (મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્) મરણ-પ્રાણધાત, જીવિત-પ્રાણરક્ષા, દુઃખ-
 અનિષ્ટસંયોગ, સૌખ્ય-દૃષ્ટપ્રાપ્તિ એવાં કાર્યને (કુર્યાત્) કરે છે. ભાવાર્થ
 આમ છે કે અજ્ઞાની મનુષ્યોમાં એવી કહેણી છે કે ‘આ જીવે આ જીવને
 માર્યો, આ જીવે આ જીવને જિવાડ્યો, આ જીવે આ જીવને સુખી કર્યો, આ
 જીવે આ જીવને દુઃખી કર્યો;’—આવી કહેણી છે. ત્યાં એવી જ પ્રતીતિ જે
 જીવને હોય તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે એમ નિઃસંદેહ જાણીએ, સંશય કાંઈ નથી.
 શા માટે જાણવું કે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે? કારણ કે “મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ સર્વં
 સદા एव नियतं स्वकीयकर्मोदयात् भवति” (મરણ) પ્રાણધાત, (જીવિત)
 પ્રાણરક્ષા, (દુઃખસૌખ્યમ્) દૃષ્ટ-અનિષ્ટસંયોગ—આ જે (સર્વં) સર્વ જીવરાશિને
 હોય છે તે બધું (સદા एव) સર્વ કાળ (નિયતં) નિશ્ચયથી, (સ્વકીયકર્મોદયાત્
 ભવતિ) જે જીવે પોતાના વિશુદ્ધ અથવા સંકલેશરૂપ પરિણામ વડે પૂર્વે જ
 બાંધ્યું છે જે આયુકર્મ અથવા શાતાકર્મ અથવા અશાતાકર્મ, તે કર્મના
 ઉદયથી તે જીવને મરણ અથવા જીવન અથવા દુઃખ અથવા સુખ થાય છે
 એવો નિશ્ચય છે; આ વાતમાં સંદેહ કાંઈ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ
 જીવ કોઈ જીવને મારવા સમર્થ નથી, જિવાડવા સમર્થ નથી, સુખી-દુઃખી
 કરવા સમર્થ નથી. ૬-૧૬૮.

(વસંતતિલકા)

અજ્ઞાનમેતદધિગમ્ય પરાતપસ્ય
 પश्यन्ति ये मरणजीवितदुःखसौख्यम् ।
 कर्माण्यहंकृतिरसेन चिकीर्षवस्ते
 मिथ्यादृशो नियतमात्महनो भवन्ति ॥ ७-१६९ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“યે પરાત્ પસ્ય મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્
 પश्यन्ति ” (યે) જે કોઈ અજ્ઞાની જીવરાશિ (પરાત્) અન્ય જીવથી (પસ્ય)
 અન્ય જીવનું (મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્) મરણ, જીવનું, દુઃખ, સુખ (પश्यन्ति)
 માને છે; શું કરીને? “एतत् अज्ञानम् अधिगम्य” (एतत् अज्ञानम्) મિથ્યાત્વ-
 રૂપ અશુદ્ધ પરિણામને—આવા અશુદ્ધપણાને (અધિગમ્ય) પામીને; “ते
 नियतम् मिथ्यादृशः भवन्ति” (ते) જે જીવરાશિ એવું માને છે તે (નિયતમ્)
 નિશ્ચયથી (મિથ્યાદૃશઃ ભવન્ति) સર્વ પ્રકારે મિથ્યાદૃષ્ટિરાશિ છે. કેવા છે તે
 મિથ્યાદૃષ્ટિ? “अहंकृतिरसेन कर्माणि चिकीर्षवः” (अहंकृति) ‘હું દેવ, હું મનુષ્ય,
 હું તિર્યંચ, હું નારક, હું દુઃખી, હું સુખી’ એવી કર્મજનિતપર્યાયમાં છે
 આત્મબુદ્ધિ, તે-રૂપ જે (રસેન) મગ્નપણું, તે વડે (કર્માણિ) કર્મના ઉદયે
 જેટલી ક્રિયા થાય છે તેને (ચિકીર્ષવઃ) ‘હું કરું છું, મેં કર્યું છે, આમ કરીશ’
 એમ અજ્ઞાનને લીધે માને છે. વળી કેવા છે? “आत्महनः” પોતાના
 ધાતનશીલ છે. ૭-૧૬૯.

(અનુબુધ)

मिथ्यादृष्टेः स एवास्य बन्धहेतुर्विपर्ययात् ।
 य एवाव्यवसायोऽयमज्ञानात्माऽस्य दृश्यते ॥ ८-१७० ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અસ્ય મિથ્યાદૃષ્ટેઃ સઃ એવ બન્ધહેતુઃ ભવતિ”
 (અસ્ય મિથ્યાદૃષ્ટેઃ) આ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને, (સઃ એવ) મિથ્યાત્વરૂપ છે જે
 એવો પરિણામ કે ‘આ જીવે આ જીવને માર્યો, આ જીવે આ જીવને
 નિવાડ્યો’—એવો ભાવ (બન્ધહેતુઃ ભવતિ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધનું
 કારણ થાય છે. આ કારણથી? ‘विपर्ययात्’ કારણ કે એવો પરિણામ

મિથ્યાત્વરૂપ છે. “યઃ એવ અયમ્ અધ્યવસાયઃ” ‘આને મારું, આને જિવહું’ એવો જે મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ તે જેને હોય છે “અસ્ય અજ્ઞાનાત્મા દૃશ્યતે” (અસ્ય) એવા જીવનું (અજ્ઞાનાત્મા) મિથ્યાત્વમય સ્વરૂપ (દૃશ્યતે) જોવામાં આવે છે. ૮-૧૭૦.

(અનુક્રુપ)

अनेनाध्यवसायेन निष्फलेन विमोहितः ।

तत्किञ्चनापि नैवास्ति नात्मात्मानं करोति यत् ॥ ९-१७१ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“આત્મા આત્માનં યત્ ન કરોતિ તત્ કિંચન અપિ ન એવ અસ્તિ” (આત્મા) મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (આત્માનં) પોતાને (યત્ ન કરોતિ) જે-રૂપે આસ્વાદતો ન હોય (તત્ કિંચન) એવો પર્યાય, એવો વિકલ્પ (ન એવ અસ્તિ) ત્રૈલોક્યમાં છે જ નહીં. ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જેવો પર્યાય ધારણ કરે છે, જેવા ભાવે પરિણમે છે, તે બધાને પોતાસ્વરૂપ જાણી અનુભવે છે; તેથી કર્મના સ્વરૂપને જીવના સ્વરૂપથી ભિન્ન કરીને જાણતો નથી, એકરૂપ અનુભવ કરે છે. “અનેન અધ્યવસાયેન” ‘આને મારું, આને જિવાહું, આને મેં માર્યો, આને મેં જિવાડ્યો, આને મેં સુખી કર્યો, આને મેં દુઃખી કર્યો’—એવા પરિણામથી “વિમોહિતઃ” ઘેલો થયો છે. કેવો છે પરિણામ? “નિઃફલેન” જૂઠો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે યદપિ મારવાનું કહે છે, જિવાડવાનું કહે છે, તથાપિ જીવનું મરવું જીવનું પોતાનાં કર્મના ઉદ્ધયને હોય છે, આના પરિણામોને આધીન નથી. આ પોતાના અજ્ઞાનપણાને લીધે અનેક જૂઠા વિકલ્પોડકરે છે. ૯-૧૭૧.

(ખંડવચ્ચ)

विश्वादिभक्तोऽपि हि यत्प्रभावा-

दात्मानमात्मा विदधाति विश्वम् ।

मोहैककन्दोऽध्यवसाय एष

नास्तीह येषां यतयस्त एव ॥ १०-१७२ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“તે એવ યતયઃ” તેઓ જ યતીશ્વર છે “યેષાં ઇહ એવ અધ્યવસાયઃ નાસ્તિ” (યેષાં) જેમને (ઇહ) સૂક્ષ્મરૂપ કે સ્થૂલરૂપ (એવઃ અધ્યવસાયઃ) ‘આને મારું, આને જિવાડું’ એવો મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ (નાસ્તિ) નથી. કેવો છે પરિણામ? “મોહૈકકન્દઃ” (મોહ) મિથ્યાત્વનું (એકકન્દઃ) મૂળ કારણ છે. “યત્રમાવાત્” જે મિથ્યાત્વપરિણામના કારણે “આત્મા આત્માનમ્ વિશ્વમ્ વિદધાતિ” (આત્મા) જીવદ્રવ્ય (આત્માનમ્) પોતાને (વિશ્વમ્) ‘હું દેવ, હું મનુષ્ય, હું કોધી, હું માની, હું સુખી, હું દુઃખી’ ઇત્યાદિ નાનારૂપ (વિવધાતિ) અનુભવે છે. કેવો છે આત્મા? “વિશ્વાત્ વિમકઃ અપિ” જેકે કર્મના ઉદયથી થયેલા સમસ્ત પર્યાયોથી ભિન્ન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાદર્શિ જીવ પર્યાયમાં રત છે, તેથી પર્યાયને પોતારૂપ અનુભવે છે. આવો મિથ્યાત્વભાવ છૂટતાં જ્ઞાની પણ સાચો, આચરણ પણ સાચું. ૧૦-૧૭૨.

(શાદ્દલવિકીરિત)

સર્વગ્રાધ્યવસાનમેવમશિલં ત્યાજ્યં યદુક્તં જિનૈ-
સ્તન્મન્વે વ્યવહાર એવ નિશ્ચિલોઽપ્યન્યાશ્રયસ્ત્યાજિતઃ ।
સમ્યક્નિશ્ચયમેકમેવ તદમી નિષ્કંપમાક્રમ્ય કિં
શુદ્ધજ્ઞાનવને મહિમ્નિ ન નિજે વધ્નન્તિ સન્તો ધૃતિમ્ ॥ ૧૧-૧૭૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અમી સન્તઃ” નિજે મહિમ્નિ ધૃતિમ્ કિં ન વધ્નન્તિ” (અમી સન્તઃ) સમ્યક્દર્શિ જીવરાશિ (નિજે મહિમ્નિ) નિજ મહિમામાં અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધ ચિદ્રૂપ સ્વરૂપમાં (ધૃતિમ્) સ્થિરતારૂપ સુખને (કિં ન વધ્નન્તિ) કેમ ન કરે? અર્થાત્ સર્વથા કરે. કેવો છે નિજ મહિમા? “શુદ્ધજ્ઞાનવને” (શુદ્ધ) રાગાદિ રહિત એવા (જ્ઞાન) ચેતનાશુણનો (વને) સમૂહ છે. શું કરીને? “તત્ સમ્યક્ નિશ્ચયં આક્રમ્ય” (તત્) તે કારણથી (સમ્યક્ નિશ્ચયમ્) સમ્યક્ નિશ્ચયને અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ વસ્તુભાવને (આક્રમ્ય) તેવી છે તેવી અનુભવગોચર કરીને. કેવો છે નિશ્ચય? “એકમ્ એવ” (એકમ્)

નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્ર છે, (એવ) નિશ્ચયથી. વળી કેવો છે? “નિષ્કમ્પમ્” સર્વ ઉપાધિથી રહિત છે. “યત્ સર્વત્ર અધ્યવસાનમ્ અસિલં એવ ત્યાજ્યં” (યત્) જે કારણથી (સર્વત્ર અધ્યવસાનમ્) ‘હું મારું, હું જિવાહું, હું દુઃખી કરું, હું સુખી કરું, હું દેવ, હું મનુષ્ય’ ઇત્યાદિ છે જે મિથ્યાત્વરૂપ અસંખ્યાત લોકમાત્ર પરિણામ (અસિલં એવ ત્યાજ્યં) તે સમસ્ત પરિણામ હેય છે. કેવો છે પરિણામ? “જિનૈઃ ઉક્તં” પરમેશ્વર કેવળજ્ઞાને બિરાજમાન, તેમણે એવા કહ્યા છે. “તત્” મિથ્યાત્વભાવનો થયો છે ત્યાગ, તેને “મન્યે” હું એમ માનું છું કે “નિશ્ચિલઃ અપિ વ્યવહારઃ ત્યાજિતઃ એવ” (નિશ્ચિલઃ અપિ) જેટલો છે સત્યરૂપ અથવા અસત્યરૂપ (વ્યવહારઃ) વ્યવહાર અર્થાત્ શુદ્ધસ્વરૂપમાત્રથી વિપરીત જેટલા મન-વચન-કાયાના વિકલ્પો તે બધા (ત્યાજિતઃ) સર્વ પ્રકારે છૂટ્યા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે પૂર્વોક્ત મિથ્યાભાવ જેને છૂટી ગયો તેને સમસ્ત વ્યવહાર છૂટી ગયો, કારણ કે મિથ્યાત્વના ભાવ તથા વ્યવહારના ભાવ એક વસ્તુ છે. કેવો છે વ્યવહાર? “અન્યાશ્રયઃ” (અન્ય) વિપરીતપાણું તે જ છે (આશ્રયઃ) અવલંબન જેનું, એવો છે. ૧૧-૧૭૩.

(ઉપબતિ)

રાગાદયો વન્ધનિદાનમુક્તા-

સ્તે શુદ્ધચિન્માત્રમહોઽતિરિક્તાઃ ।

આત્મા પસો વા કિમુ તન્નિમિત્ત-

મિતિ પ્રણુનાઃ પુનરેવમાહુઃ ॥૧૨-૧૭૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“પુનઃ એવમ્ આહુઃ” (પુનઃ) શુદ્ધ વસ્તુ-સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું તોપણ ફરીને (એવમ્ આહુઃ) એમ કહે છે અંધના કર્તા શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય. કેવો છે? “ઈતિ પ્રણુનાઃ” જેમને આવો પ્રશ્ન નક્ક થઈને પૂછવામાં આવ્યો છે. કેવો પ્રશ્ન? “તે રાગાદયઃ વન્ધનિદાનમ્ ઉક્તાઃ” અહો સ્વામિન્! (તે રાગાદયઃ) અશુદ્ધ ચેતનારૂપ છે રાગ-દ્વેષ-મોહ ઇત્યાદિ

અસંખ્યાત લોકમાત્ર વિભાવપરિણામ તે, (વન્ધનિવાનમ્ ઉક્તાઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ
કર્મબંધનાં કારણ છે એવું કહ્યું, સાંભળ્યું, જાણ્યું, માન્યું. કેવા છે તે ભાવ?
“શુદ્ધચિન્માત્રમહોડતિરક્તાઃ” (શુદ્ધચિન્માત્ર) શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનામાત્ર છે જે (મહઃ)
જ્યોતિસ્વરૂપ જીવવસ્તુ, તેનાથી (અતિરક્તાઃ) બહાર છે. હવે એક પ્રશ્ન હું
કરું છું કે “તન્નિમિત્તમ્ આત્મા વા પરઃ” (તન્નિમિત્તમ્) તે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ
અશુદ્ધ પરિણામોનું કારણ કોણ છે? (આત્મા) જીવદ્રવ્ય કારણ છે (વા) કે
(પરઃ) મોહકર્મરૂપ પરિણામ્યો છે જે પુણ્યલદ્રવ્યનો પિંડ તે કારણ છે?
એવું પૂછવામાં આવતાં આચાર્ય ઉત્તર કહે છે. ૧૨-૧૭૪.

(ઉપજાતિ)

ન જાતુ રાગાદિનિમિત્તભાવ-
માત્માત્મનો યાતિ યથાર્કકાન્તઃ ।
તસ્મિન્નિમિત્તં પરસઙ્ગ એવ
વસ્તુસ્વભાવોઽયમુદેતિ તાવત્ ॥ ૧૩-૧૭૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તાવત્ અયમ્ વસ્તુસ્વભાવઃ ઉદેતિ” (તાવત્)
પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો ઉત્તર આમ છે—(અયમ્ વસ્તુસ્વભાવઃ) આ વસ્તુનું સ્વરૂપ
(ઉદેતિ) સર્વ કાળે પ્રગટ છે. કેવો છે વસ્તુનો સ્વભાવ? “જાતુ આત્મા
આત્મનઃ રાગાદિનિમિત્તભાવમ્ ન યાતિ” (જાતુ) કોઈ પણ કાળે (આત્મા)
જીવદ્રવ્ય (આત્મનઃ રાગાદિનિમિત્તભાવમ્) પોતાસંબંધી છે જે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ
અશુદ્ધ પરિણામ તેમના કારણપણારૂપ (ન યાતિ) પરિણમતું નથી. ભાવાર્થ
આમ છે કે દ્રવ્યના પરિણામનું કારણ બે પ્રકારનું છેઃ એક ઉપાદાનકારણ
છે, એક નિમિત્તકારણ છે. ઉપાદાનકારણ એટલે દ્રવ્યમાં અન્તર્ગમિત છે
પોતાના પરિણામ-પર્યાયરૂપ પરિણમનશક્તિ; તે તો જે દ્રવ્યની, તે જ
દ્રવ્યમાં હોય છે એવો નિશ્ચય છે. નિમિત્તકારણ—જે દ્રવ્યનો સંયોગ પ્રાપ્ત
થવાથી અન્ય દ્રવ્ય પોતાના પર્યાયરૂપ પરિણમે છે; તે તો જે દ્રવ્યનો, તે
દ્રવ્યમાં હોય છે, અન્ય દ્રવ્યગોચર હોતો નથી એવો નિશ્ચય છે. જેવી રીતે
મુક્તિકા ઘટ પર્યાયરૂપે પરિણમે છે, તેનું ઉપાદાનકારણ છે મુક્તિકામાં ઘટરૂપ

પરિણમનશક્તિ; નિમિત્તકારણ છે બાહ્યરૂપ કુંભાર, ચક્ર, દંડ ઇત્યાદિ; તેવી જ રીતે જીવદ્રવ્ય અશુદ્ધ પરિણામે—મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમે છે, તેનું ઉપાદાનકારણ છે જીવદ્રવ્યમાં અન્તર્ગમ્ભિત વિભાવરૂપ અશુદ્ધ પરિણમન-શક્તિ; “તસ્મિન્ નિમિત્ત” નિમિત્તકારણ છે “પરસજ્ઞઃ एव” દર્શનમોહ-ચારિત્રમોહકર્મરૂપ અંધાચેત્તો જે જીવના પ્રદેશોમાં એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યનો પિંડ, તેનો ઉદય. જોકે મોહકર્મરૂપ પુદ્ગલપિંડનો ઉદય પોતાના દ્રવ્ય સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ છે, જીવદ્રવ્ય સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ નથી, તોપણ મોહકર્મનો ઉદય હોતાં જીવદ્રવ્ય પોતાના વિભાવપરિણામરૂપે પરિણમે છે—એવો જ વસ્તુનો સ્વભાવ છે, સહારો કોનો? અહીં દૃષ્ટાંત છે—“યયા અર્કકાન્તઃ” જેમ સ્ફટિકમણિ રાત્રી, પીળી, કાળી ઇત્યાદિ અનેક પ્રભાસરૂપે પરિણમે છે, તેનું ઉપાદાનકારણ છે સ્ફટિકમણિમાં અન્તર્ગમ્ભિત નાના વર્ણરૂપ પરિણમનશક્તિ; નિમિત્તકારણ છે બાહ્ય નાના વર્ણરૂપ પૂરીનો (આશ્રયરૂપ વસ્તુનો) સંયોગ. ૧૩-૧૭૫.

(અનુષ્ટુપ)

इति वस्तुस्वभावं स्वं ज्ञानी जानाति तेन सः ।
रागादीन्नात्मनः कुर्यान्नातो भवति कारकः ॥ १४-१७६ ॥

અંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“જ્ઞાની ઇતિ વસ્તુસ્વભાવં સ્વં જાનાતિ” (જ્ઞાની) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (ઇતિ) પૂર્વેક્ષિત પ્રકારે (વસ્તુસ્વભાવં) દ્રવ્યનું સ્વરૂપ એવું જે (સ્વં) પોતાનું શુદ્ધ ચૈતન્ય, તેને (જાનાતિ) આસ્વાદરૂપ અનુભવે છે, “તેન સઃ રાગાદીન્ આત્મનઃ ન કુર્યાત્” (તેન) તે કારણથી (સઃ) સમ્ય-ગ્દષ્ટિ જીવ (રાગાદીન્) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો (આત્મનઃ) જીવ-દ્રવ્યનું સ્વરૂપ છે એમ (ન કુર્યાત્) અનુભવતો નથી, કર્મના ઉદયની ઉપાધિ છે એમ અનુભવે છે. “અતઃ કારકઃ ન ભવતિ” (અતઃ) આ કારણથી (કારકઃ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનો કર્તા (ન ભવતિ) થતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનું સ્વામિત્વપણું નથી, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કર્તા નથી. ૧૪-૧૭.

(અનુબંધ)

इति वस्तुस्वभावं स्वं नाज्ञानी वेत्ति तेन सः ।

रागादीनात्मनः कुर्यादतो भवति कारकः ॥ १५-१७७ ॥*

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અજ્ઞાની ઇતિ વસ્તુસ્વભાવં સ્વં ન વેત્તિ” (અજ્ઞાનો) મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (ઇતિ) પૂર્વોક્ત પ્રકારે (વસ્તુસ્વભાવં) દ્રવ્યનું સ્વરૂપ એવું જે (સ્વં) પોતાનું શુદ્ધ ચૈતન્ય, તેને (ન વેત્તિ) આસ્વાદરૂપ અનુભવતો નથી, “તેન સઃ રાગાદીન્ આત્મનઃ કુર્યાત્” (તેન) તે કારણથી (સઃ) મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (રાગાદીન્) રાગ-રૂપ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો (આત્મનઃ) જીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપ છે એમ (કુર્યાત્) અનુભવે છે, કર્મના ઉદયની ઉપાધિ છે એમ અનુભવતો નથી. “અતઃ કારકઃ ભવતિ” (અતઃ) આ કારણથી (કારકઃ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનો કર્તા (ભવતિ) થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—મિથ્યાદષ્ટિ જીવને રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનું સ્વામિત્વપણું છે, તેથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કર્તા છે. ૧૫-૧૭૭.

(શાદ્ધંભવિકીરિત)

इत्यालोच्य विवेच्य तत्किल परद्रव्यं समग्रं बलात्
तन्मूलां बहुभावसन्ततिमिमामुद्धर्तुकामः समम् ।
आत्मानं समुपैति निर्भरवहत्पूर्णैकसंविद्युतं
येनोन्मूलितबन्ध एष भगवानात्मात्मनि स्फूर्जति ॥ १६-१७८ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“एषः आत्मा आत्मानं समुपैति येन आत्मनि स्फूर्जति” (एषः आत्मा) આ આત્મા અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ છે જે જીવદ્રવ્ય તે (આત્માનં સમુપૈતિ) અનાદિ કાળથી સ્વરૂપથી દુઝાટ થયો હતો તોપણ આ અનુકંમથી પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયો, (येन) જે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના કારણે (आत्मनि स्फूर्जति) પરદ્રવ્ય સાથે સંબંધ છૂટ્યો, પોતા સાથે સંબંધ રહ્યો.

* ૧૭૮ ના અર્થના અંગ્રેજીમાં આ શ્લોક તથા તેનો અર્થ નથી. શ્લોક નં. ૧૭૬ ના આધારે આ શ્લોકનો ‘ખંડાન્વય સહિત અર્થ’ કરવામાં આવ્યો છે.

કેવો છે? “ઉન્મૂલિતવન્ધઃ” (ઉન્મૂલિત) મૂળ સત્તાથી દૂર કર્યો છે (વન્ધઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યનો પિંડ જેણે, એવો છે. વળી કેવો છે? “ભગવાન્” જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. કેવી રીતે અનુભવે છે? “નિર્મલસર્વદૃષ્ટિર્જ્ઞાનસંવિદ્યુતઃ” (નિર્મલ) અનંત શક્તિના પુનરૂપે (વહત) નિરંતર પરિણમે છે એવું જે (પૂર્ણ) સ્વરસથી ભરેલું (અકસંચિત્) વિશુદ્ધ જ્ઞાન, તેની સાથે (યુતં) મળેલું છે એવા શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવે છે. વળી કેવો છે આત્મા? “ઇમામ્ વહુભાવ-સન્તતિમ્ સમમ્ ઉદ્ધર્તુકામઃ” (ઇમામ્) કહ્યું છે સ્વરૂપ જેમનું એવા છે (વહુભાવ) બહુભાવ અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ અનેક પ્રકારના અશુદ્ધ પરિણામ, તેમની (સન્તતિમ્) સંતતિને અર્થાત્ પરંપરાને (સમમ્) એક જ કાળે (ઉદ્ધર્તુકામઃ) ઉપાડીને દૂર કરવાનો છે અભિપ્રાય જેનો, એવો છે. કેવી છે ભાવસંતતિ? “તન્મૂલાં” પરદ્રવ્યનું સ્વામિત્વપાણું છે મૂળ કારણ જેનું એવી છે. શું કરીને? “કિલ વલાત્ તત્ સમગ્રં પરદ્રવ્યં” (કિલ) નિશ્ચયથી (વલાત્) જ્ઞાનના બળથી (તત્) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મરૂપ (સમગ્રં પરદ્રવ્યં) એવી છે જેટલી પુદ્ગલદ્રવ્યની વિચિત્ર પરિણતિ તેને, (અર્થાત્ કિલ) પૂર્વોક્ત પ્રકારે વિચાર કરી, (વિવેચ્ય) શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપથી ભિન્ન કરી છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપાદેય છે, અન્ય સમસ્ત પરદ્રવ્ય હેય છે. ૧૬-૧૭૮.

(મંદાકાન્તા)

રાગાદીનામુદયમદયં દારયત્કારણાનાં
 કાર્યં વન્ધં વિવિધમધુના સદ્ય એવ પ્રણુદ્ય ।
 જ્ઞાનજ્યોતિઃ ક્ષપિતતિમિરં સાધુ સન્નદ્રમેતત્
 તદ્વદ્યદ્યત્સમપરઃ કોઽપિ નાસ્યાવૃણોતિ ॥ ૧૭-૧૭૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“એતત્ જ્ઞાનજ્યોતિઃ તદ્વત્ સન્નદ્રમ્” (એતત્ જ્ઞાનજ્યોતિઃ) આ જ્ઞાનજ્યોતિ અર્થાત્ સ્વાનુભવગોચર શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુ (તદ્વત્ સન્નદ્રમ્) પોતાના બળ-પરાક્રમ સાથે એવી પ્રગટ થઈ કે “યદત્ અસ્ય પ્રસરમ્ અપરઃ કઃ અપિ ન આવૃણોતિ” (યદત્) જેથી (અસ્ય પ્રસરમ્) શુદ્ધ જ્ઞાનના લોક-અલોકસંબંધી સકળ જ્ઞેયને જાણવાના પ્રસારને (અપરઃ કઃ અપિ) અન્ય કોઈ

બીજું દ્રવ્ય (ન આવૃણોતિ) રોકી શકતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવનો સ્વભાવ કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન છે, તે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધ દ્વારા આચ્છાદિત છે; એવું આવરણ શુદ્ધ પરિણામથી મટે છે, વસ્તુસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. આવું શુદ્ધ સ્વરૂપ જીવને ઉપાદેય છે. કેવી છે જ્ઞાનત્રયોતિ ? “ક્ષપિતતિમિરં” (ક્ષપિત) વિનાશ કર્યાં છે (તિમિરં) જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણકર્મ જેણે, એવી છે. વળી કેવી છે ? “સાધુ” સર્વ ઉપદ્રવોથી રહિત છે. વળી કેવી છે ? “કારણાનાં રાગાદીનામ્ ઉદયં દારયત્” (કારણાનાં) કર્મબંધનાં કારણ એવા જે (રાગાદીનામ્) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ, તેમના (ઉદયં) પ્રગટ-પણાને (દારયત્) મૂળથી જ ઉખાડતી થકી. કેવી રીતે ઉખાડે છે ? “અદયં” નિર્દયપણાની માફક. વળી શું કરીને એવી થાય છે ? “કાર્યં વન્ધં અધુના સઘઃ એવ પ્રણુય” (કાર્ય) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામો હોતાં થાય છે એવા, (વન્ધં) ધારાપ્રવાહરૂપ થનારા પુદ્ગલકર્મના બંધને (સઘઃ એવ) જે કાળે રાગાદિ મટ્યા તે જ કાળે (પ્રણુય) મટાડીને. કેવો છે બંધ ? “વિવિધમ્” જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ ઇત્યાદિ અસંખ્યાત લોકમાત્ર છે. કોઈ વિતર્ક કરશે કે આવું તો દ્રવ્યરૂપ વિદ્યમાન જ હતું. સમાધાન આમ છે કે (અધુના) દ્રવ્યરૂપ જેકે વિદ્યમાન જ હતું તોપણ પ્રગટરૂપ, બંધને દૂર કરતાં થયું. ૧૭-૧૭૯.

મોક્ષ અધિકાર

(શિખરિણી)

દ્વિવાકૃત્ય પ્રજ્ઞાન્નકવદલનાદ્વન્ધપુરુષો
નયન્મોક્ષં સાક્ષાત્પુરુષપુલ્કમૈકનિયતમ્ ।
ઇદાનીંમુન્મજ્જત્સહજપરમાનન્દસરસં
પરં પૂર્ણં જ્ઞાનં કૃતમકલકૃત્યં વિજયતે ॥ ૧-૧૮૦ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ઇદાનીં પૂર્ણં જ્ઞાનં વિજયતે” (ઇદાનીમ્)
અહીંથી શરૂ કરીને (પૂર્ણ જ્ઞાનં) શુદ્ધ જ્ઞાન અર્થાત્ સમસ્ત આવરણનો
વિનાશ થતાં થાય છે જે શુદ્ધ વસ્તુનો પ્રકાશ તે (વિજયતે) આગામી અનંત
કાળ પર્યંત તે જ રૂપે રહે છે, અન્યથા થતો નથી. કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન ?
“કૃતમકલકૃત્યં” (કૃત) કર્યો છે (સકલકૃત્યં) કરવાયોગ્ય સમસ્ત કર્મનો
વિનાશ જેણે, એવું છે. વળી કેવું છે? “ઉન્મજ્જત્સહજપરમાનન્દસરસં”
(ઉન્મજ્જત્) અનાદિ કાળથી ગયું હતું તે પ્રગટ થયું છે એવું જે (સહજ-
પરમાનન્દ) દ્રવ્યના સ્વભાવરૂપે પરિણમતું અનાકુલત્વલક્ષણ અતીન્દ્રિય મુખ,
તેનાથી (સરસં) સંયુક્ત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે મોક્ષનું ફળ અતીન્દ્રિય
મુખ છે. શું કરતું થકું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે? “પુરુષમ્ સાક્ષાત્ મોક્ષં નયત્”
(પુરુષમ્) જીવદ્રવ્યને (સાક્ષાત્ મોક્ષં) સકળ કર્મનો વિનાશ થતાં શુદ્ધત્વ-
અવસ્થાના પ્રગટપણારૂપ (નયત્) પરિણમાવતું થકું. ભાવાર્થ આમ છે કે
અહીંથી આરંભ કરીને સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષના સ્વરૂપનું નિરૂપણ
કરવામાં આવે છે. વળી કેવું છે? “પરં” ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી કેવું છે?
“ઉપલભ્મૈકનિયતમ્” એક નિશ્ચયસ્વભાવને પ્રાપ્ત છે. શું કરતો થકો આત્મા
મુક્ત થાય છે? “વન્ધપુરુષો દ્વિવાકૃત્ય” (વન્ધ) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મરૂપ

આમ છે—જે દ્રવ્યકર્મ છે જ્ઞાનાવરણાદિ પુફ્ફગલનો પિંડ, તે જોકે એકક્ષેત્રાવ-
ગાહરૂપ છે તોપણ તેની તો જીવથી ભિન્નપણાની પ્રતીતિ, વિચાર કરતાં
જીવને છે; કારણ કે દ્રવ્યકર્મ પુફ્ફગલપિંડરૂપ છે; જોકે એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ છે
તોપણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશ છે, અચેતન છે, બંધાય છે, છૂટે છે—આમ
વિચારતાં ભિન્નપણાની પ્રતીતિ જીવને છે. નોકર્મ છે જે શરીર-મન-વચન
તેનાથી પણ તે પ્રકારે, વિચાર કરતાં ભેદ-પ્રતીતિ જીવને છે. ભાવકર્મ જે
મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ—અશુદ્ધ ચેતનારૂપ—પરિણામ, તે અશુદ્ધ પરિણામ વર્ત-
માનમાં જીવની સાથે એકપરિણુમનરૂપ છે, તથા અશુદ્ધ પરિણામની સાથે
વર્તમાનમાં જીવ વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ પરિણુમે છે, તેથી તે પરિણામોના જીવથી
ભિન્નપણાનો અનુભવ કંઠણ છે, તોપણ સૂક્ષ્મ સંધિનો ભેદ પાડતાં ભિન્ન
પ્રતીતિ થાય છે. તેનો વિચાર આમ છે કે જેવી રીતે સ્ફટિકમણિ સ્વરૂપથી
સ્વચ્છતામાત્ર વસ્તુ છે, રાતી-પીળી-કાળી પુરીનો (આથયરૂપ વસ્તુનો)
સંયોગ પામવાથી રાતો-પીળો-કાળો એ-રૂપે સ્ફટિકમણિ ઝળકે છે; વર્ત-
માનમાં સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં સ્વચ્છતામાત્ર ભૂમિકા સ્ફટિકમણિ વસ્તુ છે;
તેમાં રાતો-પીળો-કાળોપણું પરસંયોગની ઉપાધિ છે, સ્ફટિકમણિનો સ્વભાવ-
ગુણ નથી; તેવી જ રીતે જીવદ્રવ્યનો સ્વચ્છ ચેતનામાત્ર સ્વભાવ છે; અનાદિ
સન્તાનરૂપ મોહકર્મના ઉદયથી મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ—રંજિત અશુદ્ધ ચેતનારૂપે
—પરિણુમે છે, તોપણ વર્તમાનમાં સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં ચેતનાભૂમિમાત્ર
તો જીવવસ્તુ છે; તેમાં મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ રંજિતપણું કર્મના ઉદયની ઉપાધિ
જે, વસ્તુનો સ્વભાવગુણ નથી.—આ રીતે વિચારતાં ભેદભિન્ન પ્રતીતિ
પડે છે, જે અનુભવગોચર છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે કેટલાં કાળમાં પ્રજ્ઞા-
ની પડે છે—ભિન્ન ભિન્ન કરે છે? ઉત્તર આમ છે—“રમસાત્” અતિ
કાળમાં—એક સમયમાં પડે છે, તે જ કાળે ભિન્ન ભિન્ન કરે છે.
પ્રજ્ઞાછીછી? “નિપુણૈઃ કયમપિ પાતિતા” (નિપુણૈઃ) આત્માનુભવમાં
જે જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો તેમના વડે (કયમ્ અપિ) સંસારના નિકટ-
વળાવળિય પ્રાપ્ત થવાથી (પાતિતા) સ્વરૂપમાં પેસાડવાથી પેસે છે.
આમ છે કે ભેદવિજ્ઞાન બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પરૂપ છે, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ
પની જેમ નિર્વિકલ્પ નથી; તેથી ઉપાયરૂપ છે. કેવા છે સમ્યગ્દષ્ટિ
પાતૈઃ” જીવનું સ્વરૂપ અને કર્મનું સ્વરૂપ, તેમના ભિન્ન
ભાગરૂપ છે, પ્રમાદી નથી. કેવી છે પ્રજ્ઞાછીછી? “અમિતઃ

મિન્નમિન્નો કુર્વતી ” (અમિતઃ) સર્વથા પ્રકારે (મિન્નમિન્નો કુર્વતી) જીવને અને કર્મને જુદાં જુદાં કરે છે. જે રીતે લિપ્ત લિપ્ત કરે છે તે રીત કહે છે—“ચૈતન્યપૂરે આત્માનં મગ્નં કુર્વતી અજ્ઞાનભાવે વન્ધં નિયમિતં કુર્વતી ” (ચૈતન્ય) સ્વપરસ્વરૂપ-ગ્રાહક એવો જે પ્રકાશગુણ તેના (પૂરે) ત્રિકાળગોચર પ્રવાહમાં (આત્માનં) જીવદ્રવ્યને (મગ્નં કુર્વતી) એકવસ્તુરૂપ-એમ સાધે છે; ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધચેતનામાત્ર જીવતું સ્વરૂપ છે એમ અનુભવગોચર થાય છે; (અજ્ઞાનભાવે) રાગાદિપણામાં (નિયમિતં વન્ધ કુર્વતી) નિયમથી બંધનો સ્વભાવ છે—એમ સાધે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે રાગાદિ અશુદ્ધપણું કર્મબંધની ઉપાધિ છે, જીવતું સ્વરૂપ નથી એવું અનુભવગોચર થાય છે. કેવું છે ચૈતન્યપૂર ? “અન્તઃસ્થિરવિશદલસદ્ધામ્નિ ” (અન્તઃ) સર્વ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં એકસ્વરૂપ, (સ્થિર) સર્વ કાળે શાશ્વત, (વિશદ) સર્વ કાળે શુદ્ધસ્વરૂપ અને (લસત) સર્વ કાળે પ્રત્યક્ષ એવો છે (ધામ્નિ) કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન-તેજઃપુજ જેનો, એવું છે. ૨-૧૮૧.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

મિત્વા સર્વમપિ સ્વલક્ષણવલાદ્વેતું હિ ચચ્છન્નતે
ચિન્મુદ્રાક્ષિતનિર્વિભાગમહિમા શુદ્ધશ્રિદેવાસ્પહમ્ ।
મિદ્યન્તે યદિ કારકાણિ યદિ વા ધર્મા ગુણા વા યદિ
મિદ્યન્તાં ન મિદાસ્તિ કાન્તન વિર્મા ભાવે વિશુદ્ધે ચિતિ ॥ ૩-૧૮૨ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—ભાવાર્થ આમ છે કે જેને શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ હોય છે તે જીવ આત્મા પરિણામસ્પંકારવાળો હોય છે. “અહમ્ શુદ્ધઃ ચિત્ અસ્મિ એવ ” (અહમ્) હું (શુદ્ધઃ ચિત્ અસ્મિ) શુદ્ધ ચેતન્યમાત્ર છું, (એવ) નિશ્ચયથી એવો જ છું. “ચિન્મુદ્રાક્ષિતનિર્વિભાગમહિમા ” (ચિન્મુદ્રા) ચેતનાનુણુ વડે (અક્ષિત) ચિહ્નિત કરી દીધેલી એવી છે (નિર્વિભાગ) ભેદથી સંહિત (મહિમા) મોટપ જેની, એવો છું. આવો અનુભવ જે રીતે થાય છે તે રીતે કહે છે—“સર્વમ્ અપિ મિત્વા ” (સમમ્) જેટલી કર્મના ઉદયની ઉપાધિ છે તે બધાનું—(મિત્વા) અનાદિ કાળથી પોતારૂપ બાણીને અનુભવતો હતો તેને પરદ્રવ્ય બાણીને—સ્વામિત્વ દોડી દીધું. કેવું છે પરદ્રવ્ય ? “યત્ વ

મેતુમ્ શક્યતે ” (યત્ તુ) જે કર્મરૂપ પરદ્રવ્ય-વસ્તુ (મેતુમ્ શક્યતે) જીવથી
 ભિન્ન કરાવાને શક્ય છે એટલે કે દૂર કરી શકાય છે. સાચી? “સ્વલક્ષણ
 વલાત્” (સ્વલક્ષણ) જીવનું લક્ષણ ચેતન, કર્મનું લક્ષણ અચેતન-એવો જે
 ભેદ તેની (વલાત્) સહાયથી. કેવો છું હું? “યદિ કારકાણિ વા ધર્માઃ વદ
 ગુણાઃ મિદ્યન્તે મિદ્યન્તાં ચિતિ માવે કાચન મિદા ન” (યદિ) જે (કારકાણિ)
 આત્મા, આત્માને આત્મા વડે, આત્મામાં-એવા ભેદ (વા) અથવા (ધર્માઃ)
 ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રોવ્યરૂપ, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ ભેદબુદ્ધિ અથવા (ગુણાઃ) જ્ઞાનગુણ,
 દર્શનગુણ, સુખગુણ ઇત્યાદિ અનંત ગુણરૂપ ભેદબુદ્ધિ (મિદ્યન્તે)—આવા ભેદ
 વચન દ્વારા ઉપભવ્યા થકા ઊપજે છે (તદા મિદ્યન્તાં) તો વચનમાત્ર ભેદ હો;
 પરંતુ (ચિતિ માવે) ચેતન્યસત્તામાં તો (કાચન મિદા ન) કોઈ ભેદ નથી,
 નિવિકલ્પમાત્ર ચેતન્યવસ્તુનું સત્ત્વ છે. કેવો છે ચેતન્યભાવ? “વિમ્બો”
 પોતાના સ્વરૂપમાં વ્યાપનશીલ છે. વળી કેવો છે? “વિરુદ્ધે” સર્વ કર્મની
 ઉપાધિથી રહિત છે. ૩-૧૮૨.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

अद्वैतापि हि चेतना जगति चेद् दृग्ज्ञप्तिरूपं त्यजेत्
 तत्सामान्यविशेषरूपविरहात्सांस्तित्वमेव त्यजेत् ।
 तत्त्यागे जडता चित्तोऽपि भवति व्याप्यो विना व्यापका-
 दात्मा चान्तमुपैति तेन नियतं दृग्ज्ञप्तिरूपास्तु चित् ॥ ४-१८३ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“તેન ચિત્ નિયતં દૃગ્જ્ઞપ્તિરૂપા અસ્તુ”
 (તેન) તે કારણથી (ચિત્) ચેતનામાત્ર સત્તા (નિયતં) અવશ્ય (દૃગ્જ્ઞપ્તિરૂપા
 અસ્તુ) દર્શન એવું નામ, જ્ઞાન એવું નામ, એવાં બે નામ-સંજ્ઞા દ્વારા
 ઉપદિષ્ટ હો. ભાવાર્થ આમ છે કે એક સત્ત્વરૂપ ચેતના, તેનાં નામ બેઃ
 એક તો દર્શન એવું નામ, બીજું જ્ઞાન એવું નામ. એવા ભેદ હોય છે
 તો હો. વિરુદ્ધ તો કાંઈ નથી. એવા અર્થને દહ કરે છે—“ચેત્ જગતિ
 ચેતના અદ્વૈતાપિ ત્વ દૃગ્જ્ઞપ્તિરૂપં ત્યજેત્ સા અસ્તિત્વમ્ एव त्यजेत्” (ચેત્) જે
 ચેતન છે કે (જગતિ) પ્રેક્ષાકર્તા જીવોમાં પ્રગટ છે એવી (ચેતના) સ્વ-

પરગ્રાહક શક્તિ, [કેવી છે?] (અદ્વૈતા અપિ) એક-પ્રકાશરૂપ છે તથાપિ (દૃક્ષત્તિરૂપં ત્યજેત્) દર્શનરૂપ ચેતના, જ્ઞાનરૂપ ચેતના—એવાં બે નામોને છોડે, તો તેમાં ત્રણ હોય ઊપજે. પ્રથમ હોય આવો—“સા અસ્તિત્વમ્ એવ ત્યજેત્” (સા) તે ચેતના (અસ્તિત્વમ્ એવ ત્યજેત્) પોતાના સત્ત્વને અવશ્ય છોડે. ભાવાર્થ આમ છે કે ચેતના સત્ત્વ નથી એવો ભાવ પ્રાપ્ત થાય. શા કારણથી? “સામાન્યવિશેષરૂપવિરહાત્” (સામાન્ય) સત્તામાત્ર અને (વિશેષ) પર્યાયરૂપ, તેમના (વિરહાત્) રહિતપણાના કારણે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સમસ્ત જીવાદિ વસ્તુ સત્ત્વરૂપ છે, તે જ સત્ત્વ પર્યાયરૂપ છે, તેમ ચેતના અનાદિ-નિધન સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુમાત્ર નિર્વિકલ્પ છે તેથી ચેતનાનું દર્શન એવું નામ કહેવાય છે; જેથી સમસ્ત જોય વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, જે તે જોયાકારરૂપે પરિણમે છે—જોયાકારરૂપ પરિણમન ચેતનાનો પર્યાય છે તે-રૂપે પરિણમે છે—તેથી ચેતનાનું જ્ઞાન એવું નામ છે. આવી બે અવસ્થાઓને છોડે તો ચેતના વસ્તુ નથી એવી પ્રતીતિ ઊપજે. અહીં કોઈ આશંકા કરશે કે ચેતના ન રહે તો નહીં રહે, જીવદ્રવ્ય તો વિદ્યમાન છે? ઉત્તર આમ છે કે ચેતનામાત્ર દ્વારા જીવદ્રવ્ય સાધ્યું છે, તેથી તે ચેતના સિદ્ધ થયા વિના જીવદ્રવ્ય પણ સિદ્ધ થશે નહિ; અથવા જો સિદ્ધ થશે તો તે પુદ્ગલદ્રવ્યની માફક પાણું અચેતન સિદ્ધ થશે, ચેતન સિદ્ધ નહિ થાય. એ જ અર્થ કહે છે: બીજો હોય આવો—“તત્ત્યાગે ચિત્તઃ અપિ જહતા ભવતિ” (તત્ત્યાગે) ચેતનાનો અભાવ થતાં (ચિત્તઃ અપિ) જીવદ્રવ્યને પણ (જહતા ભવતિ) પુદ્ગલદ્રવ્યની માફક જડ-પણું આવે અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય પણ અચેતન છે એવી પ્રતીતિ ઊપજે. “ચ” બીજો હોય આવો કે—“વ્યાપકાત્ વિના વ્યાપ્યઃ આત્મા અન્તમ્ ઉપૈતિ” (વ્યાપકાત્ વિના) ચેતનાગુણનો અભાવ થતાં (વ્યાપ્યઃ આત્મા) ચેતનાગુણમાત્ર છે જે જીવદ્રવ્ય તે (અન્તમ્ ઉપૈતિ) નાશને પામે અર્થાત્ મૂળથી જીવદ્રવ્ય નથી એવી પ્રતીતિ પણ ઊપજે.—આવા ત્રણ હોય મોટા હોય છે. આવા હોષાધી જે કોઈ ભય પામે છે તેણે એમ માનવું જોઈએ કે ચેતના દર્શન-જ્ઞાન એવાં બે નામે-સંજ્ઞાએ બિરાજમાન છે. આવો અનુભવ સત્યવ્રત છે. ૪-૧૮૩.

(૪-૧૧૪)

एकश्चित्तश्चिन्माय एव भावो
 भावाः परे ये किल ते परेषाम् ।
 ग्राह्यस्ततश्चिन्मय एव भावो
 भावाः परे सर्वत एव हेयाः ॥ ५-१८४ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ચિત્તઃ ચિન્મયઃ ભાવઃ એવ” (ચિત્તઃ) જીવદ્રવ્યનો (ચિન્મયઃ) ચેતનામાત્ર એવો (ભાવઃ) સ્વભાવ છે, (એવ) નિશ્ચયથી એમ જ છે, અન્યથા નથી. કેવો છે ચેતનામાત્ર ભાવ? “એકઃ” નિર્વિકલ્પ છે, નિર્લોઢ છે, સર્વથા શુદ્ધ છે. “કિલ યે પરે ભાવાઃ તે પરેષામ્” (કિલ) નિશ્ચયથી (યે પરે ભાવાઃ) શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ સાથે આણુમળતા છે જે દ્રવ્ય-કર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મસંબંધી પરિણામો (તે પરેષામ્) તે સમસ્ત પુદ્ગલ-કર્મના છે, જીવના નથી. “તતઃ ચિન્મયઃ ભાવઃ ગ્રાહ્યઃ એવ, પરે ભાવાઃ સર્વતઃ હેયાઃ એવ” (તતઃ) તે કારણથી (ચિન્મયઃ ભાવઃ) શુદ્ધ ચેતનામાત્ર છે જે સ્વભાવ તે (ગ્રાહ્યઃ એવ) જીવનું સ્વરૂપ છે એવો અનુભવ કરવા યોગ્ય છે; (પરે ભાવાઃ) આની સાથે આણુમળતા છે જે દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મસ્વભાવ તે (સર્વતઃ હેયાઃ એવ) સર્વથા પ્રકારે જીવનું સ્વરૂપ નથી એવો અનુભવ કરવા યોગ્ય છે. આવો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે; સમ્યક્ત્વગુણ મોક્ષનું કારણ છે. ૫-૧૮૪.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

मिद्धान्तोऽयमुदात्तचित्तचरितैर्मोक्षार्थिभिः सेव्यतां
 शुद्धं चिन्मयमेकमेव परमं ज्योतिः सदैवास्म्यहम् ।
 एतं ये तु समुल्लसन्ति विविधा भावाः पृथग्लक्षणा-
 न्तेऽहं नास्मि यतोऽत्र ते मम परद्रव्यं समग्रा अपि ॥ ६-१८५ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“મોક્ષાર્થિભિઃ અયં સિદ્ધાન્તઃ સેવ્યતાં” (મોક્ષાર્થિભિઃ) મોક્ષાર્થીઓ અર્થાત્ સકળ કર્મનો ક્ષય થતાં થાય છે આત્માન્દ્રિય મુખ, તેને ઉપાદેયરૂપ અનુભવે છે એવા છે જે કોઈ જીવ તેઓ,

(અર્થ સિદ્ધાન્તઃ) આ પરમાર્થનો અર્થાત્ જેવું કહીશું વસ્તુનું સ્વરૂપ તેનો (સેવ્યતાં) નિરંતર અનુભવ કરો. કેવા છે મોક્ષાર્થી જીવ ? “ઉદાત્તચિત્તચરિતૈઃ” (ઉદાત્ત) સંસાર-શરીર-ભોગથી રહિત છે (ચિત્તચરિતૈઃ) મનનો અભિપ્રાય જેમનો, એવા છે. કેવા છે તે પરમાર્થ ? “અહમ્ શુદ્ધં ચિન્મયમ્ જ્યોતિઃ સદા एव अस्मि” (અહમ્) સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ છું જે હું જીવદ્રવ્ય તે (શુદ્ધં ચિન્મયમ્ જ્યોતિઃ) શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશ (સદા) સર્વ કાળ (एव) નિશ્ચયથી (अस्मि) છું. “તુ ये एते विविधाः भावाः ते अहं न अस्मि” (તુ) એક વિશેષ છે— (ये एते विविधाः भावाः) શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ સાથે અણુમળતા છે જે રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ, શરીર આદિ, સુખદુઃખ આદિ નાના પ્રકારના અશુદ્ધ પર્યાયો, (ते अहं न अस्मि) તે બધાં જીવદ્રવ્યસ્વરૂપ નથી. કેવા છે અશુદ્ધ ભાવ ? “पृथग्लक्षणाः” મારા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ સાથે મળતા નથી. શા કારણથી ? “यतः अत्र ते समग्राः अपि मम परद्रव्यं” (યતઃ) કારણ કે (अत्र) નિજસ્વરૂપને અનુભવતાં. (ते समग्राः अपि) જેટલા છે રાગાદિ અશુદ્ધ વિભાવપર્યાયો તે (मम परद्रव्यं) મને પરદ્રવ્યરૂપ છે, કેમ કે શુદ્ધ ચૈતન્યલક્ષણ સાથે મળતા નથી; તેથી સમસ્ત વિભાવપરિણામ હેય છે. ૬-૧૮૫.

(અનુક્રૂપ)

परद्रव्यग्रहं कुर्वन् वध्येतैवापराधवान् ।

वध्येतानपराधो न स्वद्रव्ये मंयुतो यतिः ॥ ૭-૧૮૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અપરાધવાન્ વધ્યેત એવ” (અપરાધવાન્) શુદ્ધ ચિદ્રૂપ-અનુભવસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ છે જે જીવ તે (વધ્યેત) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો વડે બંધાય છે. કેવા છે ? “પરદ્રવ્યગ્રહં કુર્વન્” (પરદ્રવ્ય) શરીર, મન, વચન, રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામ, તેમના (ગ્રહં) આત્મબુદ્ધિરૂપ સ્વામિત્વને (કુર્વન્) કરતો થકો. “અનપરાધઃ મુનિઃ ન વધ્યેત” (અનપરાધઃ) કર્મના ઉદયના ભાવને આત્માનો બાણીને અનુભવતો નથી એવા છે જે (મુનિઃ) પરદ્રવ્યથી વિરક્ત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તે (ન વધ્યેત) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડ વડે બંધાતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ કોઈ ચોર પરદ્રવ્ય ચોરે છે, ગુનેગાર ધાય છે, ગુનેગાર થવાથી બંધાય છે; તેમ નિધ્યાદષ્ટિ જીવ પરદ્રવ્ય-રૂપ છે જે દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ, તેમને પોતારૂપ બાણી અનુભવે છે,

શુદ્ધસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ છે, પરમાર્થબુદ્ધિએ વિચારતાં ગુનેગાર છે, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ કરે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ એવા ભાવથી રહિત છે. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ? “સ્વદ્રવ્યે સંવૃતઃ” પોતાના આત્મદ્રવ્યમાં સંવરરૂપ છે અર્થાત્ આત્મામાં મગ્ન છે. ૭-૧૮૬.

(માલિની)

અનવરતમ્નનતૈર્વધ્યતે સાપરાધઃ
સ્પૃશતિ નિરપરાધો વન્ધનં નૈવ જાતુ ।
નિયતમયમશુદ્ધં સ્વં મજન્સાપરાધો
ભવતિ નિરપરાધઃ સાધુ શુદ્ધાત્મસેવી ॥ ૮-૧૮૭ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“સાપરાધઃ અનવરતમ્ અનનૈઃ વધ્યતે” (સાપરાધઃ) પરદ્રવ્યરૂપ છે પુદ્ગલકર્મ, તેને પોતારૂપ બાણે છે એવો મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (અનવરતમ્) અખંડધારાપ્રવાહરૂપે (અનનૈઃ) ગણનાથી અતીત જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ બંધાય છે પુદ્ગલવર્ગણા, તેમના વડે (વધ્યતે) બંધાય છે. “નિરપરાધઃ જાતુ વન્ધનં ન એવ સ્પૃશતિ” (નિરપરાધઃ) શુદ્ધસ્વરૂપને અનુભવે છે એવો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (જાતુ) કોઈ પણ કાળે (વન્ધનં) પૂર્વોક્ત કર્મબંધને (ન સ્પૃશતિ) સ્પર્શતો નથી, (એવ) નિશ્ચયથી. હવે સાપરાધ-નિરપરાધનું લક્ષણ કહે છે—“અયમ્ અશુદ્ધં સ્વં નિયતમ્ મજન્ સાપરાધઃ ભવતિ” (અયમ્) મિથ્યાદષ્ટિ જીવ, (અશુદ્ધં) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામરૂપ પરિણુમ્બુ છે એવા (સ્વં) પોતાના જીવદ્રવ્યને (નિયતમ્ મજન્) એવું જ નિરંતર અનુભવતો થકો (સાપરાધઃ ભવતિ) અપરાધ સહિત હોય છે. “સાધુ શુદ્ધાત્મસેવી નિરપરાધઃ ભવતિ” (સાધુ) જેમ છે તેમ (શુદ્ધાત્મ) સકળ રાગાદિ અશુદ્ધપણાથી ભિન્ન શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્ર એવા જીવદ્રવ્યને (સેવી) સેવે છે અર્થાત્ તેના અનુભવથી બિરાગ્માત્ર છે જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તે (નિરપરાધઃ ભવતિ) સમસ્ત અપરાધથી રહિત છે; તેથી કર્મનો બંધક થતો નથી. ૮-૧૮૭.

અતો હતાઃ પ્રમાદિનો ગતાઃ સુલાસીનતાં

પ્રલીનં ચાપલમુન્મૂલિતમાલંબનમ્ ।

આત્મનેવાલાનિતં ચ ચિત્ત-

મામંપૂર્ણવિજ્ઞાનવૃનોપલબ્ધેઃ ॥ ૯-૧૮૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અતઃ પ્રમાદિનઃ હતાઃ” (અતઃ પ્રમાદિનઃ) શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી બ્રહ્મ છે જે જીવ, તેઓ (હતાઃ) મોક્ષમાર્ગના અધિકારી નથી; એવા મિથ્યાદષ્ટિ જીવોનો ધિક્કાર કર્યો છે. કેવા છે? “સુખાસીનતાં ગતાઃ” કર્મના ઉદયે પ્રાપ્ત જે ભોગસામગ્રી, તેમાં મુખની વાંછા કરે છે. “ચાપલમ્ પ્રલીનં” (ચાપલમ્) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોથી થાય છે સર્વ પ્રદેશોમાં આકુળતા (પ્રલીનં) તે પણ હેય કરી. “આલમ્બનમ્ ઉન્મૂલિતમ્” (આલમ્બનમ્) બુદ્ધિપૂર્વક જ્ઞાન કરતાં થકાં જેટલું ભણવું, વિચારવું, ચિંતવવું, સ્મરણ કરવું ઇત્યાદિ છે તે (ઉન્મૂલિતમ્) મોક્ષનું કારણ નથી એમ જાણીને હેય ઠરાવ્યું છે. “આત્મનિ એવ ચિત્તમ્ આલાનિતં” (આત્મનિ એવ) શુદ્ધસ્વરૂપમાં એકાગ્ર થઈને (ચિત્તમ્ આલાનિતં) મનને બાંધ્યું છે. આવું કાર્ય જે રીતે થયું તે રીત કહે છે—“આસમ્પૂર્ણવિજ્ઞાનવનોપલઘ્વેઃ” (આસમ્પૂર્ણવિજ્ઞાન) નિરાવરણ કેવળજ્ઞાનનો (વન) સમૂહ જે આત્મદ્રવ્ય, તેની (ઉપલઘ્વેઃ) પ્રત્યક્ષપણે પ્રાપ્તિ થવાથી. ૯-૧૮૮.

(વસંતતિલકા)

યત્ર પ્રતિક્રમણમેવ વિપં પ્રણીતં
તત્રાપ્રતિક્રમણમેવ સુધા કુતઃ સ્યાત્ ।
તત્કિં પ્રમાદ્યતિ જનઃ પ્રપતન્તથોઽથઃ
કિં નોર્ધ્વમર્ધ્વમધિગેહતિ નિષ્પ્રનાદઃ ॥ ૧૦-૧૮૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“તત્ જનઃ કિં પ્રમાદ્યતિ” (તત્) તે કારણથી (જનઃ) જન અર્થાત્ સમસ્ત સંસારી જીવરાશિ (કિં પ્રમાદ્યતિ) કેમ પ્રમાદ કરે છે? ભાવાર્થ આમ છે કે—કૃપાસાગર છે સૂત્રના કર્તા આચાર્ય, તે એમ કહે છે કે નાના પ્રકારના વિકલ્પો કરવાથી સાધ્યસિદ્ધિ તો નથી. કેવા છે નાના પ્રકારના વિકલ્પો કરનારો જન? “અથઃ અથઃ પ્રપતન્” જેમ જેમ અધિક ક્રિયા કરે છે, અધિક અધિક વિકલ્પ કરે છે, તેમ તેમ અનુભવથી બ્રહ્મથી બ્રહ્મ ધાય છે. તે કારણથી “જનઃ ઝર્ષમ્ ઝર્ષમ્ કિં ન અધિરોહતિ” (જનઃ) જન અર્થાત્ સમસ્ત સંસારી જીવરાશિ (ઝર્ષમ્ ઝર્ષમ્) નિવિકલ્પથી નિવિકલ્પ અનુભવરૂપ (કિં ન અધિરોહતિ) કેમ પરિણમતો નથી? કેવા છે

જન? “નિઃપ્રમાદઃ” નિર્વિકલ્પ છે. કેવો છે નિર્વિકલ્પ અનુભવ? “યત્ર પ્રતિક્રમણમ્ વિપં એવ પ્રણીતં” (યત્ર) જેમાં (પ્રતિક્રમણમ્) પઠન-પાઠન, સ્મરણ, ચિંતન, સ્તુતિ, વંદના ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયારૂપ વિકલ્પો (વિપં એવ પ્રણીતં) વિષ સમાન કલ્યા છે, “તત્ર અપ્રતિક્રમણમ્ સુધાકુટઃ એવ સ્વાત્” (તત્ર) તે નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં (અપ્રતિક્રમણમ્) ન ભણવું, ન ભણાવવું, ન વંદવું, ન નિંદવું એવો ભાવ (સુધાકુટઃ એવ સ્વાત્) અમૃતના નિધાન સમાન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—નિર્વિકલ્પ અનુભવ સુખરૂપ છે, તેથી ઉપાદેય છે; નાના પ્રકારના વિકલ્પો આકુળતારૂપ છે, તેથી હેય છે. ૧૦-૧૮૬.

(૫૫)

પ્રમાદકલિતઃ કથં ભવતિ શુદ્ધભાવોલ્લસઃ

કપાયભરગૌરવાદલસતા પ્રમાદો યતઃ ।

અતઃ સ્વસન્નિર્ભરે નિયમિતઃ સ્વભાવે ભવન્

મુનિઃ પરમશુદ્ધતાં વ્રજતિ મુચ્યતે વાઙ્ચિરાત્ ॥ ૧૧-૧૧૦ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અલસઃ પ્રમાદકલિતઃ શુદ્ધભાવઃ કથં ભવતિ” (અલસઃ) અનુભવમાં શિથિલ છે એવો જીવ, [વળી કેવો છે?] (પ્રમાદકલિતઃ) નાના પ્રકારના વિકલ્પોથી સંયુક્ત છે એવો જીવ, (શુદ્ધભાવઃ કથં ભવતિ) શુદ્ધોપયોગી કયાંથી હોય? અર્થાત્ નથી હોતો. “યતઃ અલસતા પ્રમાદઃ કપાય-ભરગૌરવાત્” (યતઃ) કારણ કે (અલસતા) અનુભવમાં શિથિલતા (પ્રમાદઃ) નાના પ્રકારના વિકલ્પ છે. શા કારણથી થાય છે? (કપાય) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિના (ભર) ઉદયના (ગૌરવાત્) તીવ્રપણાથી થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે જીવ શિથિલ છે, વિકલ્પ કરે છે, તે જીવ શુદ્ધ નથી; કારણ કે શિથિલપણું, વિકલ્પપણું અશુદ્ધપણું મૂળ છે. “અતઃ મુનિઃ પરમશુદ્ધતાં વ્રજતિ ચ અચિરાત્ મુચ્યતે” (અતઃ) આ કારણથી (મુનિઃ) મુનિ અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (પરમશુદ્ધતાં વ્રજતિ) શુદ્ધોપયોગપરિણતિરૂપ પરિણમે છે (ચ) એવો થતો થકો (અચિરાત્ મુચ્યતે) તે જ કાળે કર્મબંધથી મુક્ત થાય છે. કેવો છે મુનિ? “સ્વભાવે નિયમિતઃ ભવન્” (સ્વભાવે) સ્વભાવમાં અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં (નિયમિતઃ ભવન્) એકાગ્રપણે મગ્ન થતો થકો. કેવો છે સ્વભાવ?

“ સ્વરસનિર્ભરે ” (સ્વરસ) ચેતનાગુણથી (નિર્ભર) પરિપૂર્ણ છે. ૧૧-૧૯૦.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ત્યક્ત્વાઽશુદ્ધિવિધાયિ તત્કિલ પદ્મવ્યં સમગ્રં સ્વયં
સ્વદ્રવ્યે રતિમેતિ યઃ સ નિયતં સર્વાપરાધચ્યુતઃ ।
વન્ધધ્વંસમુપેત્ય નિત્યમુદિતઃ સ્વજ્યોતિરચ્છોચ્છલ-
ચ્ચૈતન્યામૃતપૂરપૂર્ણમહિમા શુદ્ધો ભવન્મુચ્યતે ॥ ૧૨-૧૯૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ સઃ મુચ્યતે ” (સઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (મુચ્યતે) સકળ કર્મેના ક્ષય કરી અતીન્દ્રિયસુખલક્ષણ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. કેવો છે ? “ શુદ્ધઃ ભવન્ ” રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિથી ભિન્ન થતો થકો. વળી કેવો છે ? “ સ્વજ્યોતિરચ્છોચ્છલચ્ચૈતન્યામૃતપૂરપૂર્ણમહિમા ” (સ્વજ્યોતિઃ) દ્રવ્યના સ્વભાવગુણરૂપ, (અચ્છ) નિર્મળ, (ઉચ્છલત્) ધારાપ્રવાહરૂપ પરિણ-મનશીલ એવો જે (ચૈતન્ય) ચેતનાગુણ, તે-રૂપ જે (અમૃત) અતીન્દ્રિય સુખ, તેના (પૂર) પ્રવાહથી (પૂર્ણ) તન્મય છે (મહિમા) માહાત્મ્ય જેનું, એવો છે. વળી કેવો છે ? “ નિત્યમ્ ઉદિતઃ ” સર્વ કાળ અતીન્દ્રિય સુખસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે ? “ નિયતં સર્વાપરાધચ્યુતઃ ” (નિયતં) અવશ્ય (સર્વાપરાધ) જેટલા સૂક્ષ્મ-સ્થૂલરૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામો, તેમનાથી (ચ્યુતઃ) સર્વ પ્રકારે રહિત છે. શું કરતો થકો આવો થાય છે ? “ વન્ધધ્વંસમ્ ઉપેત્ય ” (વન્ધ) જ્ઞાના-વરણાદિ પુદ્ગલકર્મના બંધરૂપ પર્યાયની (ધ્વંસમ્) સત્તાના નાશરૂપ (ઉપેત્ય) અવસ્થાને પામીને. વળી શું કરતો થકો આવો થાય છે ? “ તત્ સમગ્રં પદ્મવ્યં સ્વયં ત્યક્ત્વા ” દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ-જ્ઞાનગ્રીનું મૂળથી મનત્વ સ્વયં છોડીને. કેવું છે પરદ્રવ્ય ? “ અશુદ્ધિવિધાયિ ” અશુદ્ધ પરિણતિને બાહ્યરૂપ નિમિત્તમાત્ર છે. “ કિલ ” નિશ્ચયથી. “ યઃ સ્વદ્રવ્યે રતિમ્ એતિ ” (યઃ) જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (સ્વદ્રવ્યે) શુદ્ધ ચેતન્યનાં (રતિમ્ એતિ) રત ધર્યો છે અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ અનુભવથી ઊપજેલા સુખનાં મર્યાદાને પ્રાપ્ત ધર્યો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે સર્વ અશુદ્ધપણું મટતાં થાય છે શુદ્ધપણું, તેના સહારાને છે શુદ્ધ ચિદ્રૂપનો અનુભવ, એવો મોક્ષનાર્થ છે. ૧૨-૧૯૧.

વન્ધચ્છેદાત્કલયદતુલં મોક્ષપ્રશ્નયમેત-
નિત્યોદ્યોતસ્ફુટિતસહજાવસ્થયેકાન્તશુદ્ધમ્ ।

एकाकारस्वरसभस्तोऽत्यन्तगम्भीरधीरं

पूर्णं ज्ञानं ज्वलितमचले स्वस्य लीनं महिम्नि ॥ १३-१९२ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ एतत् पूर्णं ज्ञानं ज्वलितम् ” (एतत्) એ પ્રમાણે જે કહ્યું છે તે, (पूर्ण ज्ञानं) સમસ્ત કર્મભજકલંકનો વિનાશ થતાં, જીવદ્રવ્ય જેવું હતું અનંત ગુણે બિરાજમાન, તેવું (ज्वलितम्) પ્રગટ થયું કેવું પ્રગટ થયું ? “ मोक्षम् कलयत् ” (मोक्षम्) જીવની જે નિઃકર્મરૂપ અવસ્થા, (कलयत्) તે અવસ્થારૂપ પરિણમતું થકું. કેવો છે મોક્ષ ? “ अक्षयम् ” આગામી અનંત કાળ પર્યન્ત અવિનશ્વર છે, (अतुलं) ઉપમા રહિત છે. શા કારણથી ? “ वन्धच्छेदात् ” (वन्ध) જ્ઞાનાવરણાદિ આકે કર્મના (छेदात्) મૂળ સત્તાથી નાશ દ્વારા. કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન (અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય) ? “ नित्योद्योत-स्फुटितसहजावस्थम् ” (नित्योद्योत) શાશ્વત પ્રકાશથી (स्फुटित) પ્રગટ થયું છે (सहजावस्थम्) અનંત ગુણે બિરાજમાન શુદ્ધ જીવદ્રવ્ય જેને, એવું છે. વળી કેવું છે ? “ एकान्तशुद्धम् ” સર્વથા પ્રકારે શુદ્ધ છે. વળી કેવું છે ? “ अत्यन्त-गम्भीरधीरं ” (अत्यन्तगम्भीर) અનંત ગુણે બિરાજમાન એવું છે, (धीरं) સર્વ કાળ શાશ્વત છે. શા કારણથી ? “ एकाकारस्वरसभस्तः ” (एकाकार) એકરૂપ થયેલાં (स्वरस) અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્યના (भरतः) અતિશયના કારણે. વળી કેવું છે ? “ स्वस्य अचले महिम्नि लीनं ” (स्वस्य अचले महिम्नि) પોતાના નિષ્કમ્પ પ્રતાપમાં (लीनं) મગ્નરૂપ છે. બાવાર્થ આમ છે કે—સકળકર્મક્ષયલક્ષણ મોક્ષમાં આત્મદ્રવ્ય સ્વાધીન છે, અન્યત્ર ચતુર્ગતિમાં જીવ પરાધીન છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ કહ્યું. ૧૩-૧૯૨.

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

(મંદાકિંતા)

નીત્વા સમ્યક્ પ્રલયમગ્નિલાન્ કર્તૃભોક્ત્રાદિભાવાન્
 દૂરીભૂતઃ પ્રતિપદમયં વન્ધમોક્ષપ્રકલ્પત્તેઃ ।
 શુદ્ધઃ શુદ્ધઃ સ્વરસવિસરાપૂર્ણપુણ્યાચલાર્ચિ-
 ણ્કોત્કીર્ણપ્રકટમહિમા સ્ફૂર્જતિ જ્ઞાનપુદ્ગલઃ ॥ ૧-૨૧૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અયં જ્ઞાનપુદ્ગલઃ સ્ફૂર્જતિ” (અયં) આ વિદ્યમાન (જ્ઞાનપુદ્ગલઃ) જ્ઞાનપુંજ અર્થાત્ શુદ્ધ જીવદ્રવ્ય (સ્ફૂર્જતિ) પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અહીંથી શરૂ કરીને જીવનું જેવું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેવું કહે છે. કેવો છે જ્ઞાનપુંજ? “ટક્કોત્કીર્ણપ્રકટમહિમા” (ટક્કોત્કીર્ણ) સર્વ કાળ એકરૂપ એવો છે (પ્રકટ) સ્વાનુભવગોચર (મહિમા) સ્વભાવ જેનો, એવો છે. વળી કેવો છે? “સ્વરસવિસરાપૂર્ણપુણ્યાચલાર્ચિઃ” (સ્વરસ) શુદ્ધ જ્ઞાન-ચેતનાના (વિસર) અનંત અંશભેદથી (આપૂર્ણ) સંપૂર્ણ એવું છે (પુણ્ય) નિરાવરણુ જ્યોતિરૂપ (અચલ) નિશ્ચળ (અર્ચિઃ) પ્રકાશસ્વરૂપ જેનું, એવો છે. વળી કેવો છે? “શુદ્ધઃ શુદ્ધઃ” શુદ્ધ-શુદ્ધ છે, અર્થાત્ બે વાર શુદ્ધ કહેવાથી ઘણો જ વિશુદ્ધ છે. વળી કેવો છે? “વન્ધમોક્ષપ્રકલ્પત્તેઃ પ્રતિપદમ્ દૂરીભૂતઃ” (વન્ધ) બંધ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડ સાથે સંબંધરૂપ એકલેનાવગાહ અને (મોક્ષ) મોક્ષ અર્થાત્ સકળ કર્મનો નાશ થતાં જીવના સ્વરૂપનું પ્રગટપાણું,—એવો (પ્રકલ્પત્તેઃ) જે બે વિકલ્પો, તેમનાથી (પ્રતિપદમ્) એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિયપર્યાયરૂપે જ્યાં છે ત્યાં (દૂરીભૂતઃ) ઘણો જ ભિન્ન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધી જીવદ્રવ્ય જ્યાં ત્યાં, દ્રવ્યસ્વરૂપના વિચારની અપેક્ષા નથી /નુકા એવા

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અયં જીવઃ અકર્તા इति स्वरसतः स्थितः” (અયં જીવઃ) વિદ્યમાન છે જે ચૈતન્યદ્રવ્ય તે (અકર્તા) જ્ઞાનાવરણાદિનું અથવા રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામનું કર્તા નથી (इति) એવું સહજ (સ્વરસતઃ સ્થિતઃ) સ્વભાવથી અનાદિનિધન એમ જ છે. કેવું છે? “વિશુદ્ધઃ” દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મથી ભિન્ન છે. “સ્ફુરન્નિજ્જ્યોતિર્મિસ્ફુરિત-ભુવનાભોગભવનઃ” (સ્ફુરત્) પ્રકાશરૂપ એવા (નિજ્જ્યોતિર્મિઃ) ચેતનાગુણ દ્વારા (સ્ફુરિત) પ્રતિબિંબિત છે (ભુવનાભોગભવનઃ) અનંત દ્રવ્ય પોતાના અતીત-અનાગત-વર્તમાન સમસ્ત પર્યાયો સહિત જેમાં, એવું છે. “તથાપિ કિલ इह अस्य प्रकृतिभिः यत् असौ बन्धः स्यात्” (તથાપિ) શુદ્ધ છે જીવદ્રવ્ય તોપણ (કિલ) નિશ્ચયથી (इह) સંસાર-અવસ્થામાં (अस्य) જીવને (प्रकृतिभिः) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ (यत् असौ बन्धः स्यात्) જે કાંઈ બંધ થાય છે “सः खलु अज्ञानस्य कः अपि महिमा स्फुरति” (સઃ) તે (खलु) નિશ્ચયથી (अज्ञानस्य कः अपि महिमा स्फुरति) મિથ્યાત્વરૂપ વિભાવપરિણમનશક્તિનો કોઈ એવો જ સ્વભાવ છે. કેવો છે? “गहनः” અસાધ્ય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય સંસાર-અવસ્થામાં વિભાવરૂપ મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામરૂપ પરિણમ્યું છે, તેથી જેવું પરિણમ્યું છે તેવા ભાવોનું કર્તા થાય છે—અશુદ્ધ ભાવોનું કર્તા થાય છે. અશુદ્ધ ભાવો મટતાં જીવનો સ્વભાવ અકર્તા છે. ૩-૧૯૫.

(અનુરૂપ)

શા કારણથી ? “અજ્ઞાનાત્ એવ” અનાદિથી કર્મનો સંયોગ છે, તેથી મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ વિભાવે પરિણમ્યું છે, તે કારણે ભોક્તા છે. “તદભાવાત્ અવેદકઃ” મિથ્યાત્વરૂપ વિભાવપરિણામનો નાશ થતાં જીવદ્રવ્ય સાક્ષાત્ અભોક્તા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ જીવદ્રવ્યનું અનંતચતુષ્થ સ્વરૂપ છે તેમ કર્મનું કર્તાપણું-ભોક્તાપણું સ્વરૂપ નથી, કર્મની ઉપાધિથી વિભાવરૂપ—અશુદ્ધ પરિણતિરૂપ વિકાર છે, તેથી વિનાશિક છે. તે વિભાવ પરિણતિનો વિનાશ થતાં જીવ અકર્તા છે, અભોક્તા છે. હવે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ દ્રવ્યકર્મનો અથવા ભાવકર્મનો કર્તા છે, સમ્યગ્દષ્ટિ કર્તા નથી એમ કહે છે. ૪-૧૯૬.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

અજ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવનિસ્તો નિત્યં ભવેદ્વેદકો
જ્ઞાની તુ પ્રકૃતિસ્વભાવવિસ્તો નો જાતુચિદ્વેદકઃ ।
इत्येवं नियमं निरूप्य निपुणैरज्ञानिता त्यज्यतां
शुद्धैकात्ममये महस्यचलितैरासेव्यतां જ્ઞાનિતા ॥ ૫-૧૯૭ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“નિપુણૈઃ અજ્ઞાનિતા ત્યજ્યતાં” (નિપુણઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોએ (અજ્ઞાનિતા) પરદ્રવ્યમાં આત્મભુક્ષિરૂપ મિથ્યાત્વપરિણતિ (ત્યજ્યતાં) જે રીતે મટે તે રીતે સર્વથા મટાડવાયોગ્ય છે. કેવા છે સમ્ય-ગ્દષ્ટિ જીવો ? “મહસિ અચલિતૈઃ” શુદ્ધ ચિદ્રૂપના અનુભવમાં અખંડ ધારારૂપ મમ છે. કેવા છે શુદ્ધ ચિદ્રૂપનો અનુભવ ? “શુદ્ધૈકાત્મમયે” (શુદ્ધ) સમસ્ત ઉપાધિથી રહિત એવું જે (एकात्म) એટલું જીવદ્રવ્ય (મયે) તે-સ્વરૂપ છે. બીજું શું કરવાનું છે ? “જ્ઞાનિતા આસેવ્યતાં” શુદ્ધ વસ્તુના અનુભવ-રૂપ—સમ્યક્ત્વપરિણતિરૂપ સર્વ કાળ રહેવું તે ઉપાદેય છે. શું બાહ્યીને એવો થાય ? “इति एवं नियमं निरूप्य” (इति) જે પ્રકારે કહે છે (एवं नियमं) એવા વસ્તુસ્વરૂપ પરિણમનના નિશ્ચયને (निरूप्य) અવધારીને. તે વસ્તુનું સ્વરૂપ કેવું ? “અજ્ઞાની નિત્યં વેદકઃ ભવેત્” (અજ્ઞાની) મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (नित्यं) સર્વ કાળે (वेदकः भवेत्) દ્રવ્યકર્મનો, ભાવકર્મનો ભોક્તા થાય છે એવો નિશ્ચય છે; મિથ્યાત્વનું પરિણમન એવું જ છે. કેવા છે અજ્ઞાની ? “પ્રકૃતિસ્વભાવનિસ્તઃ” (પ્રકૃતિ) જ્ઞાનાવરણાદિ આડે કર્મનો (स्वभाव) ઉદય

થતાં નાના પ્રકારનાં ચતુર્ગતિશરીર, રાગાદિભાવ, સુખદુઃખપરિણુતિ ઇત્યાદિમાં (નિરતઃ) પોતાપણું બાહ્યી એકત્વબુદ્ધિરૂપ પરિણુમ્યો છે. “તુ જ્ઞાની જાતુ વેદકઃ નો ભવેત્” (તુ) મિથ્યાત્વ મટતાં એવું પણ છે કે (જ્ઞાની) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (જાતુ) કદાચિત્ (વેદકઃ નો ભવેત્) દ્રવ્યકર્મનો, ભાવકર્મનો ભોક્તા થતો નથી; આવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. કેવો છે જ્ઞાની? “પ્રકૃતિસ્વભાવ-વિરતઃ” (પ્રકૃતિ) કર્મના (સ્વભાવ) ઉદયના કાર્યમાં (વિરતઃ) હેય બાહ્યીને છૂટી ગયું છે સ્વામિત્વપણું જેને, એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવને સમ્યક્ત્વ થતાં અશુદ્ધપણું મટ્યું છે, તેથી ભોક્તા નથી. ૫-૧૯૭.

(વસન્તતિલકા)

જ્ઞાની કરોતિ ન ન વેદયતે ચ કર્મ

જાનાતિ કેવલમયં કિલ તત્ત્વભાવમ્ ।

જાનન્પરં કરણવેદનયોરભાવા-

ચ્છુદ્ધસ્વભાવનિયતઃ સ હિ મુક્ત એવ ॥ ૬-૧૯૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“જ્ઞાની કર્મ ન કરોતિ ચ ન વેદયતે” (જ્ઞાનો) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (કર્મ ન કરોતિ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણુમ્યોનો કર્તા નથી (ચ) અને (ન વેદયતે) સુખદુઃખ ઇત્યાદિ અશુદ્ધ પરિણુમ્યોનો ભોક્તા નથી. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ? “કિલ અયં તત્ત્વભાવમ્” એવું જાનાતિ” (કિલ) નિશ્ચયથી (અયં) જે શરીર, ભોગ, રાગાદિ, સુખદુઃખ ઇત્યાદિ છે તે સમસ્ત (તત્ત્વભાવમ્) કર્મનો ઉદય છે, જીવનું સ્વરૂપ નથી—(હિતિ કેવલમ્ જાનાતિ) એવું સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ બાહ્ય છે, પરંતુ સ્વામિત્વરૂપ પરિણુમ્યો નથી. “હિ સઃ મુક્તઃ એવ” (હિ) તે કારણથી (સઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (મુક્તઃ એવ) જેવા નિર્વિકાર સિદ્ધ છે તેવો છે. કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ? “પરં જાનન્” જેટલી છે પરદ્રવ્યની સામગ્રી તેનો જ્ઞાયકનાય છે. મિથ્યાદષ્ટિની જેન સ્વામીરૂપ નથી. વળી કેવો છે? “ચ્છુદ્ધસ્વભાવનિયતઃ” (ચ્છુદ્ધસ્વભાવ) શુદ્ધ ચૈતન્ય-વસ્તુમાં (નિયતઃ) આસ્વાદરૂપ નહીં છે. શા કારણથી? “કરણવેદનયોઃ જમાવાત્” (કરણ) કર્મનું કરવું, (વેદન) કર્મના ભોગ, એવા ભાવ (જમાવાત્)

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને મટયા છે તે કારણથી. ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાત્વ સંસાર છે; મિથ્યાત્વ મટતાં જીવ સિદ્ધસદશ છે. ૬-૧૯૮.

(અનુક્રુપ)

ये तु कर्तारमात्मानं पश्यन्ति तमसा तताः ।

सामान्यजनवत्तेषां न मोक्षोऽपि मुमुक्षताम् ॥ ७-૧૯૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“તેણાં મોક્ષ: ન” (તેણાં) એવા મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને (ન મોક્ષ:) કર્મનો વિનાશ, શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નથી. કેવા છે તે જીવો? “મુમુક્ષતામ્ અપિ” જૈનમતાશ્રિત છે, ઘણું ભણ્યા છે, દ્રવ્યક્રિયારૂપ ચારિત્ર પાળે છે, મોક્ષના અભિલાષી છે તોપણ તેમને મોક્ષ નથી. કોની જેમ? “સામાન્યજનવત્” જેમ તાપસ, યોગી, ભરડા ઇત્યાદિ જીવોને મોક્ષ નથી તેમ. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ જાણુશે કે જૈનમતાશ્રિત છે, કાંઈક વિશેષ હશે; પરંતુ વિશેષ તો કાંઈ નથી. કેવા છે તે જીવો? “તુ યે આત્માનં કર્તારમ્ પશ્યન્તિ” (તુ) જેથી એમ છે કે (યે) જે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવો (આત્માનં) જીવદ્રવ્યને (કર્તારમ્ પશ્યન્તિ) કર્તા માને છે અર્થાત્ તે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને, રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામને કરે છે, એવો જીવદ્રવ્યનો સ્વભાવ છે—એવું માને છે, પ્રતીતિ કરે છે, આસ્વાદે છે. વળી કેવા છે? “તમસા તતા:” મિથ્યાત્વ-ભાવરૂપ અંધકારથી વ્યાપ્ત છે, અંધ થયા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—તેઓ મહામિથ્યાદષ્ટિ છે કે જેઓ જીવનો સ્વભાવ કર્તારૂપ માને છે; કારણ કે કર્તાપણું જીવનો સ્વભાવ નથી, વિભાવરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ છે; તે પણ પરના સંયોગથી છે, વિનાશિક છે. ૭-૧૯૯.

(અનુક્રુપ)

नास्ति सर्वोऽपि सम्यन्वः परद्रव्यात्मतत्त्वयोः ।

कर्तृકर्मत्वसम्यन्વાभावे तत्કર્तृતા कुतઃ ॥ ૮-૨૦૦ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“તત્ પરદ્રવ્યાત્મતત્ત્વયોઃ કર્તૃતા કુતઃ” (તત્) તે કારણથી (પરદ્રવ્ય) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પુદ્ગલનો પિંડ અને

(આત્મતત્ત્વયોઃ) શુદ્ધ જીવદ્રવ્ય, તેમને (કર્તા) ‘જીવદ્રવ્ય પુદ્ગલકર્મનું’ કર્તા, પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવભાવનું કર્તા’ એવો સંબંધ (કૃતઃ) કેમ હોય? અર્થાત્ કોઈ પણ નથી હોતો. શા કારણથી? “કર્તૃકર્મસમ્બન્ધાભાવે” (કર્તૃ) જીવ કર્તા, (કર્મ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ—એવો છે જે (સમ્બન્ધ) બે દ્રવ્યનો એકસંબંધ, એવો (અભાવે) દ્રવ્યનો સ્વભાવ નથી તે કારણથી. તે પણ શા કારણથી? “સર્વઃ અપિ સમ્બન્ધઃ નાસ્તિ” (સર્વઃ) જે કોઈ વસ્તુ છે તે (અપિ) બેકે એકદેશાવગાહરૂપ છે તોપણ (સમ્બન્ધઃ નાસ્તિ) પોતપોતાના સ્વરૂપે છે, કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્ય સાથે તન્મયરૂપ મળતું નથી, એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. તેથી જીવ પુદ્ગલકર્મનો કર્તા નથી. ૮-૨૦૦.

(વસંતતિલકા)

एकस्य वस्तुन इद्वान्यतरेण सार्धं
सम्बन्ध एव सकलोऽपि यतो निषिद्धः ।
तत्कर्तृकर्मघटनास्ति न वस्तुभेदे
पश्यन्त्वकर्तृ मुनयश्च जनाश्च तत्त्वय ॥ १-२०१ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તત્ વસ્તુભેદે કર્તૃકર્મઘટના ન અસ્તિ” (તત્) તે કારણથી (વસ્તુભેદે) ‘જીવદ્રવ્ય ચેતનસ્વરૂપ, પુદ્ગલદ્રવ્ય અચેતન-સ્વરૂપ’ એવો ભેદ અનુભવતાં, (કર્તૃકર્મઘટના) ‘જીવદ્રવ્ય કર્તા, પુદ્ગલદ્રવ્ય કર્મ’ એવો વ્યવહાર (ન અસ્તિ) સર્વથા નથી. તો કેવો છે? “મુનયઃ જનાઃ તત્ત્વમ્ અકર્તૃ પશ્યન્તુ” (મુનયઃ જનાઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ છે જે જીવો તે (તત્ત્વનું) જીવસ્વરૂપને (અકર્તૃ પશ્યન્તુ) ‘કર્તા નથી’ એવું અનુભવે—આસ્વાદો. શા કારણથી? “યતઃ એકસ્ય વસ્તુનઃ અન્યતરેણ સાર્ધં સકલોઽપિ સમ્બન્ધઃ નિષિદ્ધઃ એવ” (યતઃ) કારણ કે (એકસ્ય વસ્તુનઃ) શુદ્ધ જીવદ્રવ્યનું (અન્યતરેણ સાર્ધં) પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથે (સકલઃ અપિ) દ્રવ્યરૂપ, શુણ્ણરૂપ અથવા પર્યાવરણ (સમ્બન્ધઃ) એકત્વપાત્રું (નિષિદ્ધઃ એવ) અતીત-અનાગત-વર્તમાન કાળનાં વર્તુળું છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અનાદિનિધન જે દ્રવ્ય જેવું છે તે તેવું જ છે, અન્ય દ્રવ્ય સાથે મળતું નથી; તેથી જીવદ્રવ્ય પુદ્ગલકર્મનું અકર્તા છે. ૯-૨૦૧.

(વસંતતિલકા)

યે તુ સ્વભાવનિયમં કલયન્તિ નેમ-
મજ્ઞાનમગ્નમહસો વત તે વરાકાઃ ।
કુર્વન્તિ કર્મ તત એવ હિ ભાવકર્મ-
કર્તા સ્વયં ભવતિ ચેતન એવ નાન્યઃ ॥ ૧૦-૨૦૨ ॥

ખંડોન્વય સહિત અર્થ :—“વત તે વરાકાઃ કર્મ કુર્વન્તિ” (વત) દુઃખની સાથે કહે છે કે, (તે વરાકાઃ) એવો જે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવરાશિ તે (કર્મ કુર્વન્તિ) મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણુતિ કરે છે;—કેવો છે? “અજ્ઞાનમગ્નમહસઃ” (અજ્ઞાન) મિથ્યાત્વરૂપ ભાવના કારણે (મગ્ન) આચ્છાદવામાં આવ્યો છે (મહસઃ) શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રકાશ જેનો, એવો છે;—“તુ યે ઇમમ્ સ્વભાવનિયમં ન કલયન્તિ” (તુ) કારણ કે (યે) જે, (ઇમમ્ સ્વભાવનિયમં) ‘જીવ-દ્રવ્ય જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલપિંડનું’ કર્તા નથી’ એવા વસ્તુસ્વભાવને (ન કલયન્તિ) સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષપણે અનુભવતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવરાશિ શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવથી ભ્રષ્ટ છે, તેથી પર્યાયરત છે, તેથી મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષ—અશુદ્ધ પરિણામરૂપ પરિણુમે છે. “તતઃ ભાવકર્મકર્તા ચેતનઃ એવ સ્વયં ભવતિ, ન અન્યઃ” (તતઃ) તે કારણથી (ભાવકર્મ) મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષ—અશુદ્ધ ચેતનારૂપ પરિણામનું, (કર્તા ચેતનઃ એવ સ્વયં ભવતિ) વ્યાપ્ત-વ્યાપકરૂપ પરિણુમે છે એવું જીવદ્રવ્ય પોતે કર્તા થાય છે, (ન અન્યઃ) પુદ્ગલકર્મ કર્તા થતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવ મિથ્યા-દૃષ્ટિ હોતો થકો જેવા અશુદ્ધ ભાવોરૂપે પરિણુમે છે તેવા ભાવોનો કર્તા થાય છે—એવો સિદ્ધાન્ત છે. ૧૦-૨૦૨.

(અર્દ્ધલવિકીરિત)

કાર્યત્વાદકૃતં ન કર્મ ન ચ તજ્જીવપ્રકૃત્યોર્દ્વયો-
ગ્નાયાઃ પ્રકૃતેઃ સ્વકાર્યફલભુગ્ભાવાનુપંગાલકૃતિઃ ।
નૈકત્વ્યાઃ પ્રકૃતેર્ગતિત્વલક્ષનાજ્જીવોઽસ્ય કર્તા તતો
જીવન્યેવ ચ કર્મ તન્નિવદનુગં જ્ઞાતા ન યત્પુદ્ગલઃ ॥ ૧૧-૨૦૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“તતઃ અસ્ય જીવઃ કર્તા ચ તત્ ચિદનુગં
 જીવસ્ય એવ કર્મ” (તતઃ) તે કારણથી (અસ્ય) રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતના-
 પરિણામનું, (જીવઃ કર્તા) જીવદ્રવ્ય તે કાળે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ પરિણામનું
 હોવાથી કર્તા છે (ચ) અને (તત્) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામનું, (ચિદ-અનુગં)
 અશુદ્ધરૂપ છે, ચેતનારૂપ છે તેથી, (જીવસ્ય એવ કર્મ) તે કાળે વ્યાપ્ય-વ્યાપક-
 રૂપ જીવદ્રવ્ય પોતે પરિણામનું હોવાથી જીવનું કરેલું છે. શા કારણથી?
 “યત્ પુદ્ગલઃ જ્ઞાતા ન” (યત્) કારણ કે (પુદ્ગલઃ જ્ઞાતા ન) પુદ્ગલદ્રવ્ય ચેતના-
 રૂપ નથી, રાગાદિ પરિણામ ચેતનારૂપ છે તેથી જીવનો કરેલો છે. કહ્યો છે જે
 ભાવ તેને ગાઢો-પાકો કરે છે—“કર્મ અકૃતં ન” (કર્મ) રાગાદિ અશુદ્ધ
 ચેતનારૂપ પરિણામ (અકૃતં ન) અનાદિનિધન આકાશદ્રવ્યની જેમ સ્વયંભિદ્ધ
 છે એમ પણ નથી, કોઈથી કરાયેલો હોય છે. એવો છે શા કારણથી?
 “કાર્યત્વાત્” કારણ કે ઘડાની જેમ ઊપજે છે, વિનશે છે તેથી પ્રતીતિ એવી
 કે કરતૂતરૂપ (-કાર્યરૂપ) છે. (ચ) તથા “તત્ જીવપ્રકૃત્યોઃ દ્વયોઃ કૃતિઃ ન”
 (તત્) રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતન પરિણામનું (જીવ) ચેતનદ્રવ્ય અને (પ્રકૃત્યોઃ)
 પુદ્ગલદ્રવ્ય એવાં (દ્વયોઃ) બે દ્રવ્યોનું (કૃતિઃ ન) કરતૂત નથી. ભાવાર્થ આમ
 છે કે—કોઈ એમ માનશે કે જીવ તથા કર્મ મળતાં રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતન
 પરિણામ થાય છે, તેથી બંને દ્રવ્ય કર્તા છે. સમાધાન આમ છે કે બંને દ્રવ્ય
 કર્તા નથી, કારણ કે રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનું બાહ્ય કારણ—નિનિત્તનામ
 પુદ્ગલકર્મનો ઉદય છે, આંતરંગ કારણ વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ જીવદ્રવ્ય વિભાવ-
 રૂપ પરિણામે છે; તેથી જીવને કર્તાપણું ઘટે છે, પુદ્ગલકર્મને કર્તાપણું ઘટતું
 નથી; કારણ કે “અજ્ઞાયાઃ પ્રકૃતેઃ સ્વકાર્યફલમુગ્ધાવાનુપજ્ઞાત્” (અજ્ઞાયાઃ) અચેતન-
 દ્રવ્યરૂપ છે જે (પ્રકૃતેઃ) જ્ઞાતાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ. તેને (સ્વકાર્ય) પોતાના
 કરતૂતના (ફલ) ફળના અર્થાત્ સુખ-દુઃખના (મુગ્ધાવ) ભોક્તાપણાના
 (અનુપજ્ઞાત્) પ્રસંગ આવી પડે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જે દ્રવ્ય જે ભાવનું
 કર્તા હોય છે તે, તે દ્રવ્યનું ભોક્તા પણ હોય છે. આમ હોતાં રાગાદિ અશુદ્ધ
 ચેતન પરિણામ જે જીવ-કર્મ બંનેએ મળીને કર્યા હોય તે બંને ભોક્તા
 ધરે; પરંતુ બંને ભોક્તા તો નથી, કારણ કે જીવદ્રવ્ય ચેતન છે તે કારણે
 સુખ-દુઃખનું ભોક્તા હોય એમ ઘટે છે, પુદ્ગલદ્રવ્ય અચેતન હોવાથી સુખ-
 દુઃખનું ભોક્તા ઘટતું નથી. તેથી રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતનપરિણામનાં બંનેકરે

સંસારી જીવ કર્તા છે, ભોક્તા પણ છે. વળી આ અર્થને ગાઢો-પાકો કરે છે—“एकस्याः प्रकृतेः कृतिः न” (एकस्याः प्रकृतेः) એકલા પુદ્ગલકર્મનું (કૃતિઃ ન) કરતૂત નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ એમ માનશે કે રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતનપરિણામ એકલા પુદ્ગલકર્મના કરેલા છે. ઉત્તર આમ છે કે એમ પણ નથી; કારણ કે, “अचिच्चलसनात्” અનુભવ એવો આવે છે કે પુદ્ગલકર્મ અચેતનદ્રવ્ય છે, રાગાદિ પરિણામ અશુદ્ધ ચેતનારૂપ છે; તેથી અચેતનદ્રવ્યના પરિણામ અચેતનરૂપ હોય છે, ચેતનરૂપ હોતા નથી. તે કારણથી રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા સંસારી જીવ છે, ભોક્તા પણ છે. ૧૧-૨૦૩.

(શાદ્દલવિકીરિત)

कर्मैव प्रवितर्क्य कर्तृ हतकैः क्षित्वात्मनः कर्तृतां
कर्तात्मैव कथञ्चिदित्यचलिता कैश्चिच्छ्रुतिः कोपिता ।

तेषामुद्धतमोहमुद्रितधियां बोधस्य संशुद्ध्ये
स्याद्वादप्रतिबंधलब्धविजया वस्तुस्थितिः स्तूयते ॥ ૧૨-૨૦૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“वस्तुस्थितिः स्तूयते” (वस्तु) જીવદ્રવ્યની

(સ્થિતિઃ) સ્થિતિ અર્થાત્ સ્વભાવની મર્યાદા (સ્તૂયતે) જેવી છે તેવી કહે છે. કેવી છે? “स्याद्वादप्रतिबंधलब्धविजया” (स्याद्वाद) ‘જીવ કર્તા છે, અકર્તા પણ છે’ એવું અનેકાન્તપણું, તેની (પ્રતિબંધ) સાવધાનપણે કરવામાં આવેલી સ્થાપના વડે (લબ્ધ) પ્રાપ્ત કરી છે (વિજયા) જીત જેણે, એવી છે. શા માટે કહે છે? “तेषां बोधस्य संशुद्ध्ये” (तेषाम्) જેઓ જીવને સર્વથા અકર્તા કહે છે એવા મિથ્યાદષ્ટિ જીવોની (बोधस्य संशुद्ध्ये) વિપરીત બુદ્ધિને છોડાવવા માટે જીવનું સ્વરૂપ સાધે છે. કેવો છે તે મિથ્યાદષ્ટિ જીવરાશિ? “उद्धतमोहमुद्रितधियां” (उद्धत) તીવ્ર ઉદયરૂપ (मोह) મિથ્યાત્વભાવથી (मुद्रित) અસ્થાદિત છે (धियां) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવરૂપ સમ્યક્ત્વશક્તિ જેની, એવો છે. વળી કેવો છે? “एषः आत्मा कथञ्चित् कर्ता इति कैश्चित् श्रुतिः कोपिता” (एषः आत्मा) “एषઃ આત્મા કથઞ્ચિત્ કર્તા ઇતિ કૈશ્ચિત્ શ્રુતિઃ કોપિતા” (एषः आत्मा) ચેતનાસ્વરૂપમાત્ર જીવદ્રવ્ય (कथञ्चित् कर्ता) કોઈ યુક્તિથી અશુદ્ધ ભાવનું કર્તા પણ છે—(इति) એ રીતે (कञ्चित् श्रुतिः) કેટલાક મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને આડું

સાંભળવામાત્રથી (કોપિતા) અત્યંત ક્રોધ ઊપજે છે. કેવો ક્રોધ થાય છે ? “અવલિતા” જે અતિ ગાઢો છે, અમિટ (-અટળ) છે. જેથી આવું માને છે—“આત્મનઃ કર્તૃતાં ક્ષિપ્ત્વા” (આત્મનઃ) જીવને (કર્તૃતાં) પોતાના રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવોનું કર્તાપણું (ક્ષિપ્ત્વા) સર્વથા મટાડીને (-નહીં માનીને) ક્રોધ કરે છે. વળી કેવું માને છે ? “કર્મ एव कर्तुं इति प्रवितर्क्य” (કર્મ એવ) એકલો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડ (કર્તૃ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનો પોતામાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ થઈને કર્તા છે (इति प्रवितर्क्य) એવું ગાઢપણું કરે છે—પ્રતીતિ કરે છે. તે એવી પ્રતીતિ કરતા થકા કેવા છે ? “इतर्कः” પોતાના ધાતક છે, કેમ કે મિથ્યાદષ્ટિ છે. ૧૨-૨૦૪.

(સાર્દ્ધવિશ્લેષિત)

माकर्तारममी स्पृशन्तु पुरुषं सांख्या इवाप्यर्हताः

कर्तारं कलयन्तु तं किल सदा भेदावबोधायः ।

ऊर्ध्वं तद्गतबोधधामनियतं प्रत्यक्षमेनं स्वयं

पश्यन्तु च्युतकर्तृभावमचलं ज्ञातारमेकं परम् ॥ ૧૩-૨૦૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—એમ કહું હવું કે સ્યાદાદસ્વરૂપ દ્વારા જીવનું સ્વરૂપ કહીશું. તેનો ઉત્તર છે—“અમી આર્હતાઃ ધપિ પુરુષં અકર્તારમ્ મા સ્પૃશન્તુ” (અમી) વિદ્યમાન જે (આર્હતાઃ અપિ) જેનોક્રા સ્યાદાદસ્વરૂપને અંગીકાર કરે છે એવા સમ્યક્દષ્ટિ જીવો તે પણ (પુરુષં) જીવદ્રવ્યને (અકર્તારમ્) અકર્તા અર્થાત્ રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનો તે સર્વધા કર્તા નથી એવું (મા સ્પૃશન્તુ) ન અંગીકાર કરે. કોની જેમ ? “સાંખ્યાઃ ઇવ” જેમ સાંખ્યમતવાળા જીવને સર્વધા અકર્તા માને છે તેમ જેનો પણ સર્વધા અકર્તા ન માનો. કેવું માનવાયોગ્ય છે તે કહે છે—“સદા તં ભેદાવબોધાન્ અથઃ કર્તારં કિલ કલયન્તુ તુ ઝર્ધ્વં એનં ચ્યુતકર્તૃભાવમ્ પશ્યન્તુ” (સદા) સર્વ કાળ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ એવું છે કે (તં) જીવદ્રવ્યને, (ભેદાવબોધાન્ અથઃ) શુદ્ધસ્વરૂપપરિણુનન-રૂપ સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ મિથ્યાદષ્ટિ હોતું થકું નોહ-રાગ-રૂપરૂપ પરિણુને છે તેટલો કાળ, (કર્તારં કિલ કલયન્તુ) કર્તા અવશ્ય માનો અર્થાત્ નોહ-રાગ-રૂપરૂપ અશુદ્ધ ચેતનપરિણામનો કર્તા જીવ છે એમ અવશ્ય માનો-અર્તભિ-કરો. (તુ) તે જ જીવ (ઝર્ધ્વં) અચરે નિધ્યાત્વપરિણુન દૃષ્ટિને ચેતના

શુદ્ધસ્વરૂપ સમ્યક્ત્વભાવરૂપે પરિણમે છે ત્યારે (એનું ચ્યુતકર્તૃભાવમ્) તેને કર્તાપણા વિનાનો અર્થાત્ છોડ્યું છે રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવોનું કર્તાપણું જેણે એવો (પ્રવ્યન્તુ) શ્રદ્ધો-પ્રતીતિ કરે-એવો અનુભવો. ભાવાર્થ આમ છે કે-જેમ જીવનો જ્ઞાનગુણ સ્વભાવ છે, તે જ્ઞાનગુણ સંસાર-અવસ્થામાં અથવા મોક્ષ-અવસ્થામાં છૂટતો નથી; તેમ રાગાદિપણું જીવનો સ્વભાવ નથી, તેપણું સંસાર-અવસ્થામાં જ્યાં સુધી કર્મનો સંયોગ છે ત્યાં સુધી મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધપણાને લીધે વિભાવરૂપે જીવ પરિણમે છે અને ત્યાં સુધી કર્તા છે. જીવને સમ્યક્ત્વગુણ પરિણમ્યા પછી આવો બાણવો—“ઉદ્ધતવોધધામનિયતં” (ઉદ્ધત) સકળ જ્ઞેય પદાર્થ બાણવા માટે ઉતાવળા એવા (વોધધામ) જ્ઞાનનો પ્રતાપ છે (નિયતં) સર્વસ્વ જેનું, એવો છે. વળી કેવો છે? “સ્વયં પ્રત્યક્ષમ્” ચોતાને ચોતાની મેળે પ્રગટ થયો છે. વળી કેવો છે? “અચલં” ચાર ગતિના ભ્રમણથી રહિત થયો છે. વળી કેવો છે? “જ્ઞાતાત્મ” જ્ઞાનમાત્ર-સ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે? “પરમ્ એકં” રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિથી રહિત શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર છે. ૧૩-૨૦૫.

(માલિની)

ક્ષણિકમિદમિહૈકઃ કલ્પયિત્વાત્મતત્ત્વં
નિજમનસિ વિધત્તે કર્તૃભોક્ત્રોર્વિભેદમ્ ।

અપહરતિ વિમોહં તસ્ય નિત્યામૃતૌઘૈઃ

સ્વયમયમમિપિચ્છંચિચ્ચમત્કાર એવ ॥ ૧૪-૨૦૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—જૌદ્ધમતીને પ્રતિબોધવામાં આવે છે—

“इह एकः निजमनसि कर्तृभोक्तोः विभेदम् विधत्ते” (इह) સાંપ્રત વિદ્યમાન છે એવો (एकः) જૌદ્ધમતને માનવાવાળો કોઈ જીવ (निजमनसि) ચોતાના જ્ઞાનમાં (कर्तृभोक्तोः) કર્તાપણા-લોકતાપણાનો (विभेदम् विधत्ते) ભેદ કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે—તે એમ કહે છે કે કિયાનો કર્તા કોઈ અન્ય છે, લોકતા કોઈ અન્ય છે. એવું કેમ માને છે? “इदम् आत्मतत्त्वं क्षणिकम् कल्पयित्वा” (इदम् आत्मतत्त्वं) આનાદિનિધન છે જે ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવદ્રવ્ય, તેને (क्षणिकम् कल्पयित्वा) ક્ષણિક માને છે અર્થાત્ જેમ ચોતાના

નેત્રરોગના કારણે કોઈ શ્વેત શંખને પીળો લુએ છે, તેમ અનાદિનિધન
 જીવદ્રવ્યને મિથ્યા બ્રાન્તિના કારણે એમ માને છે કે એક સમયમાત્રમાં પૂર્વનો
 જીવ મૂળથી વિનશી જાય છે, અન્ય નવો જીવ મૂળથી ઊપજી આવે છે; આવું
 માનતો થકો માને છે કે ક્રિયાનો કર્તા અન્ય કોઈ જીવ છે, ભોક્તા અન્ય કોઈ
 જીવ છે. આવો અભિગ્રાય મિથ્યાત્વનું મૂળ છે. તેથી એવા જીવને સમજાવે
 છે—“અયમ્ ચિત્ત્વમત્કારઃ તસ્ય વિમોહં અપહરતિ” (અયમ્ ચિત્ત્વમત્કારઃ) કોઈ
 જીવે બાહ્યાવસ્થામાં કોઈ નગર જોયું હતું, કેટલોક કાળ જતાં અને તરુણ-
 અવસ્થા આવતાં તે જ નગરને જોએ છે, જોતાં એવું જ્ઞાન ઊપજે છે કે તે
 જ આ નગર છે કે જે નગર મેં બાળકપણમાં જોયું હતું;—આવી છે જે
 અતીત-અનાગત-વર્તમાન શાશ્વત જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ તે (તસ્ય વિમોહં અપહરતિ)
 ક્ષણિકવાદીના મિથ્યાત્વને દૂર કરે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જો જીવતત્ત્વ
 ક્ષણવિનશ્વર હોય તો પહેલાંના જ્ઞાન સહિત જે વર્તમાન જ્ઞાન થાય છે તે
 કેને થાય? માટે ‘જીવદ્રવ્ય સદા શાશ્વત છે’ એવું કહેવાથી ક્ષણિકવાદી
 પ્રતિબુદ્ધ થાય છે. કેવી છે જીવવસ્તુ? “નિત્યામૃતૌષઃ સ્વયમ્ અનિવિચ્છન્”
 (નિત્ય) સદાકાળ અવિનશ્વરપણાકૃપ જે (અમૃત) જીવદ્રવ્યનું જીવનમૂળ, તેના
 (ઔષઃ) સમૂહ વડે (સ્વયમ્ અનિવિચ્છન્) પોતાની શક્તિથી પોતે પુષ્ટ થતી થકી.
 “एव” નિશ્ચયથી આમ જ બહુજો, અન્યથા નહીં. ૧૪-૨૦૬.

(અનુક્રમ)

वृत्त्यंशभेदतोऽत्यन्तं वृत्तिमन्नाशवत्त्वमानम् ।

अन्यः करोति भुङ्क्तेऽन्य इत्येकान्तश्चकान्तु गा ॥ १५-२० ॥

ઉપાળે છે તે જ જીવ ઉદય આવતાં ભોગવે છે; પર્યાયરૂપે વિચારતાં જે પરિણામ-અવસ્થામાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ ઉપાળે છે, ઉદય આવતાં તે પરિણામનું અવસ્થાન્તર થાય છે; તેથી અન્ય પર્યાય કરે છે, અન્ય પર્યાય ભોગવે છે—એવો ભાવ સ્યાદ્વાદ સાધી શકે છે. જેવું બૌદ્ધમતનો જીવ કહે છે તે તો મહાવિપરીત છે. તે કયું વિપરીતપણું? “અત્યન્તં વૃત્ત્યંશમેદતઃ વૃત્તિમન્નાશકલ્પનાત્” (અત્યન્તં) દ્રવ્યનું આવું જ સ્વરૂપ છે, સહારો કોનો? (વૃત્તિ) અવસ્થા, તેના (અંશ) અર્થાત્ એક દ્રવ્યની અનંત અવસ્થા, એવો (મેદતઃ) ભેદ છે અર્થાત્ કોઈ અવસ્થા વિનશે છે, અન્ય કોઈ અવસ્થા ઉપાળે છે—એવો અવસ્થાભેદ વિદ્યમાન છે; આવા અવસ્થાભેદનો છળ પકડીને કોઈ બૌદ્ધમતનો મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (વૃત્તિમન્નાશકલ્પનાત્) વૃત્તિમાનનો અર્થાત્ જેનો અવસ્થાભેદ થાય છે એવી સત્તારૂપ શાશ્વત વસ્તુનો નાશ કહે છે અર્થાત્ મૂળથી સત્તાનો નાશ માને છે; તેથી એવું કહેવું વિપરીતપણું છે. ભાવાર્થ આમ છે કે બૌદ્ધમતનો જીવ પર્યાયમાત્રને વસ્તુ માને છે, પર્યાય જેનો છે એવી સત્તામાત્ર વસ્તુને માનતો નથી. માટે આવું માને છે તે મહામિથ્યાત્વ છે. ૧૫-૨૦૭.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

આત્માનં પરિશુદ્ધમીસુભિરતિવ્યાર્તિં પ્રપદ્યાન્ધકૈઃ
કાલોપાધિવલાદશુદ્ધિમધિકાં તત્રાપિ મત્વા પૈઃ ।
ચૈતન્યં ક્ષણિકં પ્રકલ્પ્ય પૃથુકૈઃ શુદ્ધર્જસૂત્રે રતૈઃ
આત્મા વ્યુજ્જિત એવ હારવદહો નિઃસૂત્રમુક્તેક્ષિભિઃ ॥ ૧૬-૨૦૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—એકાન્તપણે જે માનવામાં આવે તે મિથ્યાત્વ છે. “અહો પૃથુકૈઃ એવઃ આત્મા વ્યુજ્જિતઃ” (અહો) હે જીવ! (પૃથુકૈઃ) નાના પ્રકારનો અભિપ્રાય છે જેમનો એવા જે મિથ્યાદષ્ટિ તેમનાથી (એવઃ આત્મા) વિદ્યમાન શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુ (વ્યુજ્જિતઃ) નહિ. કેવા છે એકાન્તવાદી? “શુદ્ધર્જસૂત્રે રતૈઃ” (શુદ્ધ) *દ્રવ્યાર્થિ*

* અહીં ‘દ્રવ્યાર્થિ’કનવથી રહિત’ પાડના સ્થાનમાં હસ્તલિખિત તથા પહેલી દિવસી પ્રતમાં ‘પર્યાયાર્થિ’કનવથી રહિત’ એવો પાડ છે જે બૂઝવો લખાઈ ગયો હશે

રહિત (ઋજુસૂત્રે) વર્તમાન પર્યાયમાત્રમાં વસ્તુરૂપ અંગીકાર કરવારૂપ એકાન્તપણામાં (રતં) મગ્ન છે. “ચૈતન્યં ક્ષણિકં પ્રકલ્પ્ય” એક સમયમાત્રમાં એક જીવ મૂળથી વિનશે છે, અન્ય જીવ મૂળથી હાપજે છે—એવું માનીને બૌદ્ધમતના જીવોને જીવસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નથી. તથા મતાન્તર કહે છે—“અપરૈઃ તત્રાપિ કાલોપાધિવલાત્ અધિકાં અઘાદ્ મત્વા” (અપરંઃ) કોઈ મિથ્યા-દષ્ટિ એકાન્તવાદી એવા છે કે જેઓ જીવનું શુદ્ધપણું માનતા નથી, સર્વથા અશુદ્ધપણું માને છે. તેમને પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ નથી એમ કહે છે—(કાલોપાધિવલાત્) અનંત કાળથી જીવદ્રવ્ય કર્મો સાથે મળેલું જ ચાલ્યું આવ્યું છે, ભિન્ન તો થયું નથી—એમ માની (તત્ર અપિ) તે જીવમાં (અધિકાં અઘાદિ મત્વા) અધિક અશુદ્ધિ માને છે અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય અશુદ્ધ છે, શુદ્ધ છે જ નહિ—એવી પ્રતીતિ કરે છે જે જીવો, તેમને પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ નથી. મતાન્તર કહે છે—“અન્ધકૈઃ અતિવ્યાપ્તિં પ્રપચ્ચ” (અન્ધકૈઃ) એકાન્ત મિથ્યા-દષ્ટિ જીવ કોઈ એવા છે કે જેઓ (અતિવ્યાપ્તિં પ્રપચ્ચ) કર્મની ઉપાધિને માનતા નથી, “આત્માનં પરિશુદ્ધમ્ ર્દિષ્ટુમિઃ” જીવદ્રવ્યને સર્વ કાળ સર્વથા શુદ્ધ માને છે; તેમને પણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નથી. કેવા છે એકાન્તવાદી? “નિઃસૂત્રમુક્તે-ક્ષિપ્તિઃ” (નિઃસૂત્ર) સ્થાદ્વાદસૂત્ર વિના (મુક્તેક્ષિપ્તિઃ) સકળ કર્મના ક્ષયવશાત્ મોક્ષને ચાહે છે; તેમને પ્રાપ્તિ નથી. તેનું દષ્ટાન્ત—“દારશ્વ” હારની જેમ. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સૂત્ર (દોરા) વિના મોતી સંધાતા નથી—હાર થતો નથી, તેમ સ્થાદ્વાદસૂત્રના જ્ઞાન વિના એકાન્તવાદો દ્વારા આત્માનું સ્વરૂપ સંધાતું નથી—આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેથી જે કોઈ પોતાને સુખ ચાહે છે, તેઓ સ્થાદ્વાદસૂત્ર વડે જેવું આત્માનું સ્વરૂપ સાધવામાં આવ્યું છે તેવું માનજો. ૧૬-૨૦૮.

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ નિપુણૈઃ વસ્તુ એવ સન્નિવૃત્તતામ્ ”
 (નિપુણૈઃ) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવમાં પ્રવીણ છે એવા જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવે,
 તેમણે (વસ્તુ એવ) સમસ્ત વિકલ્પથી રહિત નિર્વિકલ્પ સત્તામાત્ર ચૈતન્ય-
 સ્વરૂપ (સન્નિવૃત્તતામ્) સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષપણે અનુભવ કરવાયોગ્ય છે. “ કર્તુઃ
 ચ વેદયિતુઃ યુક્તિવશતઃ ભેદઃ અસ્તુ અથવા અભેદઃ અસ્તુ ” (કર્તુઃ) કર્તામાં
 (ચ) અને (વેદયિતુઃ) ભોક્તામાં (યુક્તિવશતઃ) દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાથિક-
 નયનો ભેદ કરતાં—(ભેદઃ અસ્તુ) અન્ય પર્યાય કરે છે, અન્ય પર્યાય ભોગવે
 છે. પર્યાયાથિકનયથી એવો ભેદ છે તો હો,—એવું સાધતાં સાધ્યસિદ્ધિ તો
 કાંઈ નથી; (અથવા) દ્રવ્યાર્થિકનયથી (અભેદઃ) જે જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનાવરણાદિ
 કર્મને કરે છે તે જ જીવદ્રવ્ય ભોગવે છે એવું પણ છે (અસ્તુ) તો એવું પણ
 હો,—એમાં પણ સાધ્યસિદ્ધિ તો કાંઈ નથી. “ વા કર્તા ચ વેદયિતા વા મા ભવતુ ”
 (વા) કર્તૃત્વનયથી (કર્તા) જીવ પોતાના ભાવોનો કર્તા છે (ચ) તથા ભોક્તૃત્વ-
 નયથી (વેદયિતા) જે-રૂપે પરિણમે છે તે પરિણામનો ભોક્તા છે એવું છે તો
 એવું જ હો,—એવું વિચારતાં શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ તો નથી, કારણ કે આણું
 વિચારણું અશુદ્ધરૂપ વિકલ્પ છે; (વા) અથવા અકર્તૃત્વનયથી જીવ અકર્તા છે
 (ચ) તથા અભોક્તૃત્વનયથી જીવ (મા) ભોક્તા નથી, (ભવતુ) કર્તા-ભોક્તા
 નથી તો નહીં જ હો,—એવું વિચારતાં પણ શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ નથી,
 કારણ કે “ પ્રોતા ઇહ આત્મનિ કચિત્ ભર્તુ ન શક્યઃ ” (પ્રોતા) કોઈ નયવિકલ્પ,
 [તેનું વિવરણ—અન્ય કરે છે—અન્ય ભોગવે છે એવો વિકલ્પ, અથવા જીવ
 કર્તા છે—ભોક્તા છે એવો વિકલ્પ, અથવા જીવ કર્તા નથી—ભોક્તા નથી એવો
 વિકલ્પ, ઇત્યાદિ અનંત વિકલ્પો છે તોપણ તેમાંથી કોઈ વિકલ્પ,]
 (ઇહ આત્મનિ) શુદ્ધવસ્તુમાત્ર છે જીવદ્રવ્ય તેમાં (કચિત્) કોઈ પણ કાળે
 (ભર્તુ ન શક્યઃ) શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવરૂપ સ્થાપવાને સમર્થ નથી. ભાવાર્થ
 આમ છે કે—કોઈ અજ્ઞાની એમ જાણશે કે આ સ્થળે ગ્રંથકર્તા આચાર્ય
 કર્તાપાણું-અકર્તાપાણું, ભોક્તાપાણું-અભોક્તાપાણું ઘણા પ્રકારે કહ્યું છે
 તો એમાં શું અનુભવની પ્રાપ્તિ ઘણી છે? સમાધાન આમ છે કે સમસ્ત
 નયવિકલ્પોથી શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ સર્વથા નથી. તેને (સ્વરૂપને) માત્ર
 જાણવા માટે જ સાક્ષમાં બહુ નય-યુક્તિથી ગતાવ્યું છે. તે કારણે “ નઃ
 સ્વમ્ પક્ષા અપિ ચિન્તિતામણિમાલિકા અભિતઃ ચક્રાસ્તુ એવ ” (નઃ) અમને

(ઇયં) સ્વસ્ત્રવેદનપ્રત્યક્ષ, (एका अपि) સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત, (चित्त) શુદ્ધ ચેતનારૂપ (चिन्तामणि) અતંત શક્તિગર્ભિત (मालिका) ચેતનામાત્ર વસ્તુની (अमितः चकास्तु एव) સર્વથા પ્રકારે પ્રાપ્તિ હો. ભાવાર્થ આમ છે કે— નિવિકલ્પમાત્રનો અનુભવ ઉપાદેય છે, અન્ય વિકલ્પ સમસ્ત હેય છે. દષ્ટાન્ત આમ છે કે—“ સૂત્રે પ્રોતા इव ” જેમ કોઈ પુરુષ મોતીની માળા પરીણી જાણે છે, માળા ગૂંથતાં અનેક વિકલ્પો કરે છે, પરંતુ તે સમસ્ત વિકલ્પો જૂઠા છે, વિકલ્પોમાં શોભા કરવાની શક્તિ નથી, શોભા તો મોતીમાત્ર વસ્તુ છે તેમાં છે; તેથી પહેરનારો પુરુષ મોતીની માળા જાણીને પહેરે છે, ગૂંથવાના ઘણા વિકલ્પો જાણી પહેરતો નથી; જોનારો પણ મોતીની માળા જાણીને શોભા જુએ છે, ગૂંથવાના વિકલ્પોને જોતો નથી; તેમ શુદ્ધ ચેતનામાત્ર સત્તા અનુભવ કરવાયોગ્ય છે, તેમાં ઘટે છે જે અનેક વિકલ્પો તે બધાની સત્તા અનુભવ કરવાયોગ્ય નથી. ૧૭-૨૦૬.

(સ્થોક્તા)

व्यावहारिकदृष्टैव केवलं
कर्तृ कर्म च विभिन्नमिष्यते ।
निश्चयेन यदि वस्तु चिन्तयते
कर्तृ कर्म च सदैकमिष्यते ॥ १८-२१० ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—આહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જ્ઞાનાવસ્થાદિ કર્મરૂપ પુદ્ગલરૂપિંકનો કર્તા જીવ છે કે નથી? ઉત્તર આમ છે કે—કહેવા માટે તો છે, વસ્તુસ્વરૂપ વિચારતાં કર્તા નથી. તે કહે છે—“ व्यावहारिकदृष्ट्या एव केवलं ” જૂઠી વ્યવહારદૃષ્ટિથી જ “ कर्तृ ” કર્તા “ च ” તથા “ कर्म ” કર્મરૂપે કાર્ય “ विभिन्नम् इष्यते ” ભિન્ન ભિન્ન છે. જીવ જ્ઞાનાવસ્થાદિ સ્વસ્ત્રવેદન કર્તા—એવું કહેવા માટે સત્ય છે; કારણ કે હુકિત એમ છે કે સત્તાદિ જ્ઞાનશુદ્ધ પરિણામોને જીવ કરે છે, સત્તાદિ અશુદ્ધ પરિણામો મોતીનાં જ્ઞાનાવસ્થાદિરૂપે પુદ્ગલરૂપ પરિણમે છે. તેથી કહેવા માટે એમ છે કે જ્ઞાનાવસ્થાદિ કર્મ જીવે કયું. સ્વરૂપ વિચારતાં એવું કહેવું જૂઠું છે; કારણ કે “ यदि चिन्तयते ” (વદિ) જો (निश्चयेन) સાચી વ્યવહારદૃષ્ટિથી (विचये) વિચારતાં

આવે, શું જોવામાં આવે? “વસ્તુ” સ્વદ્રવ્યપરિણામ-પરદ્રવ્યપરિણામરૂપ વસ્તુનું સ્વરૂપ, તો “સદા એવ કર્તૃ કર્મ એકમ્ ઇષ્યતે” (સદા એવ) સર્વ કાળે (કર્તૃ) કર્તા અર્થાત્ પરિણામે છે જે દ્રવ્ય અને (કર્મ) કર્મ અર્થાત્ દ્રવ્યનો પરિણામ ‘એકમ્ ઇષ્યતે’ એક છે અર્થાત્ કોઈ જીવ અથવા પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાના પરિણામો સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ પરિણામે છે તેથી કર્તા છે; અને તે જ કર્મ છે, કેમ કે પરિણામ તે દ્રવ્ય સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ છે;—એમ (ઇષ્યતે) વિચારતાં ઘટે છે—અનુભવમાં આવે છે. અન્ય દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્ય કર્તા, અન્ય દ્રવ્યનો પરિણામ અન્ય દ્રવ્યનું કર્મ—એવું તો અનુભવમાં ઘટતું નથી; કારણ કે જે દ્રવ્યોને વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણું નથી. ૧૮-૨૧૦.

(નર્દક)

નનુ પરિણામ એવ કિલ કર્મ વિનિશ્ચયતઃ
સ ભવતિ નાપરસ્ય પરિણામિન એવ ભવેત્ ।
ન ભવતિ કર્તૃશૂન્યમિહ કર્મ ન ચૈકતયા
સ્થિતિરિહ વસ્તુનો ભવતુ કર્તૃ તદેવ તતઃ ॥ ૧૯-૨૧૧ ॥*

શ્લોકાર્થઃ—“નનુ કિલ” ખરેખર “પરિણામઃ એવ” પરિણામ છે તે જ “વિનિશ્ચયતઃ” નિશ્ચયથી “કર્મ” કર્મ છે, અને “સઃ પરિણામિનઃ એવ ભવેત્, અપરસ્ય ન ભવતિ” પરિણામ પોતાના આશ્રયભૂત પરિણામીનો જ હોય છે, અન્યનો નહિ (કારણ કે પરિણામો પોતપોતાના દ્રવ્યના આશ્રયે છે, અન્યના પરિણામનો અન્ય આશ્રય નથી હોતો); વળી “કર્મ કર્તૃશૂન્યં” ઇહ ન ભવતિ” કર્મ કર્તા વિના હોતું નથી, “ચ” તેમ જ “વસ્તુનઃ એકતયા સ્થિતિઃ” ઇહ ન” વસ્તુની એકરૂપે સ્થિતિ (અર્થાત્ ફેટસ્થ સ્થિતિ) હોતી નથી (કારણ કે વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ હોવાથી સર્વથા નિત્યપણું બાધાસહિત છે); “તતઃ” માટે “તન્ એવ કર્તૃ ભવતુ” વસ્તુ પોતે જ પોતાના પરિણામરૂપ કર્મની કર્તા છે (—એ નિશ્ચયસિદ્ધાંત છે.). ૧૮-૨૧૧.

* પંડિત શ્રી રાજમહાલક્ષ્મી ત્રીકામાં ‘આત્મખ્યાતિ’ના આ શ્લોકનો ‘ખંડાન્વય સહિત અર્થ’ નથી, તેથી હુમ્મલાની સમયસારના આધારે અર્થસહિત તે શ્લોક અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

(૫૫૧)

વહિર્લુઠતિ યદ્યપિ સ્ફુટદનન્તશક્તિઃ સ્વયં
તથાઽપ્યપરવસ્તુનો વિશતિ નાન્યવસ્ત્વન્તરમ્ ।
સ્વભાવનિયતં યતઃ સકલમેવ વસ્તિદ્રવ્યતં
સ્વભાવચલનાકુલઃ ક્ષિમિદ મોહિતઃ ક્ષિયતે ॥ ૨૦-૨૧૨ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—જીવનો સ્વભાવ એવો છે કે સકળ જ્ઞેયને જાણે છે. કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ એવું જાણશે કે જ્ઞેયવસ્તુને જાણતાં જીવને અશુદ્ધપાણું ઘટે છે. તેનું સમાધાન એમ છે કે અશુદ્ધપાણું ઘટતું નથી, જીવવસ્તુનો એવો જ સ્વભાવ છે કે સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને જાણે છે. અર્ધચી શરૂ કરીને એવો ભાવ કહે છે—“ ઇહ સ્વભાવચલનાકુલઃ મોહિતઃ કિં ક્ષિયતે ” (ઈહ) જીવ સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે એમ દેખીને (સ્વભાવ) જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપથી (ચલન) સંબંધિતપાણું જાણી (આકુલઃ) ખેદખિન્ન થતો મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (મોહિતઃ) મિથ્યાત્વરૂપ અજ્ઞાનપાણાને આધીન થઈ (કિં ક્ષિયતે) કેમ ખેદખિન્ન થાય છે ? “ યતઃ સ્વભાવનિયતં સકલમ્ એવ વસ્તુ દ્રવ્યતે ” (યતઃ) કારણ કે (સકલં એવ વસ્તુ) જે કોઈ જીવદ્રવ્ય અથવા પુદ્ગલદ્રવ્ય ઇત્યાદિ છે તે બધું (સ્વભાવનિયતં) નિયમથી પોતાના સ્વરૂપે છે એવું (દ્રવ્યતે) અનુભવગોચર થાય છે. આ જ અર્થ પ્રગટ કરીને કહે છે—“ યદ્યપિ સ્ફુટદનન્તશક્તિઃ સ્વયં વહિર્લુઠતિ ” (યદ્યપિ) જોકે પ્રત્યક્ષપણે એવું છે કે (સ્ફુટત્) સદાકાળ પ્રગટ છે (અનન્તશક્તિઃ) અચિન્ત્યર ચેતનાશક્તિ ટેની એવું જીવદ્રવ્ય (સ્વયં વહિઃ લુઠતિ) સ્વયં સમસ્ત જ્ઞેયને જાણીને જ્યાંકારરૂપ પરિણમે છે—એવો જીવનો સ્વભાવ છે. “ તથાપિ અન્યવસ્ત્વન્તરમ્ ” (તથાપિ) તોપણ (અન્યવસ્ત્વન્તરમ્) એક કોઈ જીવદ્રવ્ય અથવા પુદ્ગલદ્રવ્ય “ અન્યવસ્તુતઃ ન વિશતિ ” કોઈ અન્ય દ્રવ્યનાં પ્રવેશ કરતું નથી; વસ્તુસ્વભાવ એવો છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને જાણે છે એવો નો સ્વભાવ છે, પરંતુ જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપ થતું નથી, જોવ પણ જ્ઞાનદ્રવ્યરૂપ પરિણમતું નથી એવી વસ્તુની અર્થાદા છે. ૨૦-૨૧૨.

વસ્તુ વૈકર્ગિહ નાન્યવસ્તુનો
 યેન તેન લલુ વસ્તુ વસ્તુ તત્ ।
 નિશ્ચયોઽયમપરો પરસ્ય કઃ
 કિં કરોતિ હિ વહિર્લુઠન્નપિ ॥ ૨૧-૨૧૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—અર્થ કહ્યો હતો તેને ગાડો કરે છે—
 “યેન ઇહ એકમ્ વસ્તુ અન્યવસ્તુનઃ ન” (યેન) જે કારણથી (ઇહ) છ દ્રવ્યોમાં
 કોઈ (એકમ્ વસ્તુ) જીવદ્રવ્ય અથવા પુદ્ગલદ્રવ્ય સત્તારૂપ વિદ્યમાન છે તે
 (અન્યવસ્તુનઃ ન) અન્ય દ્રવ્ય સાથે સર્વાર્થા મળતું નથી એવી દ્રવ્યોના
 સ્વભાવની મર્યાદા છે, “તેન લલુ વસ્તુ તત્ વસ્તુ” (તેન) તે કારણથી (લલુ)
 નિશ્ચયથી (વસ્તુ) જે કોઈ દ્રવ્ય છે (તત્ વસ્તુ) તે પોતાના સ્વરૂપે છે—જેમ
 છે તેમ જ છે; “અયમ્ નિશ્ચયઃ” આવો તો નિશ્ચય છે, પરમેશ્વરે કહ્યો છે,
 અનુભવગોચર પણ થાય છે. “કઃ અપરઃ વહિઃ લુઠન્ અપિ અપરસ્ય કિં
 કરોતિ” (કઃ અપરઃ) એવું કયું દ્રવ્ય છે કે જે (વહિઃ લુઠન્ અપિ) યદ્યપિ
 રોચ્યવસ્તુને જાણે છે તોપણ (અપરસ્ય કિં કરોતિ) રોચ્યવસ્તુ સાથે સંબંધ કરી
 શકે? અર્થાત્ કોઈ દ્રવ્ય કરી શકે નહિ. ભાવાર્થ આમ છે કે—વસ્તુ-
 સ્વરૂપની મર્યાદા તો એવી છે કે કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્ય સાથે ઓકરૂપ થતું
 નથી. આ ઉપરાંત જીવનો સ્વભાવ છે કે રોચ્યવસ્તુને જાણે; એવો છે તો હો,
 તોપણ હાનિ તો કાંઈ નથી; જીવદ્રવ્ય રોચને જાણતું થકું પોતાના સ્વરૂપે
 છે. ૨૧-૨૧૩.

(રથોદ્ધતા)

યતુ વસ્તુ કુરુતેઽન્યવસ્તુનઃ
 કિન્નનાપિ પરિણામિનઃ સ્વયમ્ ।
 વ્યાવહારિકદૃશૈવ તન્મતં
 નાન્યદસ્તિ કિમપીહ નિશ્ચયાત્ ॥ ૨૨-૨૧૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—કોઈ આશંકા કરે છે કે જેનસિદ્ધાન્તમાં પણ એમ કહ્યું છે કે જીવ જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મને કરે છે, ભોગવે છે. તેનું સમાધાન આમ છે કે—જૂઠા વ્યવહારથી કહેવા માટે છે, દ્રવ્યનું સ્વરૂપ વિચારતાં પરદ્રવ્યનો કર્તા જીવ નથી. “તુ યત્ વસ્તુ ત્વયમ્ પરિણામિનઃ અન્ય-વસ્તુનઃ કિંચન અપિ કુરુતે” (તુ) એવી પણ કહેણી છે કે (યત્ વસ્તુ) જે કોઈ ચેતનાલક્ષણુ જીવદ્રવ્ય, (ત્વયમ્ પરિણામિનઃ અન્યવસ્તુનઃ) પોતાની પરિણામ-શક્તિથી જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ પરિણમે છે એવા પુદ્ગલદ્રવ્યનું (કિંચન અપિ કુરુતે) કાંઈ કરે છે એમ કહેવું, “તત્ વ્યાવહારિકદૃશા” (તત્) જે કાંઈ એવો અભિપ્રાય છે તે બધો (વ્યાવહારિકદૃશા) જૂઠી વ્યવહારદૃષ્ટિથી છે. “નિશ્ચયાન્ કિમ્ અપિ નાસ્તિ રૂઢ મતં” (નિશ્ચયાન્) વસ્તુનું સ્વરૂપ વિચારતાં (કિમ્ અપિ નાસ્તિ) એવો વિચાર—એવો અભિપ્રાય કાંઈ નથી;—ભાવાર્થ આમ છે કે કાંઈ જ યાત્ર નથી, મૂળથી જૂઠું છે;—(રૂઢ મતં) એવો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો. ૨૨-૨૧૪.

(શાદ્ધર્મવિદ્ધીરિત)

શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાર્પિતમતેસ્તત્ત્વં સમુત્પસ્યતો
 નૈકદ્રવ્યગતં ચક્રાસ્તિ કિમપિ દ્રવ્યાન્તરં જાતુર્નિત ।
 જ્ઞાનં જ્ઞેયમવૈતિ યત્તુ તદયં શુદ્ધસ્વભાવોદયઃ
 કિંદ્રવ્યાન્તરચુમ્બનાકુલપિયસ્તસ્વાખ્યવન્તે જનાઃ ॥ ૨૩-૨૧૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“જનાઃ તત્ત્વાન્ કિં ચખન્તે” (જનાઃ) જનો અર્થાત્ સમસ્ત સંસારી જીવો (તત્ત્વાન્) ‘જીવવસ્તુ સર્વ કોણ શુદ્ધસ્વરૂપ છે, સમસ્ત જ્ઞેયને બાણ છે’ એવા આતુલ્યથી (કિં ચખન્તે) કેમ ખટકેલા છે? ભાવાર્થ આમ છે કે—વસ્તુનું સ્વરૂપ તો પ્રગટ છે. ખસ કેમ કરે છે? કેવા છે જનો? “દ્રવ્યાન્તરચુમ્બનાકુલપિયઃ” (દ્રવ્યાન્તર) ‘સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને બાણ છે જીવ તેથી (ચુમ્બન) આશુદ્ધ ધણું છે જીવદ્રવ્ય’ એવું બાણીને (જાતુર્નિત) ‘જ્ઞેયવસ્તુનું બાણપણું કઈ રીતે છૂટે કે જોતા છૂટવાથી જીવદ્રવ્ય શુદ્ધ થાય’ એવી ઘટ્ટ છે ભુદિ જેતની, એવા છે. “તુ” તેનું સમાધાન આમ છે કે—“યત્ જ્ઞાનં જ્ઞેયમ્ વૈતિ” (યત્) જ્યારે જ્ઞાન શુદ્ધસ્વભાવોદય (જ્ઞેયમ્) જે જ્ઞેય છે કે (જાનં જ્ઞેયમ્ વૈતિ) ‘જ્ઞાન જ્ઞેયને બાણું છે’ એવું બાણ છે ત્યારબાદ, જે જ્ઞાન

(શુદ્ધસ્વભાવોદયઃ) શુદ્ધ જીવવસ્તુનું સ્વરૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ અગ્નિનો દાહકસ્વભાવ છે, સમસ્ત દાહ્યવસ્તુને બાળે છે, બાળતો થકો અગ્નિ પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપે છે—અગ્નિનો એવો જ સ્વભાવ છે; તેમ જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, સમસ્ત જ્ઞેયને બાળે છે, બાળતો થકો પોતાના સ્વરૂપે છે—એવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. જ્ઞેયના બાળપણાથી જીવને અશુદ્ધપણું માને છે તે ન માને, જીવ શુદ્ધ છે; [વિશેષ સમાધાન કરે છે—] કારણ કે “કિમ્ અપિ દ્રવ્યાન્તરં એકદ્રવ્યગતં ન ચકાસ્તિ” (કિમ્ અપિ દ્રવ્યાન્તરં) કોઈ જ્ઞેયરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્ય અથવા ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળદ્રવ્ય (એકદ્રવ્ય) શુદ્ધ જીવવસ્તુમાં (ગતં) એક-દ્રવ્યરૂપે પરિણમે છે એમ (ન ચકાસ્તિ) શોભતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવ સમસ્ત જ્ઞેયને બાળે છે, જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ છે, જ્ઞેયવસ્તુ જ્ઞેયરૂપ છે; કોઈ દ્રવ્ય પોતાનું દ્રવ્યત્વ છોડીને અન્ય દ્રવ્યરૂપ તો નથી થયું. એવો અનુભવ કોને છે તે કહે છે—“શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાર્પિતમતેઃ” (શુદ્ધદ્રવ્ય) સમસ્ત વિકલ્પથી રહિત શુદ્ધ ચેતનામાત્ર જીવવસ્તુના (નિરૂપણ) પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં (અર્પિતમતેઃ) સ્થાપ્યું છે બુદ્ધિનું સર્વસ્વ જેણે એવા જીવને. વળી કેવા જીવને? “તત્ત્વં સમુત્પદ્યતઃ” સત્તામાત્ર શુદ્ધ જીવવસ્તુને પ્રત્યક્ષ આસ્વાદે છે એવા જીવને. ભાવાર્થ આમ છે—‘જીવ સમસ્ત જ્ઞેયને બાળે છે, સમસ્ત જ્ઞેયથી ભિન્ન છે,’ એવો સ્વભાવ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ બાળે છે. ૨૩-૨૧૫.

(મંદાકંતા)

શુદ્ધદ્રવ્યસ્વરસમભવનાર્તિક સ્વભાવસ્ય શેષ-
મન્યદ્રવ્યં ભવતિ યદિ વા તસ્ય કિં સ્યાત્સ્વભાવઃ ।

જ્યોત્સ્નારૂપં સ્નપયતિ ભુવં નૈવ તસ્યાસ્તિ ભૂમિ-
જ્ઞાનં જ્ઞેયં કલયતિ સદા જ્ઞેયમસ્યાસ્તિ નૈવ ॥ ૨૪-૨૧૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“સદા જ્ઞાનં જ્ઞેયં કલયતિ અસ્ય જ્ઞેયં ન અસ્તિ એવ” (તવા) સર્વ કાળ (જ્ઞાન) જ્ઞાન અર્થાત્ અર્થગ્રહણશક્તિ (જ્ઞેય) સ્વપરસંબંધી સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને (કલયતિ) એક સમયમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયભેદ સહિત જોવી છે તેવી બાળે છે. એક વિશેષ—(અસ્ય) જ્ઞાનના સંબંધથી (જ્ઞેય ન અસ્તિ) જ્ઞેયવસ્તુ જ્ઞાન સાથે સંબંધરૂપ નથી, (એવ)

નિશ્ચયથી એમ જ છે. દયાંત કહે છે—“જ્યોત્સ્નારૂપં ભુવં સ્તંભયતિ તસ્ય ભૂમિઃ
 ન અસ્તિ ઇવ” (જ્યોત્સ્નારૂપં) ચાંદનીનો પ્રસાર (ભુવં સ્તંભયતિ) ભૂમિને શ્વેત
 કરે છે. એક વિશેષ—(તસ્ય) ચાંદનીના પ્રસારના સંબંધથી (ભૂમિઃ ન અસ્તિ)
 ભૂમિ ચાંદનીરૂપ થતી નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ ચાંદની પ્રસારે છે,
 સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત થાય છે, તોપણ ચાંદનીનો અને ભૂમિનો સંબંધ નથી;
 તેમ જ્ઞાન સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે તોપણ જ્ઞાનનો અને જ્ઞેયનો સંબંધ નથી;
 એવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. આવું કોઈ ન માને તેના પ્રતિ યુક્તિ દ્વારા ઘટાવે
 છે—“શુદ્ધદ્રવ્યસ્વરસમવનાત્” શુદ્ધ દ્રવ્ય પોતપોતાના સ્વભાવમાં રહે છે તો
 “સ્વભાવસ્ય જ્ઞેયં કિં” (સ્વભાવસ્ય) સત્તામાત્ર વસ્તુનું (જ્ઞેયં કિં) શું બન્યું?
 ભાવાર્થ આમ છે કે સત્તામાત્ર વસ્તુ નિર્વિભાગ એકરૂપ છે, જેના બે ભાગ
 થતા નથી. “યદિ વા” જે કદી “અન્યદ્રવ્યં મવતિ” અનાદિનિધન સત્તારૂપ
 વસ્તુ અન્ય સત્તારૂપ થાય તો “તસ્ય સ્વભાવઃ કિં સ્યાત્” (તસ્ય) પહેલાં
 સાધેલી સત્તારૂપ વસ્તુનો (સ્વભાવઃ કિં સ્યાત્) સ્વભાવ શું રહ્યો. આર્થાત્ જે
 પહેલાંનું સત્ત્વ અન્ય સત્ત્વરૂપ થાય તો પહેલાંની સત્તામાંનું શું બન્યું? આર્થાત્
 પહેલાંની સત્તાનો વિનાશ સિદ્ધ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેમ જીવદ્રવ્ય
 ચેતનાસત્તારૂપ છે, નિર્વિભાગ છે, તે ચેતનાસત્તા જે કદી પુદ્ગલદ્રવ્ય-
 અચેતનારૂપ થઈ જાય તો ચેતનાસત્તાનો વિનાશ થતો કોણ નકારી માંડે?
 પરંતુ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું તો નથી, તેથી જે દ્રવ્ય જેવું છે, જે દીપ્તિ છે,
 તે તેવું જ છે, અન્યથા થતું નથી. માટે જીવનું જ્ઞાન સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે
 તો જાણે, તથાપિ જીવ પોતાના સ્વરૂપે છે. ૨૪-૨૧૬.

(મંદાકિન્તા)

(દ્વયમ્) બે જાતિના અશુદ્ધ પરિણામ (તાવત્ જવયતે) ત્યાં મુધી થાય છે “યાવત્ જ્ઞાનં જ્ઞાનં ન ભવતિ” (યાવત્) જ્યાં મુધી (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ જીવ-દ્રવ્ય (જ્ઞાનં ન ભવતિ) પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવરૂપ પરિણમતું નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે જેટલા કાળ મુધી જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તેટલા કાળ મુધી રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણમન મટતું નથી.] “પુનઃ વોધ્યં વોધ્યતાં યાવત્ ન યાતિ” (પુનઃ) તથા (વોધ્યં) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અથવા રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામ (વોધ્યતાં યાવત્ ન યાતિ) રોચમાત્ર બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જાણવા માટે છે, કોઈ પોતાના કર્મનો ઉદય કાર્ય જે તે પ્રકારે કરવાને સમર્થ નથી. “તત્ જ્ઞાનં જ્ઞાનં ભવતુ” (તત્) તે કારણથી (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ જીવવસ્તુ (જ્ઞાનં ભવતુ) શુદ્ધ પરિણતિ-રૂપ થઈને શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવસમર્થ હો. કેવું છે શુદ્ધ જ્ઞાન? “ન્યક્તૃતા-જ્ઞાનભાવં” (ન્યક્તૃત) દૂર કરી છે (અજ્ઞાનભાવં) મિથ્યાત્વભાવરૂપ પરિણતિ જેણે એવું છે. આણું થતાં કાર્યની પ્રાપ્તિ કહે છે—“યેન પૂર્ણસ્વભાવઃ ભવતિ” (યેન) જે શુદ્ધ જ્ઞાન વડે (પૂર્ણસ્વભાવઃ ભવતિ) પૂર્ણ સ્વભાવ અર્થાત્ જેવું દ્રવ્યનું અનંતચતુષ્ટયસ્વરૂપ છે તેવું પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે સુક્ષ્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવો છે પૂર્ણ સ્વભાવ અર્થાત્ સ્વરૂપ? “માવામાવૌ તિરયન્” ચતુર્ગતિસંબંધી ઉત્પાદ-વ્યયને સર્વથા દૂર કરતું થકું જીવનું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. ૨૫-૨૧૭.

(મંદાક્રાંતા)

રાગદ્વેષાવિહ હિ ભવતિ જ્ઞાનમજ્ઞાનભાવાત્
તૌ વસ્તુત્વપ્રણિહિતદશા દશ્યમાનો ન કિંચિત્ ।
સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ ક્ષપયતુ તતસ્તત્ત્વદૃષ્ટ્યા સ્ફુટન્તૌ
જ્ઞાનજ્યોતિર્જ્વલતિ સહજં યેન પૂર્ણાંચલાર્ચિઃ ॥ ૨૬-૨૧૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તતઃ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ સ્ફુટં તત્ત્વદૃષ્ટ્યા તૌ ક્ષપયતુ” (તતઃ) તે કારણથી (સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ) શુદ્ધચૈતન્ય-અનુભવશીલ જીવ, (સ્ફુટં તત્ત્વદૃષ્ટ્યા) પ્રત્યક્ષરૂપ છે જે શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ તેના વડે (તૌ)

રાગ-દ્વેષ બંનેને (ક્ષયવતુ) મૂળથી મટાડીને દૂર કરો. “યેન જ્ઞાનજ્યોતિઃ સદૃશં
જ્વલતિ” (યેન) જે રાગ-દ્વેષને મટાડવાથી (જ્ઞાનજ્યોતિઃ સદૃશં જ્વલતિ) જ્ઞાન-
જ્યોતિ અર્થાત્ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું સદૃશ પ્રગટ થાય છે. કેવી
છે જ્ઞાનજ્યોતિ? “પૂર્ણાંચલાર્ચિઃ” (પૂર્ણ) જેવો સ્વભાવ છે એવો અને
(અચલ) સર્વ કાળ પોતાના સ્વરૂપે છે એવો (અર્ચિ.) પ્રકાશ છે જેનો, એવી
છે. રાગ-દ્વેષનું સ્વરૂપ કહે છે—“હિ જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમાવાત્ દ્વિ રાગદ્વેષો ભવતિ”
(હિ) જે કારણથી (જ્ઞાનમ્) જીવદ્રવ્ય (અજ્ઞાનમાવાત્) અનાદિ કર્મસંયોગથી
પરિણમ્યું છે વિભાવપરિણતિ-મિથ્યાત્વરૂપ, તેને કીધે (દ્વિ) વર્તમાન
સંસાર-આવસ્થામાં (રાગદ્વેષો ભવતિ) રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિએ વ્યાપ્ય-
વ્યાપકરૂપ પોતે પરિણમે છે. તેથી “તૌ વસ્તુત્વપ્રણિહિતદ્વિ દૃશ્યમાનો ન
કિંચિન્” (તૌ) રાગ-દ્વેષ બંને જાતના અશુદ્ધ પરિણામ (વસ્તુત્વપ્રણિહિતદ્વિ
દૃશ્યમાનો) સત્તાસ્વરૂપ દૃષ્ટિથી વિચારતાં (ન કિંચિન્) કંઈ વસ્તુ નથી. બાકામાં
આમ છે કે જેમ સત્તાસ્વરૂપ એક જીવદ્રવ્ય વિદ્યમાન છે તેમ રાગ-દ્વેષ કંઈ
દ્રવ્ય નથી, જીવની વિભાવપરિણતિ છે. તે જ જીવ જે પોતાના સ્વભાવરૂપે
પરિણમે તો રાગ-દ્વેષ સર્વથા મટે. આમ થવું મુશ્કેલ છે, કંઈ મુશ્કેલ નથી;
અશુદ્ધ પરિણતિ મટે છે, શુદ્ધ પરિણતિ થાય છે. ૨૬-૨૧૮.

(સાક્ષી)

“ કિઞ્ચન અપિ અન્યદ્વ્યં તત્ત્વદૃષ્ટ્યા રાગદ્વેષોત્પાદકં ન વીક્ષયતે ” (કિઞ્ચન અપિ અન્યદ્વ્યં) આઠ કર્મરૂપ અથવા શરીર, મન, વચન-નો કર્મરૂપ અથવા બાહ્ય ભોગસામગ્રી ઇત્યાદિરૂપ છે જેટલું પરદ્રવ્ય તે, (તત્ત્વદૃષ્ટ્યા) દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જોતાં સાચી દૃષ્ટિથી (રાગદ્વેષોત્પાદકં) અશુદ્ધ ચેતનારૂપ છે જે રાગ-દ્વેષ-પરિણામ તેમને ઉપભવવા સમર્થ (ન વીક્ષયતે) જોવામાં આવતું નથી; [કહેલો અર્થ ગાઢો-દઢ કરે છે—] “ યસ્માત્ સર્વદ્રવ્યોત્પત્તિઃ સ્વસ્વભાવેન અન્તઃકાસ્તિ ” (યસ્માત્) કારણ કે (સર્વદ્રવ્ય) જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અને આકાશના (ઉત્પત્તિઃ) અખંડ ધારારૂપ પરિણામ (સ્વસ્વભાવેન) પોતપોતાના સ્વરૂપે છે, (અન્તઃ કાસ્તિ) એવું જ અનુભવમાં નિશ્ચિત થાય છે અને એમ જ વસ્તુ સધાય છે, અન્યથા વિપરીત છે. કેવી છે પરિણતિ ? “ અત્યન્તં વ્યક્તા ” આતિશય પ્રગટ છે. ૨૭-૨૧૬.

(માલિની)

યદિહ ભવતિ રાગદ્વેષદોષપ્રસૂતિઃ
ક્તરદપિ પરેષાં દૂષણં નાસ્તિ તત્ર ।

સ્વયમયમપરાધી તત્ર સર્પત્યવોધો

ભવતુ વિદિતમસ્તં યાત્વવોધોઽસ્મિ વોધઃ ॥ ૨૮-૨૨૦ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય સંસાર-અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ-મોહ—અશુદ્ધ ચેતનારૂપ પરિણામે છે તે, વસ્તુનું સ્વરૂપ વિચારતાં, જીવનો દોષ છે, પુદ્ગલદ્રવ્યનો દોષ કાંઈ નથી; કારણ કે જીવદ્રવ્ય પોતાના વિભાવ-મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામનું થકું પોતાના અજ્ઞાનપણાને લીધે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ પોતે પરિણામે છે. જે કદી શુદ્ધ પરિણતિરૂપ થઈને શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવરૂપ પરિણામે, રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ ન પરિણામે, તે પુદ્ગલદ્રવ્યનો શો ઇલાજ ચાલે ? તે જ કહે છે— “ ઇહ યત્ રાગદ્વેષ-દોષપ્રસૂતિઃ ભવતિ તત્ર કતરત્ અપિ પરેષાં દૂષણં નાસ્તિ ” (ઇહ) અશુદ્ધ અવસ્થામાં (યત્) જે કાંઈ (રાગદ્વેષવોષપ્રસૂતિઃ ભવતિ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિ ધાય છે (તત્ર) તે અશુદ્ધ પરિણતિ થવામાં (કતરત્ અપિ) અત્યંત થોડું પણ, (પરેષાં દૂષણં નાસ્તિ) જેટલી સામગ્રી છે—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ઉદય અથવા શરીર-મન-વચન અથવા પંચેન્દ્રિય ભોગસામગ્રી

ક્યાંદિ ઘણી સામગ્રી છે—તેમાં કોઈનું દૂષણ તો નથી. તો શું છે? “અયમ્ સ્વયમ્ અપરાધી તત્ર અવાધઃ સર્પતિ” (અયમ્) સંસારી જીવ (સ્વયમ્ અપરાધી) પોતે મિથ્યાત્વરૂપે પરિણમતો થકો શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવથી ખરે છે; કર્મના ઉદયથી થયો છે અશુદ્ધ ભાવ, તેને પોતારૂપ બાણે છે; (તત્ર) એ રીતે અજ્ઞાનનો અધિકાર હોતાં (અવોધઃ સર્પતિ) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવ પોતે મિથ્યાદષ્ટિ થતો થકો પરદ્રવ્યને પોતારૂપ બાણીને અનુભવે ત્યાં રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિનું ધવું કોણ રોકે? તેથી પુદ્ગલકર્મનો શો દોષ? “વિદિતં મત્તુ” એમ જ વિદિત હો કે રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિરૂપે જીવ પરિણમે છે તે જીવનો દોષ છે, પુદ્ગલદ્રવ્યનો દોષ નથી. હવે આગળનો વિચાર કંઈ છે કે નથી? ઉત્તર આમ છે—આગળનો આ વિચાર છે કે “અવોધઃ અસ્તં યાતુ” (અવોધઃ) મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ છે જે અશુદ્ધ પરિણતિ તેનો (અસ્તં યાતુ) વિનાશ દે. તેનો વિનાશ થવાથી “વોધઃ અસ્મિ” હું શુદ્ધ, ચિદ્રૂપ, આવીનશ્વર, અનાદિનિર્દય, જેવો છું તેવો વિદ્યમાન જ છું. ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય મુદરરૂપ છે; તેમાં મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ થાય છે; તે અશુદ્ધ પરિણતિનું મટાડવાનો ઉપાય આ છે કે સહજ જ દ્રવ્ય શુદ્ધત્વરૂપ પરિણમે તો અશુદ્ધ પરિણતિ મટે; બીજું તો કોઈ કરતૂત-ઉપાય નથી. તે અશુદ્ધ પરિણતિ મટતાં જીવદ્રવ્ય જેવું છે તેવું છે, કંઈ વટવધ તો નથી. ૨૮-૨૨૦.

(સ્યોદતા)

(શુદ્ધ) સકળ ઉપાધિથી રહિત જીવવસ્તુના (વોષ) પ્રત્યક્ષ અનુભવથી (વિધુર) રહિત હોવાથી (અન્વ) સમ્યક્ત્વથી શૂન્ય છે (બુદ્ધયઃ) જ્ઞાનસર્વસ્વ જેમનું, એવા છે. તેમનો અપરાધ શો ? ઉત્તર—અપરાધ આવો છે; તે જ કહે છે : “યે રાગજન્મનિ પરદ્રવ્યં નિમિત્તતાં એવ કલયન્તિ ” (યે) જે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ એવા છે—‘ (રાગજન્મનિ) રાગ-દ્વેષ-મોહ અશુદ્ધ પરિણુતિરૂપ પરિણુમતા જીવદ્રવ્યના વિષયમાં (પરદ્રવ્યં) આઠ કર્મ, શરીર આદિ નોકર્મ તથા બાહ્ય ભોગસામગ્રી-રૂપ (નિમિત્તતાં કલયન્તિ) પુદ્ગલદ્રવ્યનું નિમિત્ત પામીને જીવ રાગાદિ અશુદ્ધરૂપ પરિણુમે છે ’ એવી શ્રદ્ધા કરે છે જે કોઈ જીવરાશિ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, અનંત સંસારી છે, જેથી એવો વિચાર છે કે સંસારી જીવને રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણુમનશક્તિ નથી, પુદ્ગલકર્મ બલાત્કારે જ પરિણુમાવે છે. જો એમ છે તો પુદ્ગલકર્મ તો સર્વ કાળ વિદ્યમાન જ છે, જીવને શુદ્ધ પરિણુમનો અવસર કયો ? અર્થાત્ કોઈ અવસર નહિ. ૨૯-૨૨૧.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

पूर्णकाच्युतशुद्धबोधमहिमा बोधा न बोध्यादयं
यायात्कामपि विक्रियां तत इतो दीपः प्रकाश्यादिव ।
तदस्तुस्थितिवोधवन्ध्यधिषणा एते किमज्ञानिनो
रागद्वेषमयीभवन्ति सहजां मुञ्चन्त्युदासीनताम् ॥ ૩૦-૨૨૨॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—ભાવાર્થ આમ છે કે, કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ એવી આરાંકા કરશે કે જીવદ્રવ્ય જાયક છે, સમસ્ત જ્ઞેયને બાણે છે, તેથી પરદ્રવ્યને બાણતાં કાંઈકે થોડો ઘણો રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણુતિનો વિકાર થતો હશે ? ઉત્તર આમ છે કે પરદ્રવ્યને બાણતાં તો એક નિરંશ-માત્ર પણ નથી, પોતાની વિભાવપરિણુતિ કરતાં વિકાર છે, પોતાની શુદ્ધ પરિણુતિ હોતાં નિવિકાર છે. એમ કહે છે—“એતે અજ્ઞાનિનઃ કિં રાગદ્વેષમયીભવન્તિ, સહજાં ઉદાસીનતાં કિં મુચ્ચંતિ ” (એતે અજ્ઞાનિનઃ) વિદ્યમાન છે જે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો તે (કિં રાગદ્વેષમયીભવન્તિ) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણુતિનાં મગ્ન કેમ થાય છે ? તથા (સહજાં ઉદાસીનતાં કિં મુચ્ચંતિ) સહજ જ છે સકળ પરદ્રવ્યથી ભિન્નપણું—એવી પ્રતીતિને કેમ છોડે છે ?

ભાવાર્થ આમ છે કે—વસ્તુનું સ્વરૂપ તો પ્રગટ છે, તેઓ વિચક્ષિતનુયાય છે તે પૂરે અચંબો છે. કેવા છે અજ્ઞાની જીવો? “તદ્વસ્તુસ્થિતિવોધવન્ધ્યધિવળાઃ” (તદ્વસ્તુ) શુદ્ધ જીવદ્રવ્યની (સ્થિતિ) સ્થિતિ અર્થાત્ સ્વભાવની મર્યાદા, તેના (બોધ) અનુભવથી (વન્ધ્ય) શૂન્ય છે (ધિવળાઃ) ભુદ્ધિ જેમની, એવા છે. “અયં વોધા” વિદ્યમાન છે જે “કામપિ વિક્રિયાં ચેતનાભાવ જીવદ્રવ્ય તે “વોધ્યાત્” સમસ્ત જ્ઞેયને બાણે છે તેના દ્વારા “ન યાયાત્” રાગ-દેવ-મોહ-રૂપે કોઈ પણ વિક્રિયારૂપે પરિણમતું નથી. કેવું છે જીવદ્રવ્ય? “પૂર્ણકાચ્યુત્તરુદ્ધવોધ-મહિમા” (પૂર્ણ) જેનો અંત નથી એવો, (અચ્યુત) અનંત કાળ પર્યન્ત સ્વરૂપથી ચળતો નથી એવો, (મહિમા) ભાવકર્મ-નોકર્મથી રહિત એવો જે (વોધ) જ્ઞાનશુભ્રા તે જ છે (મહિમા) સર્વસ્વ જેવું, એવું છે. દૃષ્ટાન્ત કહે છે—“તતઃ જ્ઞાતઃ પ્રકાશ્યાન્ દોરઃ જ્ઞા” (તતઃ જ્ઞાતઃ) ડાબે-જમણે, ઉપર-નીચે, આગળ-પાછળ (પ્રકાશ્યાન્) દીવાના પ્રકાશથી જેવામાં આવે છે ઘરો, કપડું છત્યાદિ, તેના દ્વારા (જ્ઞાતઃ જ્ઞા) જેના દીવામાં કોઈ વિકાર ઊપજતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેવી રીતે દીવે દીવે પ્રકાશસ્વરૂપ છે, ઘટ-પટ્ટાદિ અનેક વસ્તુઓને પ્રકાશે છે, પ્રકાશના ધર્મે જે પોતાનું પ્રકાશમાત્ર સ્વરૂપ હતું તેવું જ છે, વિકાર તે કોઈ જોવામાં આવતો નથી; તેવી જ રીતે જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, સમસ્ત જ્ઞેયને પ્રકાશે છે. બાણનું થકું જે પોતાનું જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપ હતું તેવું જ છે, તેને કોઈ વિકાર કાંઈ નથી. આવું વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમને બાણનું નથી તેમજ નિશ્યાદિ છે. ૩૦-૨૨૨.

(સાર્દધનિર્મીરિત)

એવા છે જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો તે (જ્ઞાનસ્ય સજ્જેતનાં) જ્ઞાનચેતનાને અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહથી રહિત શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુને (ચિન્દન્તિ) પામે છે-આસ્વાદે છે. કેવી છે જ્ઞાનચેતના? “સ્વરસામિષિક્તમુવનાં” પોતાના આત્મિક રસથી જગતને જાણે કે સિંચન કરે છે. વળી કેવી છે? “ચન્નચ્ચિદર્ચિર્મયી” (ચન્નત) સકળ જ્ઞેયને જાણવામાં સમર્થ એવો જે (ચિદર્ચિઃ) ચૈતન્યપ્રકાશ, તે છે (મયી) સર્વસ્વ જેનું, એવી છે. આવી ચેતના કયા કારણથી છે તે કહે છે— “દૂરાસ્થચરિત્રવૈભવવલાત્” (દૂર) અતિ ગાઢ-દઢ (આસ્થ) પ્રગટ થયેલો, (ચરિત્ર) રાગદ્વેષ અશુદ્ધ પરિણતિથી રહિત જીવનો જે ચારિત્રગુણ, તેના (વૈભવ) પ્રતાપના (વલાત્) સામર્થ્યથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધ ચારિત્ર તથા શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનાને એકવસ્તુપાણું છે. કેવા છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ? “રાગદ્વેષ-વિભાવમુક્તમહસઃ” (રાગદ્વેષ) જેટલી અશુદ્ધ પરિણતિ છે તે-રૂપ જે (વિભાવ) જીવનો વિકારભાવ, તેનાથી (મુક્ત) રહિત થયું છે (મહસઃ) શુદ્ધ જ્ઞાન જેમનું, એવા છે. વળી કેવા છે? “પૂર્વાગામિસમસ્તકર્મવિકલાઃ” (પૂર્વ) જેટલો અતીત કાળ, (આગામિ) જેટલો અનાગત કાળ, તે-સંબંધી (સમસ્ત) નાના પ્રકારના અસંખ્યાત લોકમાત્ર (કર્મ) રાગાદિરૂપ અથવા સુખ-દુઃખરૂપ અશુદ્ધચેતના-વિકલપ, તેનાથી (વિકલાઃ) સર્વથા રહિત છે. વળી કેવા છે? “તદાત્વોદયાત્ મિન્નાઃ” (તદાત્વોદયાત્) વર્તમાન કાળમાં આવેલા ઉદયથી થયેલ છે જે શરીર, સુખ-દુઃખ, વિષયલોગસામગ્રી ઇત્યાદિ, તેનાથી (મિન્નાઃ) પરમ ઉદાસીન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો ત્રિકાળસંબંધી કર્મની ઉદયસામગ્રીથી વિરક્ત થઈને શુદ્ધ ચેતનાને પામે છે-આસ્વાદે છે. ૩૧-૨૨૩.

(ઉપજાતિ)

જ્ઞાનસ્ય સજ્જેતનયૈવ નિત્યં
પ્રકાશતે જ્ઞાનમતીવ શુદ્ધમ્ ।
અજ્ઞાનસજ્જેતનયા તુ ધાવન્
બોધસ્ય શુદ્ધિં નિરુણદ્ધિ વન્ધઃ ॥ ૩૨-૨૨૪ ॥

ખંડાન્વય રહિત અર્થઃ—જ્ઞાનચેતનાનું રૂપ તથા અજ્ઞાનચેતનાનું રૂપ કહે છે: “નિત્યં” નિરંતર “જ્ઞાનસ્ય સજ્જેતનયા” રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ

અશુદ્ધ પરિણુતિ વિના શુદ્ધ જીવસ્વરૂપના અનુભવરૂપ જે જ્ઞાનપરિણુતિ, તેના વડે “અતીવ શુદ્ધમ્ જ્ઞાનમ્ પ્રકાશતે એવ” (અતીવ વૃદ્ધમ્ જ્ઞાનમ્) સર્વથા નિરાવરણ કેવળજ્ઞાન (પ્રકાશતે) પ્રગટ થાય છે; [ભાવાર્થ આમ છે કે—કારણ સદૃશ કાર્ય થાય છે, તેથી શુદ્ધ જ્ઞાનને અનુભવતાં શુદ્ધ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે—એમ ઘટે છે.] (એવ) એમ જ છે નિશ્ચયથી. “તુ” તથા “અજ્ઞાનસચ્ચેતનયા વન્ધઃ ધાવન્ વોધસ્ય શુદ્ધિ નિરુણદ્ધિ” (અજ્ઞાનસચ્ચેતનયા) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ તથા મુખ-દુઃખાદિરૂપ જીવની અશુદ્ધ પરિણુતિ વડે (વન્ધઃ ધાવન્) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધ આવશ્ય થતો થકો (વાધસ્ય શુદ્ધિ નિરુણદ્ધિ) કેવળજ્ઞાનની શુદ્ધતાને રોકે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનચેતના મોહનો માર્ગ, અજ્ઞાનચેતના મંસારનો માર્ગ. ૩૨-૨૨૪.

(આર્થ)

કૃતકામિતાનુમનનૈન્નિજાવધિર્મ મનોરથમર્થકમ્ ।

પરિહૃત્ય કર્મ સર્વં પશ્યન્ નિમગ્નકર્મણ્યર્થકમ્ ॥ ૨૨-૨૨૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—કર્મચેતનારૂપ તથા કર્મરૂપચેતનારૂપ જે જે અશુદ્ધ પરિણુતિ તેને મટાડવાનો અભ્યાસ કરે છે : “પશ્યન્ નિમગ્નકર્મણ્યર્થકમ્” હું શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવ છું, સકળ કર્મની કેપાલીતરી રાજત મેલું મારું સ્વરૂપ મને સ્વાનુભવ-પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદનાં આપે છે. મું નિમગ્નકર્મણ્યર્થકમ્ “સર્વં કર્મ પરિહૃત્ય” જેટલું દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, માકર્મ છે તે મનસ્વરૂપ સ્વામિત્વ છોડીને. અશુદ્ધ પરિણુતિનું વિવરણ—“ત્રિકાવધિર્મ” એક અશુદ્ધ પરિણુતિ અતીત કાળના પિકટપરૂપ છે જે ‘મે’ આમ કહું, ‘માન ભોગવ્યુ’ ઇત્યાદિરૂપ છે; એક અશુદ્ધ પરિણુતિ અત્યંતની કળ્યા નિવરૂપ છે જે ‘આમ કરીશ, આમ કરવાથી આમ પસો’ ઇત્યાદિરૂપ છે; એક અશુદ્ધ પરિણુતિ વર્તમાન વિષયરૂપ છે જે ‘હું દેવ, હું રાજા, મારે આવી સામગ્રી, મને આવું મુખ અપવા દુઃખ’ ઇત્યાદિરૂપ છે. એક સ્વરૂપ પિકટપ છે કે : “કૃતકામિતાનુમનનૈ” (કન) જે કદી પોરે નિસ્તાદ નહીં કરી હોય; (કારિત) જે, અન્ય જીવને કેપદેસ દરમિ. કર્મકર્તા ક્રિયા નિમગ્નકર્મ જે, કોઈએ સદજ જ કરેલી ક્રિયાથી મુખ મનસ્વરૂપ ક્રિયા. તેના પિકટ આવી પણ પિકટપ છે કે : “મનોરથમર્થકમ્” મનથી વિચરતું, અભ્યાસી નિમગ્ન.

કાયાથી પ્રત્યક્ષપણે કરવું. આવા વિકલ્પોને પરસ્પર ફેલાવતાં ઓગણપચાસ ભેદ થાય છે, તે સમસ્ત જીવનું સ્વરૂપ નથી, પુદ્ગલકર્મના ઉદયથી થાય છે. ૩૩-૨૨૫.

ભૂતકાળનો વિચાર આ પ્રમાણે કરે છે—

यदहमकार्षं यदचीकरं यत्कुर्वन्तमप्यन्यं समन्वज्ञासिपं मनसा
च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ।*

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“તત્ દુષ્કૃતં મે મિથ્યા ભવતુ” (તત્ દુષ્કૃતમ્ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડ, (મે મિથ્યા ભવતુ) સ્વરૂપથી બ્રષ્ટ હોવાથી મેં પોતારૂપ અનુભવ્યાં તે અજ્ઞાનપણું થયું; સાંપ્રત (હવે) એવું અજ્ઞાનપણું જાઓ, ‘હું’ શુદ્ધસ્વરૂપ’ એવો અનુભવ હો. પાપના ઘણા ભેદ છે, તે કહે છે—“યત્ અહમ્ અકાર્ષ” (યત) જે પાપ (અહમ્ અકાર્ષ) મેં પોતે કર્યું હોય, “યત્ અહમ્ અચીકર” જે પાપ અન્યને ઉપદેશ દઈને કરાવ્યું હોય, તથા “યત્ અન્યં કુર્વન્તમ્ અપિ સમન્વજ્ઞાસિપં” જે સહજ જ કર્યું છે અન્ય કોઈએ તેમાં મેં સુખ માન્યું હોય, “મનસા” મનથી, “વાચા” વચનથી, “કાયેન” શરીરથી. આ બધું જીવનું સ્વરૂપ નથી, તેથી હું તો સ્વામી નથી; એનો સ્વામી તો પુદ્ગલકર્મ છે.—આવું સમ્ય-ગદિ જીવ અનુભવે છે.

(આર્યા)

मोहाद्यदहमकार्षं समस्तमपि कर्म तत्प्रतिक्रम्य ।
आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ॥ ૩૪-૨૨૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અહમ્ આત્મના આત્મનિ વર્તે” (અહમ્ ચેતનામાય સ્વરૂપ છું જે ‘હું’ વસ્તુ, તે હું (આત્મના) પોતાથી (આત્મનિ વર્તે) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિ ત્યાગીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અનુભવ-રૂપ પ્રવતું છું. કેવો છે આત્મા અર્થાત્ પોતે? “નિત્યમ્ ચૈતન્યાત્મનિ”

* આ સમસ્તકારની આત્મનિષ્પાતિ-રીકાનો આ ભાગ ગદ્યરૂપ છે, પદ્યરૂપ અર્થાત્ કળારૂપ નથી, તેથી તેને નાંચર આપવામાં આવ્યો નથી.

(નિત્યમ્) સર્વ કાળ (ચૈતન્યાત્મનિ) જ્ઞાનભાવસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે ? “નિષ્કર્મણિ” સમસ્ત કર્મની ઉપાધિથી રહિત છે. શું કરતો થકો આમ પ્રવર્તું છું ? “તત્ સમસ્તં કર્મ પ્રતિક્રમ્ય” પહેલાં કયું હોય જે કાંઈ અશુદ્ધ-પણારૂપ કર્મ તેને પ્રતિક્રમીને-ત્યાગીને. કયું કર્મ ? “યત્ અદમ્ અકાર્પ” જે પોતે કયું હોય. શા કારણથી ? “મોહાત્” શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ હોઈને કર્મના ઉદયે આત્મશુદ્ધિ હોવાથી. ૩૪-૨૨૬.

વર્તમાન કાળની આલોચના આ પ્રમાણે છે—

न करोमि न कारयामि न कुर्वन्तमान्यन् समनुजानामि
मनसा च वाचा च कायेन चेति ।

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ન કરોમિ” વર્તમાન કાળમાં થાય છે જે રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મનાં ગર્ભ. તેને હું કરતો નથી, [ભાવાર્થ આમ છે કે—મારું સ્વામિત્વવાતું નથી મેંતે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ અનુભવે છે.] “ન કારયમિ” અન્યને ઉપદેશ દઈને કરાવતો નથી, “અન્યં કુર્વન્તમ્ અપિ ન સમનુજાનામિ” પાતાથી અલગ આનુદયપૂર્વક પરિણમે છે જે કોઈ જીવ તેમાં હું મુખ્ય માનતો નથી. (નન્યા) નન્યો. (વાચા) વચનથી, (કાયેન) શરીરથી. સર્વથા વર્તમાન કર્મના મારે ત્યાગ છે.

(આર્થ)

કાયાથી પ્રત્યક્ષપણે કરવું. આવા વિકલ્પોને પરસ્પર ફેલાવતાં ઓગણપચાસ ભેદ થાય છે, તે સમસ્ત જીવનું સ્વરૂપ નથી, પુદ્ગલકર્મના ઉદયથી થાય છે. ૩૩-૨૨૫.

ભૂતકાળનો વિચાર આ પ્રમાણે કરે છે—

यदहमकार्षं यदचीकरं यत्कुर्वन्तमप्यन्यं समन्वज्ञासिपं मनसा
च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ।*

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“તત્ દુષ્કૃતં મે મિથ્યા ભવતુ” (તત્ દુષ્કૃતમ્) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મખંડિ, (મે મિથ્યા ભવતુ) સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ હોવાથી મેં પોતારૂપ અનુભવ્યાં તે અજ્ઞાનપાણું થયું; સાંપ્રત (હવે) એવું અજ્ઞાનપાણું જાઓ, ‘હું’ શુદ્ધસ્વરૂપ એવો અનુભવ હો. પાપના ઘણા ભેદ છે, તે કહે છે—“યત્ અહમ્ અકાર્ષં” (યત) જે પાપ (અહમ્ અકાર્ષં) મેં પોતે કર્યું હોય, “યત્ અહમ્ અચીકરં” જે પાપ અન્યને ઉપદેશ દઈને કરાવ્યું હોય, તથા “યત્ અન્યં કુર્વન્તમ્ અપિ સમન્વજ્ઞાસિપં” જે સહજ જ કર્યું છે અન્ય કોઈએ તેમાં મેં સુખ માન્યું હોય, “મનસા” મનથી, “વાચા” વચનથી, “કાયેન” શરીરથી. આ બધું જીવનું સ્વરૂપ નથી, તેથી હું તો સ્વામી નથી; એનો સ્વામી તો પુદ્ગલકર્મ છે.—આવું સમ્ય-
(આર્યા)

मोहाद्यदहमकार्षं समस्तमपि कर्म तत्प्रतिक्रम्य ।
आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ॥ ૩૪-૨૨૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અહમ્ આત્મના આત્મનિ વર્તે” (અહમ્) ચેતનાભાવ સ્વરૂપ હું જે ‘હું’ વસ્તુ, તે હું (આત્મના) પોતાથી (આત્મનિ વર્તે) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિ ત્યાગીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અનુભવ-રૂપ પ્રવતું છું. કેવો છે આત્મા અર્થાત્ પોતે? “નિત્યમ્ ચૈતન્યાત્મનિ”

* જો સમસ્તરૂપો આત્મ-પ્રાપ્તિ-સીકાઓ આ જાન ગવરૂપ છે, પવરૂપ અર્થાત્ કળારૂપ નથી, તેથી તે નિત્ય આત્મના આત્મના નથી.

(ક્તિયમ્) સર્વ કાળ (ચૈતન્યાત્મનિ) જ્ઞાનભાવસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છે ? “નિષ્કર્મણિ” સમસ્ત કર્મની ઉપાધિથી રહિત છે. શું કરતો થકો આમ પ્રવર્તુ’ છું ? “તત્ સમસ્તં કર્મ પ્રતિક્રમ્ય” પહેલાં કયું હોય જે કાંઈ અશુદ્ધ-પણારૂપ કર્મ તેને પ્રતિક્રમીને-ત્યાગીને. કયું કર્મ ? “યત્ વદમ્ અકાર્પ” જે પોતે કયું હોય. શા કારણથી ? “મોહાત્” શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ હોઈને કર્મના ઉદયે આત્મશુદ્ધિ હોવાથી. ૩૪-૨૨૬.

વર્તમાન કાળની આલોચના આ પ્રમાણે છે—

न करोमि न कारयामि न कुर्वन्तमप्यन्य समनुजानामि
ननसा च वाचा च कायेन चेति ।”

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ન કરોમિ” વર્તમાન કાળમાં થાય છે જે રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણુતિ અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મનિષેધ. તેને હું કરતો નથી, [ભાવાર્થ આમ છે કે—મારું સ્વામિત્વપ્રત્યું નથી તેના અભ્યગ્દષ્ટિ જીવ અનુભવે છે.] “ન કારયામિ” અન્યને ઉપદેશ કરીને કરાવતો નથી, “અન્યં કુર્વન્તમ્ અપિ ન સમનુજાનામિ” પાતાથી સારવ અનુદેશપ્રત્યું પરિણુમે છે જે કોઈ જીવ તેમાં હું સુખ માનતો નથી. (મનસા) મનથી. (વાચા) વચનથી, (કાયેન) શરીરથી. સર્વથા વર્તમાન કર્મના નામે જાણ છે.

(આર્ણ)

શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ નથી' એમ વિચાર કરતાં તેનું સ્વામિત્વપણું છોડીને કેવું છે કર્મ? “મોહવિલાસવિજૃમ્ભિતમ્” (મોહ) મિથ્યાત્વના (વિલાસ) પ્રભુત્વપણા વડે (વિજૃમ્ભિતમ્) પ્રસર્યું છે. કેવો છું હું આત્મા? “ચૈતન્યાત્મનિ” શુદ્ધ ચેતનાભાવસ્વરૂપ છું. વળી કેવો છું “નિષ્કર્મણિ” સમસ્ત કર્મની ઉપાધિથી રહિત છું. ૩૫-૨૨૭.

ભવિષ્યના કર્મનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે—

न करिष्यामि न कारयिष्यामि न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञा-
स्यामि मनसा च वाचा च कायेन चेति ।*

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ન કરિષ્યામિ” હું આગામી કાળમાં સગાઈ અશુદ્ધ પરિણામો કરીશ નહિ, “ન કારયિષ્યામિ” કરાવીશ નહિ, “અન્યં કુર્વન્તમ્ ન સમનુજ્ઞાસ્યામિ” (અન્યં કુર્વન્તમ્) સહજ જ અશુદ્ધ પરિણતિને કરે છે જે કોઈ જીવ તેને (ન સમનુજ્ઞાસ્યામિ) અનુમોદન કરીશ નહિ, “મનસા” મનથી, “વાચા” વચનથી, “કાયેન” શરીરથી.

(આર્થ)

प्रत्याख्याय भविष्यत्कर्म समस्तं निरस्तसम्मोहः ।

आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ॥૩૬-૨૨૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“નિરસ્તસમ્મોહઃ આત્મના આત્મનિ નિત્યમ્ વર્તે” (નિરસ્ત) ગઈ છે (સમ્મોહઃ) મિથ્યાત્વરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિ જેની એવો છું જે હું તે (આત્મના) પોતાના જ્ઞાનના બળથી (આત્મનિ) પોતાના સ્વરૂપમાં (નિત્યમ્ વર્તે) નિરંતર અનુભવરૂપ પ્રવર્તું છું. કેવો છે આત્મા અર્થાત્ પોતે? “ચૈતન્યાત્મનિ” શુદ્ધ ચેતનાભાવ છે. વળી કેવો છે? “નિષ્કર્મણિ” સમસ્ત કર્મની ઉપાધિથી રહિત છે. શું કરીને આત્મામાં પ્રવર્તું છું? “ભવિષ્યત્ સમસ્તં કર્મ પ્રત્યાખ્યાય” (ભવિષ્યત્) આગામી કાળ સંબંધી (સમસ્તં કર્મ) જેટલા સગાઈ અશુદ્ધ વિકલ્પો છે તે (પ્રત્યાખ્યાય) શુદ્ધ સ્વરૂપથી અન્ય છે એમ બાહ્યી અંગીકારરૂપ સ્વામિત્વને છોડીને. ૩૬-૨૨૮.

(ઉપગતિ)

નમ્રતપિત્યેવમપાસ્ય કર્મ
ત્રૈકાલિકં શુદ્ધનયાવલમ્બી ।
વિલીનમોહો રહિતં વિકાર-
શ્રિન્માત્રમાત્માનમયાવલમ્બે ॥ ૩૭-૨૨૨ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અથ વિલીનમોહઃ ચિન્માત્રમ્ આત્માનમ્
અવલમ્બે” (અથ) અશુદ્ધ પરિણુતિના મટયા ઉપરાન્ત (ચિન્માનમોહઃ) મૃગથી
મટયો છે મિથ્યાત્વપરિણામ જેનો એવો છું (ચિન્માત્રમ્ આત્માનમ્ અવલમ્બે)
જ્ઞાતસ્વરૂપ જીવવસ્તુને નિરંતર આસ્વાદું છું. કેવી આસ્વાદું છું? “વિકારઃ
રહિતં” જે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણુતિથી રહિત છે એવી. કેવો છું
છું? “શુદ્ધનયાવલમ્બી” (શુદ્ધનય) શુદ્ધ જીવવસ્તુને (અવલમ્બી) અવલમ્બી
છું-એવો છું. શું કરતો થકો એવો છું? “સ્વેદમ્ સમપાસ્ય કર્મ નમ્રતપિત્યે”
(હતિ એવમ્) ખૂવેકિત પ્રકારે (સમતપ્ત્ય કર્મ) દેહટલાં છે આત્માના પૂર્ણ દેહરૂપને
રાગાદિ ભાવકર્મ, તેમને (અપારય) જીવથી નિષ્પન્ન કરીને—સીધાં જીવન
કરીને. કેવું છે રાગાદિ કર્મ? “ત્રૈકાલિકં” આત્મીય-અત્માત્મક સર્વજ્ઞાન સત્ય
અંબથી છે. ૩૭-૨૨૨

અથવા દુઃખ, તેનું નામ છે કર્મફળચેતના, તેનાથી ભિન્નસ્વરૂપ આત્મા
—એમ જાણીને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ અનુભવ કરે છે. ૩૮-૨૩૦.

(વસંતતિથિકા)

નિઃશેષકર્મફલસંન્યસનાન્મમૈવં
સર્વક્રિયાન્તરવિહારનિવૃત્તવૃત્તેઃ ।
ચૈતન્યલક્ષ્મ ભજતો મૃશમાત્મતત્ત્વં
કાલાવલીયમચલસ્ય વહત્વનન્તા ॥ ૩૧-૨૩૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“મમ एवं अनन्ता कालावली वहतु” (મમ
મને (એવં) કર્મચેતના-કર્મફળચેતનાથી રહિતપણે, શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના સહિત
બિરાજમાનપણે (અનન્તા કાલાવલી વહતુ) અનંત કાળ એમ જ પૂરો હો.
ભાવાર્થ આમ છે કે કર્મચેતના-કર્મફળચેતના હેય, જ્ઞાનચેતના ઉપાદેય. કેવો
છું છું? “સર્વક્રિયાન્તરવિહારનિવૃત્તવૃત્તેઃ” (સર્વ) અનંત એવી (ક્રિયાન્તર)—શુદ્ધ
જ્ઞાનચેતનાથી અન્ય—કર્મના ઉદયે અશુદ્ધ પરિણતિ, તેમાં (વિહાર) વિભાવરૂપ
પરિણમે છે જીવ, તેનાથી (નિવૃત્ત) રહિત એવી છે (વૃત્તેઃ) જ્ઞાનચેતનામાત્ર
પ્રવૃત્તિ જેની, એવો છું. શા કારણથી એવો છું? “નિઃશેષકર્મફલસંન્યસનાત્”
(નિઃશેષ) સમસ્ત (કર્મ) જ્ઞાનાવરણાદિનાં (ફલ) ફળના અર્થાત્ સંસાર સંબંધી
સુખ-દુઃખના (સંન્યસનાત્) સ્વામિત્વપણાના ત્યાગના કારણે. વળી કેવો છું?
“મૃશમ્ આત્મતત્ત્વં ભજતઃ” (મૃશમ્) નિરંતર (આત્મતત્ત્વં) આત્મતત્ત્વનો અર્થાત્
શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુનો (ભજતઃ) અનુભવ છે જેને, એવો છું. કેવું છે આત્મ-
તત્ત્વ? “ચૈતન્યલક્ષ્મ” શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. વળી કેવો છું? “અચલસ્ય”
આગામી અનંત કાળ સ્વરૂપથી અભિટ (—અટળ) છું. ૩૯-૨૩૧.

(વસંતતિથિકા)

यः पूर्वभावकृतकर्मविषद्रुमाणां
मुह्यते फलानि न खलु स्वतः गेव तृप्तः ।
आपातकालगमणीयमुदर्कम्यं
निष्कर्मशर्ममयमेति दशान्तरं सः ॥ ४०-२३२ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“યઃ સ્વલુ પૂર્વભાવકૃતકર્મેવિપદુનાણાં ફલ્લાનિ ન મુદ્ધક્તે” (યઃ) જે કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (સ્વલુ) સમ્યક્ત્વ ડિપદુના વિના (પૂર્વભાવ) મિથ્યાત્વભાવ વડે (કૃત) ઉપાર્જિત (કર્મ) જ્ઞાનાવસ્થાદિ પુદ્ગલ-પિડરૂપી (વિપદુમ) ચૈતન્યપ્રાણુઘાતકે વિપદુલ્લનાં (ફલ્લાનિ) ફળને અર્થાત્ સંસાર સંબંધી મુખ-દુઃખને (ન મુદ્ધક્તે) ભોગવતો નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે મુખ-દુઃખનો જ્ઞાયકભાવ છે, પરંતુ પરદ્રવ્યરૂપ બાણીને સંજિત નથી.] કેવો છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ? “સ્વતઃ एव तृप्तः” શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવતાં થાય છે જે અતીન્દ્રિય મુખ, તેનાથી તૃપ્ત અર્થાત્ સમાધાનરૂપ છે; “नः दृष्टान्तरं एति” (સ.) તે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (દશાન્તરં) નિષ્કર્મ-આવસ્થારૂપ નિર્વાણરૂપને (एति) પામે છે. કેવી છે દશાંતર? “आपातकाल्यरमणीयम्” વર્તમાન કાળમાં અનંત મુખરૂપ બિરાજમાન છે, “उदकीरम्यं” આગામી અનંત કાળ મુર્ચ્ચી મુખરૂપ છે. વળી કેવી છે અવસ્થાન્તર? “निष्कर्मशर्ममयम्” નિષ્કર્મ કેર્મવિનાશ થતાં પ્રગટ થાય છે જે દ્રવ્યના સ્વરૂપના અતીન્દ્રિય અનંત મુખરૂપ તેમજ છે—તેની સાથે એક સત્તારૂપ છે. ૪૦-૨૩૨.

(સમ્યક)

સહિત હતું તે નિરાવરણ કયું. કેવો છે સ્વભાવ? “સ્વસપરિગત” ચેતના-
રસનું નિધાન છે. વળી શું કરીને? “કર્મણઃ ચ તત્ફલાત્ અત્યન્તં વિરતિમ્
ભાવયિત્વા” (કર્મણઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી (ચ) અને (તત્ફલાત્) કર્મનાં
ફળ સુખ-દુઃખથી (અત્યન્તં) અતિશયપણે (વિરતિમ્) વિરતિને અર્થાત્ શુદ્ધ
સ્વરૂપથી ભિન્ન છે એવો અનુભવ થતાં સ્વામિત્વપણાના ત્યાગને (ભાવયિત્વા)
ભાવીને અર્થાત્ એવો સર્વથા નિશ્ચય કરીને; “અવિરતં” જે પ્રકારે એક
સમયમાત્ર ખડે ન પડે તે પ્રકારે સર્વ કાળ. વળી શું કરીને? “અસ્થિલાજ્ઞાન-
સઠ્ચેતનાયાઃ પ્રલયનમ્ પ્રસ્પૃષ્ટં નાટયિત્વા” સર્વ મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ
પરિણતિનો ભલા પ્રકારે વિનાશ કરીને. ભાવાર્થ આમ છે કે—મોહ-રાગ-
દ્વેષપરિણતિ વિનશે છે, શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના પ્રગટ થાય છે, અતીન્દ્રિય સુખરૂપે
જીવ પરિણમે છે;—આટલું કાર્ય જ્યારે થાય છે ત્યારે એકીસાથે જ થાય
છે. ૪૧.-૨૩૩.

(વંશસ્થ)

ઇતઃ પદાર્થપ્રથનાવગુણનાદ્-

વિના કૃતેરેકમનાકુલં જ્વલત્ ।

સમસ્તવસ્તુવ્યતિરેકનિશ્ચયાદ્-

વિવેચિતં જ્ઞાનમિહાવતિષ્ઠતે ॥ ૪૨-૨૩૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ઇતઃ ઇહ જ્ઞાનમ્ અવતિષ્ઠતે” (ઇતઃ)
અજ્ઞાનચેતનાનો વિનાશ થવા ઉપરાન્ત (ઇહ) આગામી સર્વ કાળ (જ્ઞાનમ્)
શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ (અવતિષ્ઠતે) બિરાજમાન પ્રવર્તે છે. કેવું છે જ્ઞાન
(—જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ)? “વિવેચિતં” સર્વ કાળ સમસ્ત પરદ્રવ્યથી ભિન્ન
છે. શા કારણથી આવું બન્યું? “સમસ્તવસ્તુવ્યતિરેકનિશ્ચયાત્” (સમસ્તવસ્તુ)
જેટલી પરદ્રવ્યની ઉપાધિ છે તેનાથી (અતિરેક) સર્વથા ભિન્નરૂપ એવી
છે (નિશ્ચયાત્) અવશ્ય દ્રવ્યની શક્તિ, તેના કારણે. કેવું છે જ્ઞાન? “એકમ્”
સમસ્ત ભેદ-વિકલ્પથી રહિત છે. વળી કેવું છે? “અનાકુલં” અનાકુલત્વ-
સંપાદ્ય છે અતીન્દ્રિય સુખ, તેના સહિત બિરાજમાન છે. વળી કેવું છે?

જ્વલત્” સર્વ કાળ પ્રકાશમાન છે. આયું કેમ છે? “પદાર્થપ્રથનાવગુણનાત્
વેના” (પદાર્થ) જોટલા વિષય, તેમનો (પ્રથના) વિસ્તાર—પાંચ વર્ણ, પાંચ
સ, બે ગંધ, આઠ સ્પર્શ, શરીર-મન-વચન, સુખ-દુઃખ ઇત્યાદિ—તેની
અવગુણનાત્) માળારૂપ ગુંથણી, તેનાથી (વિના) રહિત છે અર્થાત્ સર્વ
માળાથી ભિન્ન છે જીવવસ્તુ. કેવી છે વિષયમાળા? “કૃતે:” પુદ્ગલદ્રવ્યના
પર્યાયરૂપ છે. ૪૨-૨૩૪.

(શાદ્ધૃવવિદીહિત)

અન્યેભ્યો વ્યતિગ્તિમાત્મનિયતં વિવ્રત્તશૂન્યમ્નુના
માદાનોજ્ઞાનશૂન્યમેતદમલં જ્ઞાનં તથાવન્નિદનમ્ ।
મધ્યાચ્ચન્તવિભાગમુક્તમહજન્માગ્રમામાનુરઃ
શુદ્ધજ્ઞાનવનો યથાગ્ન્ય મહિમા નિર્ન્યોદિતતિષ્ઠતિ ॥૪૩૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“એતત્ જ્ઞાનં તથા અર્થવિનં યથા અગ્નિ-
નિર્ન્યોદિતઃ તિષ્ઠતિ” (એતત્ જ્ઞાનમ્) શુદ્ધ જ્ઞાન (તથા અર્થવિનં) મહા-
પ્રગટ થયું કે (યથા અગ્નિ મહિમા) જે પ્રકારે મહા જ્ઞાનને જ્ઞાનના પ્રકારે
તિષ્ઠતિ) આગામી અનંત કાળ પર્યાંત અવિનિર્મલ જેવું છે તેવું જ
કેવું છે જ્ઞાન? “અમલં” જ્ઞાનાવસ્થાક્રમજિજ્ઞાસી રહિત જેવું જ્ઞાન કેવું છે
જ્ઞાન? “આદાનોજ્ઞાનશૂન્યમ્” (આદાન) પરદ્રવ્યનું આદાન, અર્થાત્ અન્ય
ત્યાગ, નિરતનાથી (શૂન્યમ) રહિત છે. જ્યાં કેવું છે જ્ઞાન, તેવું જ
વિષય” મહાગા પરદ્રવ્યથી ભિન્ન સ્વતંત્ર છે. જ્યાં કેવું છે જ્ઞાન, તેવું જ
વ્યાપારિતમ્” કર્મના રહિતથી જે જેવું છે જ્ઞાન, તેવું જ
કે? “જા સોનવં” જ્ઞાનના સ્વભાવની અત્યંત મહત્ત્વની
જ્ઞાનના સ્વભાવની” જે જ્ઞાનના સ્વભાવની અત્યંત મહત્ત્વની
(જ્ઞાન) જેવું જ્ઞાન, તેવું જ્ઞાનના સ્વભાવની અત્યંત મહત્ત્વની
(જ્ઞાન) જેવું જ્ઞાન, તેવું જ્ઞાનના સ્વભાવની અત્યંત મહત્ત્વની
જ્ઞાનના સ્વભાવની અત્યંત મહત્ત્વની

(અનુક્રૂપ)

एवं ज्ञानस्य शुद्धस्य देह एव न विद्यते ।

ततो देहमयं ज्ञातुर्न लिङ्गं मोक्षकारणम् ॥ ૩૬-૨૩૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“તત: દેહમયં લિંગં જ્ઞાતુ: મોક્ષકારણમ્ ન” (તત:) તે કારણથી (દેહમયં લિંગં) દ્રવ્યક્રિયારૂપ યતિપાત્રું અથવા શુદ્ધસ્વ-પાત્રું (જ્ઞાતુ:) જીવને (મોક્ષકારણમ્ ન) સકળકર્મશ્રેયસક્ષણુ મોક્ષનું કારણ નો નથી. શા કારણથી? કારણ કે “એવં શુદ્ધસ્ય જ્ઞાનસ્ય” પૃષ્ઠોક્ત પ્રકારે સાધ્યો છે જે શુદ્ધસ્વરૂપ જીવ તેને “દેહ: એવ ન વિદ્યતે” શરીર જ નથી સાધ્યોન શરીર છે તે પાત્ર જીવનું સ્વરૂપ નથી. બાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ દ્રવ્યક્રિયાને મોક્ષનું કારણ માને છે તેને અગત્યવ્યા છે. ૬૬-૨૩૮.

(અનુક્રૂપ)

दर्शनज्ञानचरित्रयात्या नन्दमागमः ।

एक एव मदा नैव्या मोक्षमार्गो मुमुक्षुणा ॥ ૩૭-૨૩૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“મુમુક્ષુણા પ્રદા: એક મોક્ષમાર્ગ: નન્દમાગમ:” (મુમુક્ષુણા) મોક્ષને ઉપાદેય જ્ઞાનરાત્રે છે એવંત જે મુમુક્ષુને મોક્ષ આપે. શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ (મોક્ષમાર્ગ) મોક્ષમાર્ગ છે અત્યંત સત્યતા અને વિનાશનું કારણ છે એમ બાલીને (મદા તત ન) નિર્ણય જાણવા સરળતાથી છે. તે મોક્ષમાર્ગ શું છે? “જ્ઞાનયત: તત્તમ” જ્ઞાનયત: એક મુમુક્ષુ જીવનું સ્વરૂપ છે. બળી કેતુ છે જ્ઞાત્યવસ્થાને “દર્યા: એવ ન વિદ્યતે” અવ્યવસ્થાન, અવ્યવસ્થાન અને અવ્યવસ્થાનને ને નેન અવ્યવસ્થાને દેહ: મોક્ષ નો આત્મા (-સર્વસ્વ) જેવંત. એકું છે. ૩૭-૨૩૯.

(અનુષ્ટુપ)

एवं ज्ञानस्य शुद्धस्य देह एव न विद्यते ।

તતો દેહમયં જ્ઞાતુર્ન લિङ्गं मोक्षकारणम् ॥ ૭૬-૨૩૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“તત: દેહમયં લિङ्ગં જ્ઞાતુ: મોક્ષકારણમ્ ન” (તત:) તે કારણથી (દેહમયં લિङ્ગં) દ્રવ્યક્રિયારૂપ યતિપાયું અથવા શુદ્ધસ્વ-પાયું (જ્ઞાતુ:) જીવને (મોક્ષકારણમ્ ન) અકળકર્મફલદાતાણુ મોક્ષનું કારણ નો નથી. શા કારણથી? કારણ કે “एवं शुद्धस्य ज्ञानस्य” પૂર્વોક્ત પ્રકારે સાધ્ય છે તે શુદ્ધસ્વરૂપ જીવ તેને “देह: एव न विद्यते” શરીર જ નથી અર્થાત શરીર છે તે પણ જીવનું સ્વરૂપ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ નિષ્કલહિત જીવ દ્રવ્યક્રિયાને મોક્ષનું કારણ માને છે તેને સમગતવંશ છે. ૭૬-૨૩૮.

(અનુષ્ટુપ)

दर्शनज्ञानवास्त्रिययात्મા મોક્ષમાર્ગિણી

एक एव मदा सेव्या मोक्षमार्गो मुमुक्षुणा ॥ ૭૭-૨૩૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“મુમુક્ષુણા પદ્મા: પદ્મ મોક્ષમાર્ગિણી સ્વભાવિણી” (મુમુક્ષુણા) મોક્ષને ઉપાદેય અનુભવે છે એવા જે શુદ્ધજીવ તેણે જાણે છે. શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ (મોક્ષમાર્ગ) મોક્ષમાર્ગ છે એવો જ સમગતવંશ માને છે. વિનાશનું કારણ છે એમ જાણીને (તથા તે જ) વિશંતરે સમગતવંશ માને છે. તે મોક્ષમાર્ગ શું છે? “આત્મન: તત્ત્વમ્” આત્મતત્ત્વે જીવ સ્વરૂપ જીવનું સ્વરૂપ છે. વળી કેવું છે આત્મતત્ત્વ? “સમ્યક્જ્ઞાનસમ્યક્ચારિત્ર” સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર. તે સમ્યક્સ્વરૂપને જે સમગતવંશ આત્મા (-સર્વસ્વ) જેનો, એણે છે. ૭૭-૨૩૯.

(અનુષ્ટુપ)

(તે) આવો છે મિથ્યાદષ્ટિ જીવરાશિ તે (સમયસ્ય સારમ) સમયસારને અર્થોત્તરકણ કર્મથી વિમુક્ત છે જે પરમાત્મા તેને, (અઘાપિ) દ્રવ્યવત ધારણ કર્યો છે, ધણાંય શાસ્ત્રો ભણ્યો છે તોપણ, (ન પશ્યન્તિ) પામતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે નિર્વાણપદને પામતો નથી. કેવો છે સમયસાર? “ નિત્યોદ્યોતમ્ ” સર્વ કાળ પ્રકાશમાન છે. વળી કેવો છે? “ અમુષ્ઠમ્ ” જેવો હવે તેવો છે. વળી કેવો છે? “ એકમ્ ” નિર્વિકલ્પ સત્તારૂપ છે. વળી કેવો છે? “ અનુભલોકં ” જેની ઉપમાનું દશાન્ત વાળુ શ્લોકમાં કોઈ નથી. વળી કેવો છે? “ સ્વમાવપ્રમાપ્રાગ્ભારં ” (સ્વભાવ) ચેતનાસ્વરૂપ, તેના (વના) પ્રકાશનો (પ્રાગ્ભારં) જોકે પુજ છે. વળી કેવો છે? “ અમલં ” કર્મભગથી રહિત છે. કેવો છે તે મિથ્યાદષ્ટિ જીવરાશિ? “ યં ત્રિદે મમતાં વદન્તિ ” (૨) જે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવરાશિ (લિંગ) લિંગમાં અર્થોત્તર દ્રવ્યક્રિયામાં છે જે અતિસૂક્ષ્મ તેમાં (મમતાં વદન્તિ) ‘હું’ યાતિ છું’, આવી ક્રિયા સંભવમાર્ગ છે. જેવો સર્વવિશુદ્ધ કરે છે. કેવું છે લિંગ? “ દ્રવ્યમયં ” શરીરસાગળી છે. જેવો સર્વવિશુદ્ધ અવલંબન કરે છે. કેવો છે તે જીવ? “ તત્પ્રાવર્ત્યોપનુભાવ ” (તત્પ્રાવર્ત્ય) જેવો સ્વરૂપ, તેના (અવલંબ) પ્રત્યક્ષપોષ આનુભવ, જેવો સર્વવિશુદ્ધ કાળથી જીવ છે. દ્રવ્યક્રિયા કરતા શ્રદ્ધા સંભવને જેવો સર્વવિશુદ્ધ પ્રત્યાપિતેન આત્માના ” (સંવૃત્તવ) સંભવસાગળીમાં (સંવૃત્તવ) જેવો સર્વવિશુદ્ધ રચાવિત કર્યો છે અર્થોત્તર ‘હું’ સંભવસાગળીમાં સ્વરૂપ મુકે છે. જેવો સર્વવિશુદ્ધ સંભવ આવાપ્રાય સંભવિત ક્રિયા કરે છે. જેવો સર્વવિશુદ્ધ સંભવ સર્વવિશુદ્ધ ચેતનાસ્વરૂપનો આનુભવ પેટીને, પાતળાં અવલંબે છે જે સર્વવિશુદ્ધ અનુભવ સંભવસાગળી છે જેની પ્રત્યાપિત કરતા સર્વવિશુદ્ધ સંભવસાગળી.

(તે) આવો છે મિથ્યાદષ્ટિ જીવરાશિ તે (સમયસ્ય સારમ્) સમયસારને અર્થાત્
 ત્રકેણ કર્મથી વિમુક્ત છે જે પરમાત્મા તેને, (અઘાપિ) દ્રવ્યવત ધારણ કર્યા
 છે, ઘણાંય શાસ્ત્રો લખ્યો છે તોપણ, (ન પશ્યન્તિ) પામતો નથી. ભાવાર્થ
 આમ છે કે નિર્વાણપદને પામતો નથી. કેવો છે સમયસાર? “નિત્યોદ્યોતમ્”
 સર્વ કાળ પ્રકાશમાન છે. વળી કેવો છે? “અક્ષુણ્ડમ્” જેવો હતો તેવો છે.
 વળી કેવો છે? “એકમ્” નિર્વિકલ્પ સત્તારૂપ છે. વળી કેવો છે?
 “મનુલ્લોક” જેની ઉપમાનું દષ્ટાન્ત ત્રણ લોકમાં કોઈ નથી. વળી કેવો
 છે? “સ્વભાવપ્રમાપ્રાગ્ભાર” (સ્વભાવ) ચેતનાસ્વરૂપ, તેના (ત્રણ) પ્રકારના
 (પ્રાગ્ભાર) એક પુંજ છે. વળી કેવો છે? “અમલ” કર્મમળથી રહિત છે.
 કેવો છે તે મિથ્યાદષ્ટિ જીવરાશિ? “યે લિજ્ઞે મમતાં વદન્તિ” (વે) જે કોઈ
 મિથ્યાદષ્ટિ જીવરાશિ (લિજ્ઞે) લિંગમાં અર્થાત્ દ્રવ્યક્રિયામાં છે તે વનિતરૂપ
 નેમાં (મમતાં વદન્તિ) ‘હું’ યાત છું, મારી ક્રિયા મોદાભાર્ગ છે’ એવી પ્રતીતિ
 કરે છે. કેવું છે લિંગ? “દ્રવ્યમય” શરીરરચનાથી છે—પ્રાણ ક્રિયાઓનું
 અવલંબન કરે છે. કેવો છે તે જીવ? “તપવાવસોપચ્યુતા” (તપ) હૃદયરૂપ
 સ્વરૂપ, તેનો (અવસોપ) પ્રત્યક્ષપોષિ અનુભવ, નેનારી (અવસોપ) અવસોપ
 કાળથી પ્રાપ્ત છે. દ્રવ્યક્રિયા કરના એકા પોતાને કેવો જાણે છે? “સંકલ્પ
 પ્રથાપિતેન આત્મના” (સંકલ્પમય) મોદાભાર્ગમાં (પ્રથાપિતેન આત્મના) મોદા
 રથાપિત કર્યો છે અર્થાત્ ‘હું’ મોદાભાર્ગમાં જરૂરો છું’ એક પ્રતીતિ
 એવો આવાપ્રાય રાજીને ક્રિયા કરે છે. રાજી કરીને “યેન સત્ત્વે” એક
 ચેતન્યસ્વરૂપના અનુભવ પ્રાપ્તિ. પાતળ્ય આત્મ છે એક સ્વરૂપ
 અનુભવ મોદાભાર્ગ છે એવી પ્રતીતિ કરના નથી. સત્ત્વે.

अलमलमतिजलैर्दुर्विकल्पैस्सलै-
 स्यमहि परमार्थश्चेत्यतां नित्यमेकः ।
 स्वरसविसरपूर्णज्ञानविस्तृतिमात्रा-
 न खलु समयसारादुत्तरं किञ्चिदस्ति

[illegible]

કદીયું; અથવા પર્યાયરૂપ માન્યા વિના વસ્તુમાત્ર માનતાં વસ્તુમાત્ર પણ
સધાતી નથી; ત્યાં પણ અનેક યુક્તિઓ છે, અવસર પ્રાપ્ત થવે કદીયું. તે
બાબતમાં કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જ્ઞાનને પર્યાયરૂપ માને છે. વસ્તુરૂપ માનતા
નથી; એવું માનતો થકો જ્ઞાનને જોયના સ્વરૂપનું માને છે. તેના પ્રતિ
સમાધાન આમ છે કે આ પ્રમાણે તો એકાન્તરૂપે જ્ઞાન સધાતું નથી. નથી
જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપનું છે; એમ કહે છે—“પશ્યોઃ જ્ઞાનં નોદયતિ” (વર્ણ))
એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જેવું માને છે કે જ્ઞાન પર જોયના સ્વરૂપનું છે.
ત્યાં એવું માનતાં (જ્ઞાન) જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ જીવની સત્તા (સૌંદર્ય) નથી
થાય છે અર્થાત્ અસ્તિત્વપાત્રું વસ્તુરૂપતાને પામતું નથી. વસ્તુરૂપતા
છે કે એકાન્તવાદીના કથનાનુસાર વસ્તુના અપાત્ર સધાય છે. વસ્તુરૂપ
સધાતું નથી; કારણ કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ આત્મ માને છે—કેવું જોયના
“સાક્ષાર્થઃ પરિપીતમ્” (વાહ્યાર્થઃ) જોય વસ્તુઓ દ્વારા (પરિપીત) થાય છે.

(शार्दूलविधित)

विश्वं ज्ञानमिति प्रतर्क्य सकलं दृष्ट्वा स्वतत्त्वाशया
भूत्वा विश्वमयः पशुः पशुमिव स्वच्छन्दमाचरेत् ।
यत्तत्तत्पररूपतो न तदिति म्यादाददर्शी पुन-
र्विश्वादिन्नमविश्वविश्वघटितं तस्य स्वतत्त्वं मृशत ॥ ३-२२३ ॥

—એમ કહે છે: “પથુઃ નશ્યતિ” એકાન્તવાદી વસ્તુને સાથી શકેતા નથી.
 કેવો છે? “અભિનઃ કુટ્યન્” જેવું માને છે તે રીતે તે જૂઠા કહે છે. વળી
 કેવો છે? “વિષ્વગ્વિચિત્રોલ્લસદ્ગેયાકારવિશીર્ણશક્તિઃ” (વિષ્વક) જે અનંત છે.
 (વિચિત્ર) અનંત પ્રકારનો છે, (જલ્લત્) પ્રગટ વિદ્યમાન છે—એવો જે (જેવ)
 જે દ્રવ્યોનો સમૂહ તેના (આકાર) પ્રતિબિમ્બરૂપ પરિણમ્યો છે જે જ્ઞાન-
 પર્યાય (વિશીર્ણશક્તિઃ) એટલું જ માત્ર જ્ઞાન છે એવી શ્રદ્ધા કરનાં વળી કહ્યું
 છે વસ્તુ સાધવાનું સામર્થ્ય જેનું, એવો છે નિઃશ્યાદૃષ્ટિ છત્ર. એવો કેવો છે
 “વાહ્યાર્થગણદગ્ધમાનમગ્નઃ” (વાહ્યાર્થ) જેટલી જોયવસ્તુ તેમનું (દગ્ધ) ના

(शार्दूलविहीनित)

प्रत्यक्षालिखितस्फुटस्मिन्स्वद्रव्यास्तितावदितः
स्वद्रव्यानवलोकनेन पक्षिः शून्यः पञ्चमस्य
स्वद्रव्यास्तितया निरूप्य निपुणं यद्यः ननु नाना
स्याद्रादी तु विशुद्धबोधनहता पूर्णो भवति तावति

માવાધ આમ છે કે જેમ ઉપણુને જાણતાં ઉપણુની આકૃતિરૂપે જ્ઞાન પરિણમે છે એમ દેખીને જ્ઞાનને ઉપણુસ્વભાવ માને છે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ તેમ. કેવો થયો થકો? “દુર્વાસનાવાસિતઃ” (દુર્વાસના) અનાદિના વિશ્વ્યાન્ય સંસ્કાર ને યો (વાસિતઃ) થયો છે સ્વભાવથી બ્રહ્મ જોવો. એવા કેમ છે? “સર્વદ્રવ્યસ્ય પૂર્ણ પ્રપચ” (સર્વદ્રવ્ય) જોટલાં સમસ્ત દ્રવ્ય છે તેમનું ને દ્રવ્યપણું (સર્વ) તેમજ જીવ છે અર્થાત્ તેટલા સમસ્ત સ્વભાવ જીવમાં છે એવી (દુર્વાસ) જીવસ્તુને (પ્રપચ) પ્રતીતિરૂપ માનીને.—આમ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ માને છે. “તુ સ્થાકાદી સ્વદ્રવ્યમ્ આશ્રયેત્ एव” (તુ) એકાન્તવાદી માને છે તે એકાન્તવાદી, સ્થાકાદી માને છે તે પ્રમાણે છે. તે આ પ્રમાણે : સ્વદ્રવ્યમ્ આશ્રયેત્ एव અર્થાત્ એકાન્તવાદી (સ્વદ્રવ્યમ્ આશ્રયેત્) જ્ઞાનભાવ જીવસ્તુને એકાન્તવાદી માને છે એકાન્તવાદી માને છે અસ્થગદષ્ટિ જીવ (પૂર્ણ) એકાન્તવાદી

(सार्द्धशिविरित)

स्वक्षेत्रस्थितये पृथग्विषयान्नेच्छांश्चार्थोक्तान्
 तुच्छीभूय पशुः प्रपश्यति विद्वत्पुत्रात् प्रपश्यन्
 म्यादादी तु वसन् स्वधातुनि वसन्ति विद्वत्पुत्रात्
 त्यक्तार्थोऽपि न तुच्छतामनुभवत्याकाङ्क्षते ॥ १० ॥

સ્વરૂપને સાધવાને બ્રહ્મ છે, (એવ) અવશ્ય એમ છે. કેવો છે એકાન્તવાદી ?
 “ક્લયન્તુચ્છઃ” વસ્તુના અસ્તિત્વના જ્ઞાનથી અત્યંત શૂન્ય છે. વળી કેવો
 છે ? “ન કિન્ચન અપિ કલયન્” (ન કિન્ચન) જ્ઞેય-અવસ્થાના બ્રહ્મપણુમાત્ર
 જ્ઞાન છે, તેનાથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુરૂપ જ્ઞાનવસ્તુ નથી, (જાણ) અજ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ
 નથી—(કલયન્) એવી અનુભવરૂપ પ્રતીતિ કરે છે. વળી કેવો છે ?
 “પૂર્વાભિવિતવોઘ્યનાશસમયે જ્ઞાનસ્ય નાશં વિદન્” (પૂર્વ) કોઈ પરિણામ અવસ્થામાં
 (આભિવિત) બ્રહ્મીને તેની આકૃતિરૂપ થયેલા બે (વાંઘ્ય) જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનવસ્તુના
 તેના (નાશસમયે) વિનાશસંબંધી કોઈ અન્ય અવસ્થામાં (જ્ઞાનસ્ય) જ્ઞાનને ન
 હવવસ્તુનો (નાશં વિદન્) નાશ માને છે,—એવા છે એકાન્તવાદી નિષેધ-
 દષ્ટિ હવ. તેને સ્વાદ્વાદી સંબોધે છે—“પુનઃ સ્વાદ્વાદવેદો પૂર્ણઃ વિદિતે”
 (પુનઃ) એકાન્તદષ્ટિ બે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે નથી. સ્વાદ્વાદી બે પ્રમાણે
 માને છે તે પ્રમાણે છે. (સ્વાદ્વાદવેદો) અનેકાન્ત-અનુભવવેદી (સ્વાદ્વાદવેદો
 વિવિધ) ‘વિકાળગોચર જ્ઞાનમાત્ર હવવસ્તુ’ એવા અનુભવ દર્શાવે છે. તે
 પર દઢ છે. કેવો દઢ છે ? “વાલ્યવસ્તુષુ મુદ્ઢઃ સૂત્વા વિનય્ય સૂત્વા” (વાલ્યવસ્તુ
 વસ્તુ) સમસ્ત જ્ઞેય અથવા જ્ઞેયાકાર પરિણુવેલા જ્ઞાનવસ્તુના અવસ્થામાં
 નેઓ (મુદ્ઢઃ સૂત્વા) અનેક પર્યાયરૂપ થાય છે. (વિનય્ય સૂત્વા) એવા અનુભવ
 વિવેક છે, તેપણુ દઢ રહે છે. વળી કેવો છે ? “જત્યે નિનયન્” (જત્યે) જ્ઞાનમાત્ર
 હવવસ્તુનું (નિનયન્) જ્ઞાનમાત્ર હવવસ્તુનું (નિનયન્) જ્ઞાનમાત્ર હવવસ્તુનું
 અવસ્થાથી (અસ્તિત્વં કલયન્) વસ્તુપણુ અવસ્થા અસ્તિત્વવસ્તુ અવસ્થા
 સ્વાદ્વાદી હવ. ૧૮-૨૫૬.

ભિન્ન ભૂતા નથી માનતો. વળી કેવો છે ? “ નર્વત્ર ઋષિ અનિવારિતઃ સતતયઃ ”
 (સર્વત્ર) સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દ એવા ઇન્દ્રિયવિષય તથા મન-વચન-
 કાય તથા નાના પ્રકારની જ્ઞેયની શક્તિ. તેમનામાં (ઋષિ) સતતરૂપ
 (અનિવારિતઃ) ‘તું શરીર, તું મન, તું વચન, તું કાય, તું સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ-
 શબ્દ’ ઇત્યાદિ પરભાવને યોતાના જાણીને પ્રવર્તે છેઃ (સતતયઃ) ભિન્ન-રૂપિને
 કેઈ ભાવ પરભાવ નથી કે જેનાથી હર કાયઃ-એવો છે એકાન્તવદો. તેના
 પ્રતિ અમાધાન કરે છે શ્યાકાદા—“નુ શ્યાકાદાં વિમુદ્ધ એવ જ્ઞાતિ” (૧૩).
 જે પ્રમાણે ભિધ્યાદિષ્ટ એકાન્તવાદી માને છે તે પ્રમાણે નહીં. જે પ્રમાણે
 શ્યાકાદા માને છે તે પ્રમાણે છે—(શ્યાકાદાં) શ્યાકાદાં અર્થને કહેવામાં આવે છેઃ
 ૭૪૫ (વિમુદ્ધઃ એવ જ્ઞાતિ) ભિધ્યાન્વથી અર્થને કહેવામાં આવે છેઃ ૭૪૬
 શ્યાકાદાં ? “સ્વસ્ય સ્વમાનં મગત્ આરભઃ” (સ્વસ્ય સ્વમાનં) એકાન્તવાદી
 જાણપણામાત્ર શક્તિ, તેની (મગત્ આરભઃ) મગત્ આરભઃ એકાન્તવાદી માને
 છે. વળી કેવો છે ? “પરમાવમાવિરુદ્ધવાચકાંશ્ચ કલિપત્” (પરમાવમાવિરુદ્ધવાચકાંશ્ચ
 કલિપત્) જ્ઞેયની અનેક શક્તિની આકૃતિરૂપ યોગ્યનુસારે છે એવો ભાવ દર્શાવે છેઃ ૭૪૭
 છે જે જ્ઞાનવસ્તુનું અશિલત્વ, (વિરુદ્ધ) એવી પરમાવિરુદ્ધવાચકાંશ્ચ કલિપત્
 છે (ચાલોક) સાચી દષ્ટિ, તેનાથી એવો છે (અવિરુદ્ધ) એકાન્તવાદી માને છેઃ ૭૪૮
 (—અટળા) જાણવાય કેને, એવો છે શ્યાકાદાં. ૭૪૯

જ્ઞેતાં અનિત્ય છે, તેથી સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે જ્ઞાન. જાણનાં જ્ઞેયની આકૃતિ-
રૂપે જ્ઞાનનો પર્યાય પરિણમે છે—એવો જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે. અશુદ્ધપણું નથી.
એમ કહે છે—“યથુઃ ઉચ્છલ્લદ્વચ્ચત્વરિણતેઃ મિથં કિઞ્ચન ઘાઙ્ગતિ” (૧૫૦)
એકાન્તવાદી, (ઉચ્છલ્લ) જ્ઞેયનો જ્ઞાતા થઈને પર્યાયરૂપે પરિણમે છે કેનચ્છદ્ય
નથા વ્યયરૂપ એવો (અચ્છ) અશુદ્ધપણુથી રૂઢિત એવો જ્ઞ (કિઞ્ચનરૂપે)
જ્ઞાનશુણુનો પર્યાય તેનાથી (મિથં) ભિન્ન અર્થાત્ જ્ઞેયને જાણુદ્વારે પરિણમે
વિના વસ્તુભાવ કૃતસ્થ થઈને રહે એવું (કિઞ્ચન ઘાઙ્ગતિ, કઈકે વિવરીત) નહીં
માને છે. એકાન્તવાદી જ્ઞાનને આવું કરવા આદે છે—“દુષ્ટોત્કર્ષિતે દુષ્ટવેદ્ય-
વિપરાકારાત્મનત્ત્યાશયા” (દુષ્ટોત્કર્ષ) સર્વ કાળ એકમરૂપી, (વિપરાકાર) સ્વરૂપથી
વિકટપથી રૂઢિત (બોધ) જ્ઞાનવસ્તુના (વિપરાકાર) પ્રવચનરૂપે જ્ઞાનના
શુદ્ધવસ્તુ હો (આશયા) એમ કરવાની આભિપ્રાય કહે છે. એવું કહે છે એમ કહે
છે સ્વાદ્વાદી—“સ્વાદ્વાદી જ્ઞાનં નિત્યં ઉચ્ચલં આગાદયાત” (સ્વાદ્વાદી જ્ઞાન
અર્થાત્ એકાન્તવાદી (જ્ઞાન) જ્ઞાનભાવ શુદ્ધવસ્તુને (ઉચ્ચલ) ઉચ્ચલ
એકમરૂપી, (ઉચ્ચલ) સમસ્ત વિકટપથી રૂઢિત (આગાદયાત) આગાદયાત
અનુભવે છે; “અનિત્યતાપરિગમે આપ” એવું તેના પર્યાય જ્ઞાનના પર્યાય
કે. કેવો છે સ્વાદ્વાદી? “તત્ વિદ્યમત્ આત્મિકતાં પામ્યત્” (વિદ્યમત્)
(વિદ્યમત્) જ્ઞાનભાવ શુદ્ધવસ્તુને (આત્મિકતાં પામ્યત્) આત્મિકતાં પામ્યત્
કે. કેવો કરણુથી? “સુચિત્તમાત્” (સુચિત્ત) સુચિત્તમાત્
કારણે અર્થાત્ “કેાઈ પર્યાય થાય છે. કેાઈ પર્યાય સ્વભાવે જ્ઞાનના
પરિણમે, જાવાર્થ જ્ઞાન છે કે પર્યાય જ્ઞાન શુદ્ધવસ્તુ સ્વભાવે જ્ઞાનના
કે સ્વાદ્વાદી. ૫૫-૨૬૧.

